

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

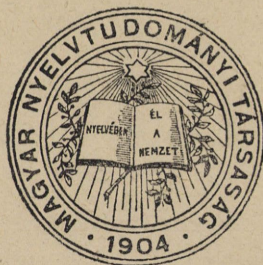
•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

•
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

375. SZÁM

1946. DECEMBER

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1946

<i>Ligeti Lajos</i> : A török szókészlet története és török jövevényszavaink	1
<i>N. Sebestyén Irén</i> : Hegy, fok	17
<i>Lőrincze Lajos</i> : Bérc ~ börc	22
<i>Harmatta János</i> : Színes lovú népek	26
<i>Deme László</i> : Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító	34
<i>Gyóni Mátyás</i> : A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában	43
Kisebbségi közlemények. <i>Bárczi Géza</i> : Az ő-zés történetéhez. — <i>Rácz Endre</i> : A -kó (~ -kő) becéző képző első jelentkezései	49
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Benkő Loránd</i> : Szentgerice, Szentháromság. — <i>Hasan Eren</i> : Eb ura kurta. Susol. — † <i>Horger Antal</i> : Kesztyű. — <i>Karinthy Ferenc</i> : Narancs. Spárga. Digó, diga. Fregoli. Kapiskál. Raffinál. — <i>Kelemen József</i> : <i>Panóka</i> vagy <i>panyóka</i> ? — <i>Kniezsa István</i> : Kudzsir. Vészverés. — <i>Loványi Gyula</i> : Puli. — <i>Mikesy Sándor</i> : Kótaj. — <i>Pais Dezső</i> : Eped, epeszt, epekedik. Puli	53
Nyelvtörténeti adatok. <i>Mikesy Sándor</i> : Szó-történeti pótlékok a Szófejtő Szótárhoz	76
Népnyelv. <i>Szabó Dénes</i> : Szövegmutatványok Felső-Szigetköz nyelvéből	79
Könyvismertetés. <i>Lakó György</i> : Osztják hőseinek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. 1. kötet. Közzéteszi <i>Zsirai Miklós</i>	82
Társasági ügyek. Titkári jelentés 1944-ről. — Titkári jelentés 1945-ről. — Jelentés az 1945. évi Szily-jutalomról. — Jelentés az 1945. évi Szinnyi- emlékéremről. — <i>Zsirai Miklós</i> elnök üdvözlő beszéde <i>Pais Dezső</i> alelnökhöz születésének hatvanadik évfordulójára alkalmissal	85
Levélszekrény	96
A borítékon: Tudnivalók. — Felhívás a Magyar Nyelv barátaihoz. — Magyar Nyelvtudományi Társaság. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai.	

TUDNIVALÓK.

Ez a 6 éves füzet a Magyar Nyelv XLII. 1946. évi évfolyama. Évi címlapot, tartalomjegyzéket, szó- és tárgymutatót később adunk hozzá.

Az 1946. évre a tagsági vagy előfizetési díj magánosoknak 10, jogi személyeknek 15 forint.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, VIII. ker. Múzeum-körút 4. C épület), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. ker. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. ker. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

A Társaságnak szánt pénzeszegek beküldhetők postautalványon, vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú postatakarék-pénztári csekkszámlájára.

A Nyelvtudományi Intézet

Könyvtára

Leltári sz. : F 1667/1968

1968

A török szókészlet története és török jövevény- szavaink.

Gyöngy.

Mindenki egyetért abban, hogy legrégebb török jövevény-
szavainknak alapvető fontosságot kell tulajdonítanunk mind
nyelvünk története, mind őstörténetünk szempontjából. Ebből
magyarázható az az általános érdeklődés, melynek örvendetes
eredménye, hogy vele kapcsolatban a legtöbb lényeges kérdés
már felvetődött, és mindenesetre valamennyi jövevénytörz-
szo-csoportunk közül ezt ismerjük a legjobban.

Az itt elért eredmények sem véglegesek azonban, az alap-
vető kérdések sincsenek lezárva. Úgy látszik, erre hosszú ideig
nem is kerül sor, mert a vizsgálódások egyik legfontosabb elemét
jelentő új és régi török nyelvi anyag még mindig gyarapszik,
azonkívül a török nyelvek története (altaji, uráli stb. kapcsol-
atok, a török szókészlet története) területéről is egyre haszno-
sabb segítséget kapunk.

A török szókészlet történetének a kutatása, úgy látom,
különösen figyelemreméltó eredményeket ígér. Előadásaimban
már több mint egy évtizede számos alkalommal rámutattam
arra, hogy legrégebb török jövevénytörzszavaink forrásául szolgáló
szavak történetének összeállítása — vázlatos formában is —
két érdekes tanulsággal szolgál. Az egyik az, hogy kérdéses
szavaink tekintélyes része jövevénytörzszóként megtalálható a
magyaron kívül bizonyos szláv (orosz, lengyel), balkáni (dél-
szláv, bolgár, román, albán, görög), finnugor (obi-ugor, permi,
volgai finnség), egyik-másik szamojéd nyelvben, sőt a mongol-
ban, a mandzsuban sem tartozik az eredeti altaji szókészlet-
hez, hanem ott is jövevény; megvan a különben oly szegényes
feljegyzésű paleoázsiai (kott, jéniszeji osztják, kestim, arin,
aszán) nyelvi anyagban, egész sor iráni nyelvben (perzsa, ille-
tőleg tádzsik, pamíri nyelvjárások, oszét), egy-egy indiai (hin-
dusztáni), kaukázusi (kabard stb.) nyelvben, sőt olykor a tibe-
tiben vagy valamelyik északkinai nyelvjárásban is. Ez indított
arra, hogy ilyen típusú jövevényelemeinket a tulajdonképeni
jövevénytörzszavaktól megkülönböztessem, és műveltségszavaknak
vagy vándorszavaknak nevezem.

A másik, nem kevésbé érdekes tanulság az, hogy a törökből átvett szó nem tartozik gyakran a törökben sem az eredeti szókészlethez, hanem ott is jövevényszó vagy éppen vándorszó.

E két tanulásból mindjárt adódik egy harmadik: legrégebbi török jövevényszavainkból levonható művelődéstörténeti következtetések tekintetében nagyobb óvatossággal kell eljárni, mint azt eddig tették, hiszen világos, hogy közismert vándorszavak legfeljebb bizonyos kereskedelmi kapcsolatokra utalnak, s nem is mindig közvetlenül azzal a néppel való kapcsolatokra, amelynek nyelvéből elindult vándorútjára a kérdéses műveltségyszó. Arra meg éppen nem gondolhatunk, hogy — a ZICHY ISTVÁN-féle nyelvcsere elmélet alapján — az ilyen jellegű nem is jövevény-, de vándorszavakban a magyarság állítólagos eredeti, elfelejtett török nyelvének maradványait keressük.

A török szókészlet történetének kutatása új feladatok és új nehézségek elé állít bennünket. Ezekről nem szabad visszariadnunk, nemcsak azért, mert megoldásukat jóideig másoktól úgysem várhatjuk, hanem mert a hazai turkológia múltja első sorban bennünket kötelez erre, de meg azonfelül leginkább mi látjuk, hogy az új stúdium beláthatatlan anyagából mi az, amire őstörténeti kutatásaink szempontjából leginkább szükségünk van.

Mint a legtöbb nyelv szókészletében, a törökében is nagy általánosságban három réteget különböztetünk meg. Ezek:

1. Eredeti szókészlet. Magában foglalja a rokon nyelvekkel közös szókészleti anyagot, továbbá valamennyiük közös jövevény-zavait.

2. A török nyelvek külön életében, belső fejlődés útján keletkezett szóanyag.

3. Jövevényszavak.

A külön-külön, egyes csoportokhoz fűződő sajátos problémák nagyjában hasonló természetűek, mint más nyelvek esetében, helyzetünk általában véve mégis jóval nehezebb, mint bárhol máshol. E különleges nehézség magyarázza meg a török szókészlet kutatásának késedelmes megindulását, oka pedig az, hogy a török nyelv rokonságának a kérdése még mindig függőben van.

Igaz ugyan, hogy a törököt a mongollal és a mandzsungúzzal egyre szélesebb körben, egyre magától értetődőbb hangsúllyal rokonítják, és foglalják össze közös altaji nyelvcsalád elnevezés alatt (egyesek a koreait, mások a japánt is ide kívánják csatolni), a rokonság kifogástalan bizonyítása azonban mind a mai napig nem történt meg. Az eddigi, szórványos kísérletek vagy semmitmondó általánosságokra szorítkoztak, vagy pedig olyan részletkérdéseket tettek behatóbb vizsgálódás tárgyává, amelyekből általános érvényű következtetés az elhamarkodottság veszélye nélkül nem lehetséges. Ugyanezt kell mondanunk a további rokonság további feltevés-láncszemeről, az altaji és uráli nyelvek rokonságáról is. Vannak nagyszúlyú jelek a török-mongol közvetlen kapcsolat mellett, más (de merő-

ben más!) mozzanatok nem kevesebb súllyal a mongol-mandzsutungúz huzamosabb együttélés mellett szólnak, ugyanakkor azonban nem húnyhatunk szemet a török-mandzsutungúz összekapcsolás meghökkentő idegenszerűsége előtt, mely úgy sem küszöbölhető ki teljesen, ha az utóbbiban nagyfokú paleoszibériai hatást teszünk fel. A koreai vagy éppen a japán kapcsolata az előbbiekkal mindenképen peremjellegűnek látszik, úgyannyira, hogy sokkal inkább ősi érintkezésre, mint rokonságra kell gondolnunk.

Ilyen körülmények között, azt hiszem, teljesen indokolt felvetnünk a kérdést: mit is jelent az urál-altaji rokonság? Mivel rokon az uráli? Hiszen még távolról sincs tisztázva egy vitathatatlanul előbbre való kérdés: mi az altaji? Álláspontom mégsem merev. Nem utasítom el a rokonság fokainak vázolt lehetőségét, mint egyesek kritikai felfogásomat tévesen értelmezik, de nem tudok csatlakozni azokhoz sem, akik kellő bizonyítás nélkül bizonyított ténynek veszik nemcsak az altaji, de az urál-altaji rokonságot is.

Török szavak rokonnnyelvi adatainak számbavétele éppen ezért korántsem gépies művelet. Minden egyes esetben magunknak kell mérlegelnünk, vajjon a feltett rokon nyelvek adataiban megfelelő ősi összefüggést vagy pedig különnyelvi átvételt kell-e látnunk. Ez persze csak akkor lehet valójában eredményes, ha az első- és másodfokú rokonság problémáit állandóan szemmel tartjuk, és nem szorítkozunk arra, hogy csak a felmerülő egyes esetekben próbálunk állást foglalni.

Egyelőre ennyit az eredeti török szókészlet kérdésének különleges nehézségeiről.

A belső fejlődés útján keletkezett szóanyag tekintetében jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk. Összefoglaló monográfiák hiányzanak ugyan, s a kívülállók tájékozódása sok nehézséggel jár, de a turkológusok számára a török hangtörténet és a török szóalkotás, benne a szóképzés, sokszor igen finom részleteiben is tisztázottnak tekinthető. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a török származékszavaknak alapszóra való visszavezetése általában nem ütközik különösebb nehézségbe.

Az egyre szebb eredményeket felmutató szófejtés vetett fényt a török szókészlet egy igen jellegzetes sajátosságára. Kiderült nevezetesen, hogy még primitív alapfogalmakra, többek között az elsődleges testrésznevekre is, képzett szavakat használ a török, pl. *adaq* 'láb' (tkp. 'lépő'), *qaraq* 'szem' (tkp. 'néző') stb. Ugyanez a jelenség megfigyelhető más altaji nyelvekben is, pl. mandzsui *ilenggu* 'nyelv' (tkp. 'nyaló'), sőt az uráliban sem idegen. Ez az igen ősi időkre visszanyúló nyelvújítás sok szókincsbeli különbözőséget megmagyaráz, s nagy segítségünkre lehet a rokonsági helyzet tisztázásában, ha — nem élünk vele vissza.

Ami a török szókészlet jövevényszavait illeti, természet-szerűleg csak azokat illeti ez a meghatározás, amelyeket a török nyelv külön életében vett át valamely nyelvből. Ez az anyag igen nagy, és a török népvándorlás viszontagságainak minden nevezetesebb fázisát tükrözi. Mi volt e mozgalmas múlt részletes képe, miféle népekkel, nyelvekkel került a törökség érintkezésbe ezalatt? Egyelőre bajos volna a kérdésre pontos feleletet adni, mert a török nyelv nyelvelmékekből ellenőrizhető több mint 1200 esztendeje is csak töredéke annak az időnek, amellyel számolnunk kell, nem is beszélve arról, hogy egész sor nyelv, amelynek emlékét őrzi a török, teljesen eltűnt.

A ma megfogható anyagot egyelőre a következő nagy csoportokra oszthatjuk a jövevényszavakat átadó nyelvek genetikai összetartozása szerint.

1. Paleoázsiai.

A) Mai maradványai közül szóba jöhet a kihalás útján levő jéniszei osztják, melynek egy évszázaddal ezelőtt még megvolt néhány rokona (arin, aszán stb.) ma már teljesen eltűnt. Ez a csoport régebben kétségtelenül jelentékeny szerepet játszott nemcsak a keleti Dél-Szibériában, de az ettől délre elterülő steppe-övezetben is, mint többek között a hiung-nu *saydaq* 'csizma' ~ jéniszeji osztják *sāgdi* 'ua.' egyezésből is következ-tethetjük. (Vö. LIGETI: NyK. LI, 202.)

B) A mai ú. n. arktikus nyelvek régi szerepe egyelőre tisztázatlan kérdés, és korai volna állást foglalni abban a vonatkozásban, vajjon az ide tartozó nyelveket, pl. a csukcsot, korjákat, kamsadált, jukagirt beszéltek-e nyugatabbra és délebbre fekvő vidékeken.

C) Az eltűnt paleoázsiai nyelvek több nagy csoportja lehetett. Ezek közül az egyikből való pl. mint jövevényszó a török *layzın* 'disznó', mely az orkhoni feliratokban jelenik meg először, az ó-török emlékekben még többször felbukkan, a közép-törökben azonban már ismeretlen.

2. Altaji.

A) Mongol. A jövevényszavak kölcsönzéséhez szükséges érintkezés jóval a nyelvelmékek kora előtt kezdődött, s a mai napig sem ért véget. Ma csak néhány területileg határos nyelv-járást kell számon tartanunk. A közép-török második felében (mongol kor!) igen nagy a mongol hatás, erősen érint több török nyelvjárás-csoportot, így a kipcákat, úzt, turkit (csagatáj). Az ó-török korban számolhatunk esetleg a kitajjal, de minden bizonnyal a žuan-žuan-nal, másként ázsiai avarral; t. i. az utóbbi népnek az államszervezeti kötelékében élt a türk nép, mielőtt a VI. században nagy nomád birodalmát megalapította. Bizonyos török törzsek érintkezhettek a Kukunor-vidéki t'ü-yü-hun vagy 'a-ža néppel is. Az ezeknél korábbi török-mongol érintkezéseket csak feltevések útján tudjuk megközelíteni.

B) Többi altaji nyelvek. Mandzsu-tungúz kölesönzés lehetősége eddig nem merült fel.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a K. u. VI. századot megelőző időkben számolnunk kell egy negyedik, sőt talán egy ötödik, azóta kihalt altaji nyelvcsoporttal. E kihalt nyelvcsoportok viszonya a törökhöz szintén tisztázatlan.

3. Uráli.

A) Szamojéd. A szibériai török nyelvek szórványos szamojéd jövevényszavai aránylag újabb keletűek. Úgy látszik azonban, hogy a törökség a Szaján-hegység környékén a VIII. század táján érintkezésbe került bizonyos szamojéd népelemekkel (vö. a T'ang-kori kínai feljegyzések tu-po népét). Megint más kérdés, vajjon abból a korból, amelyikből a szamojéd nyelvek csuvasos jellegű jövevényszavai valók, nincsenek-e szamojéd jövevényszavak is a törökben.

B) Finnugor. Ilyen jövevényszavakról leginkább a volgai törökség nyelvében van tudomásunk, ezek azonban nem régiek.

4. Kínai.

Újabb jövevényszavak főleg a keletturkesztáni törökség nyelvében találhatóak. A közép-török, sőt ó-török korból is szép számmal ismerünk ilyen elemeket; jelentős részük irodalmi úton került a törökbe, nagy részük műveltség szó. Pl. új-török: turki *čän* 'pénz', *dän* 'karaván-szeráj', *gölän* 'egy cirok-fajta', *xananču* 'honani selyem', *luŋza* 'süket'; közép-török: *bandäng* 'lóca' (Oruz qaran), *loxtai* 'vörös kínai brokát' (Käŋari); ó-török: *linxua* 'lótusz', *lü* 'sárkány', *kilän* 'orr-szarvú', *bir* 'ecset', *likžir* 'naptár', *sui* 'bűn'. Az ős-török kor kínai jövevényszavainak kérdését az eddigi kísérletek ellenére teljesen újra kell tárgyalni.

Elvileg nem lehetetlen, hogy a kínaival rokon tibetiből és az azzal további rokonságban álló tangutból (si-hia) valamely török nyelvnek szintén voltak jövevényszavai.

5. Indoeurópai.

A) Indoiráni. A legújabb turkológus felfogás szerint is számolnunk kell ilyen jövevényszavakkal, azonban a fennálló kronológiai és földrajzi nehézségek alapvető kérdését még senki sem próbálta meg tisztázni.

B) Iráni. Igen jelentős réteg, kezdetei legalább az ó-török korba nyúlnak vissza, de az ős-török kései korszaka is szóba jöhet; egészen a mai napig tart. A legújabb rétegbe tartoznak az új-perzsa, tádzsik (oszmánli, azerbajdzsáni, turkomán, özbec, turki stb.), továbbá az oszét (karacsáj) jövevényszavak. A közép-török kor iráni jövevényszavainak meghatározása, különválasztása a még elvégzendő feladatok közé tartozik. Az ó-török kor iráni elemei közül az irodalmi nyelvekből (szogd, khotáni stb.) valókat ismerjük a legjobban. Az ó- és ős-török kor irodalmi nyelvvel nem rendelkező iráni nyelvekből és nyelvjáráásokból származó jövevényszavai gazdag anyagot képviselnek (török

bor 'vinum', *burč* 'bors', *bal* 'méz' stb.), de még legfőbb kérdései is tisztázásra várnak.

C) Tokhár. E sajtóságtos belsősáziái indoeurópai nyelv felfedezése mindjárt maga után vonta a török kapcsolatok kérdését is, de azt hiszem, kissé túlozzák e kapcsolatok jelentőségét. A felvetődött problémákat még egyszer meg kell vizsgálni.

D) Egyéb indoeurópai nyelvek. Ezek sorában meg kell említenünk a szláv nyelveket és a balkániakat. A szlávok közül az orosz és a lengyel aránylag régebbi, a többi újabb jövevényszavak forrása. A régebbi is csak X. század utáni időt jelent.

6. Kaukázusi.

A hatás ma teljesen, régen is meglehetősen regionális jellegű volt. Ma csak a kaukázusi török nyelvek (pl. karacsáj) tartalmaznak kaukázusi jövevényezavakat; régen a kaukázusi nyelvek hatósugara a mainál nagyobb volt ugyan, de a török nyelvnek csak egy része, s az is csak bizonyos korban került e területtel érintkezésbe. Ez utóbbi vonatkozásban még az előkészítő munkálatok sem tekinthetők lezártnak.

7. Sémii.

E csoportot szinte kizárólag az arab képviseli, amely az iszlám-kapcsolatok révén találta meg az utat egész sereg török nyelv felé. A nesztoriánizmus néhány szír jövevényt is közvetített egy-két török nyelvbe, számuk azonban jelentéktelen.

A fenti hét nagy jövevénytő-csoport csak általános tájékoztatást nyújt; igen hasznos ezt az általános tájékoztatást mindjárt kezdetben a négy török nyelvtörténeti kor (ős-, ó-, közép-, új-török) szerint is mérlegelni. A részletes képhez nagy munkát és helyes tájékozottságot igénylő monográfiák árán jutunk majd. A feldolgozandó anyag annál nagyobb lesz, minél differenciáltabb fokát vizsgáljuk a török nyelvnek. Vegyük például az oszmánlit. Természetszerűleg ki kell rekesztenünk teljes egészében azt a jövevény-anyagot, melyet kialakulása előtti korból közvetlen elődje révén készen kapott; e kirekesztés után megmaradó megvizsgálendő jövevénytőszavak számszerűleg mégis messze túlszárnyalják a kirekesztetteket.

A török nyelv jövevénytőszavai közül nem minden réteg fontos magyar szempontból (a szalar nyelv újabb kínai elemei például közömbösek számunkra), azonban így is elég a számon tartani valónk.

Az őstörök kor jövevényei az uráli magyar őshaza korára visszanyúló török kapcsolatok miatt érintenek bennünket, az ó-török koréi a honfoglalás előtti csuvasos és nem csuvasos jellegű török jövevénytőszavaink miatt. A közép-török kort a különböző kipcak és úz (kún, besenyő, úz stb.) nyelvek miatt kell ismernünk, sőt az új-török kor egyik ágát jelentő, úz-csoportbeli oszmánlit is hasznos figyelemmel kísérnünk addig

a korig, ameddig az jövevényszavakat adhatott nyelvünknek. Általános elv: az érintkezések idejében mindig a nyugati (és nem a keleti) török világ volt fontosabb számunkra.

Összegezve a mondottakat: török jövevényszavaink vizsgálatában nem elégedhetünk meg a török nyelvi anyag összehordásával, még kevésbé a véletlenül elénk vetődő egy-két más nyelvi adat felsorolásával, hanem törekednünk kell tisztázni az átvett szónak a török szókészleten belül elfoglalt helyét is.

Legyen szabad a fenti módszertani elveket egy gyakorlati példán is bemutatnom. E célra a problémamentesnek látszó *gyöngy* szavunkat választottam. Látni fogjuk, hogy a török szóanyagán kívül, amely ma természetesen gazdagabb, mint 1912-ben volt (de persze a mi felsorolásunkban sem teljes), még két, egymással genetikusszerű összefüggésben nem álló nyelvcsoporthoz is kimutatható. Az ily módon három csoportban előforduló szó egymáshoz való viszonyának a vizsgálása jól mutatja a felmerülő lehetséges nehézségek egyik kényes csoportját. Megjegyzem, a *gyöngy* nem valami különlegesen e célra kiválasztott „nehéz eset”. Ellenkezőleg, egy a sok közül, alig akad ugyanis olyan török jövevényszavunk, amelyről a fenti elvek alkalmazásával ne volna érdekes és lényeges új mondanivaló.

*

A *gyöngy*-öt GOMBOCZ ZOLTÁN török jövevényszavaink honfoglaláselőtti rétegébe, az ú. n. bolgár-török jövevényszavak közé sorozza, és egy ó-csuvas **jinju* alakból eredezteti (BTLw. 80). Ugyanezen a véleményen van BÁRCZI, SzófSz. 104 is. A feltételezett szókezdő *j*-török szempontból kifogástalan, legfeljebb azt fűzném hozzá, hogy nem tartozik a kizárólag csuvasos jellegű jegyek közé. A török *j* ~ magyar *gy*-megfelelés épügy, mint a szóvégi török *ü*-nek a magyarban való hiánya magyar régiségjegy, amely mindössze azt igazolja, hogy az átvétel valóban régi (a magyar szó első előfordulása 1276!); a két régiségjegy közül a második az átvétel alsó határát is meghatározza: semmiestre sem lehet későbbi a tatárjárás koránál.

A török nyelvi adatok ezek:

Türk-ujgúr típus: Türk *yinü ügüz* (IE. 39 és IIN. 3), *yinü ügüz* (IS 4) 'Gyöngy-folyó'. GOMBOCZ ezeket az adatokat tévesen *inü* alakban szerepelteti, bár THOMSENNEK általa idézett helyén az első változat a helyes átíráson kívül eredeti rovásjegyekkel is megtalálható. Az örkhoni feliratok e szava RADLOFF nagy szótárában (III, 334) még mostohább sorsra jutott. A *yinü* itt ugyanis *yänü* alakban jelenik meg, noha az *i* két előfordulási helyen is ki van írva, s természetesen a harmadikon is az olvasandó; ehhez járul még az, hogy mind a három adatban egy betű jelöli az *në*-t, s RADLOFF ezt önkényesen két betűre (*n* és *ë*) cseréli fel. — „Ó-török”

yinü 'Perlen; Flussname: Jaxartes oder Syrdarja' (GABAIN, AlttürkGramm. 355; a második jelentés a feliratok fentebbi helyeire támaszkodik). — Ujgúr *yinü* 'Juwelen' (BANG—GABAIN, Anallnd. 57); az értelmezés nem pontos itt, a kifogástalan fordítás a TT. V, 19 egyik helyéhez fűzött magyarázatában olvasható, ahol a kiadók az ujgúr Suvarnaprabhāsa (RADLOFF—MALOV 446, 14: VI, 24b 14) egyik mondatában előforduló *ürdini yinü*-t az egyedül helyes 'Edelgestein und Perle' fordítással kísérik. Szintén ujgúr *yinü* 'perlengeschmückt' (TT. II B 9 *altun-luy yinü*, 11 *yinü mončuqlar*). Ugyancsak ujgúr *yinü* 'perle' (PELLIOT: T'oung Pao XV [1914.], 233, 245). — Kāšyari *yinü* 'Perle' (BROCKELMANN 91, ATALAY 792).

Szibériai: Szojot *tindü* 'Perle' (CASTR. 115), urjanchai *činjü* 'бисер; жемчуг' (КАТ. 1338). — Kojbál *nindü* 'ua.' (CASTR. 104); КАТАНОВ új átírásában (MélAs. IX 2: 130) *nenjü*. — Szalb. *nendü* (CASTR. 104). — Kacsin *nendü* 'Glasperlen' (R. III, 678). — Sór *nänjü* 'Glasperlen' (R. III, 678); ez az alak jövevényező vagy a kojbálból, vagy a kacsinból. A tulajdonképeni sór nyelvi változat *šinjü* 'Glasperlen' (R. IV, 1070), ahol a szókezdő *š* egy eredetibb *č*-re, ez meg *ǰ*-re megy vissza. — Altaji *šinye* 'бисер' (VERB. 448; tkp. felsőkondomi nyelvj.), *yinyi*, *inyi* 'жемчуг' (VERB. i. h.). — Baraba *yinzü-märzän* 'ein Schmuck aus Perlen und Korallen' (R. III, 515); a mindkét szóban előforduló *z* egy eredetibb *ǰ* (> *dz*)-ből fejlődött.

Turki: A Ming-kori kínai tolmács-iskola ujgúr-kínai szótárának I. változatában (a leningrádi példányban 66b, a budapestiben II, 8a) *ünjü* 'gyöngy'. BANG és RACHMATI (Die Legende von Oguz Qaghan 28) a szótárt annak idején kiadó KLAPROTH nyomán (22a) *inü*-t olvastak, azonban nem vették figyelembe, hogy ez a szótár már csak nevében ujgúr, s a valóságban egy Ming-kori keletturkesztáni, turki típusú török nyelvjárást tartalmaz, amelyben különben igen jelentős mongol hatás is mutatkozik. Nem vették figyelembe, hogy az ujgúr írás *č* betűje egyaránt jelölhet *č*-t és *ǰ*-t, és hogy ez utóbbi olvasatot biztosítja a szó kínai átírása (*yung-čü*). — Az ujgúr-kínai szótár II., ú. n. MORRISON-féle változatában (a birtokomban levő fényképmásolaton a 33b. lapon, a 755. tétel) *ünjü bolur*-t találunk 'gyöngy' jelentésben, nem annyira hendiadyoinként, mint inkább egymás mellett felsorolt synonymákat, ahol a *bolur* jelentése egyéb adatok alapján 'üvegyöngy, kristálygyöngy, hegyi kristály'. — Mint már PELLIOT rámutatott (T'oung Pao XXVII [1930.], 357—8), az ujgúr-kínai szótár nyelvi szempontból meglepően egyezik az ujgúr írásos „Oguz kagán mondájá“-val. Az egyezés ez esetben is feltűnő, amennyiben benne a 'gyöngy' jelentésű szó szintén *ünjü* alakban fordul elő (BANG—RACHMATI i. h.; *ünü* olvasatuk itt sem fogadható el). — A budapesti négy-, illetőleg hatnyelvű kéziratos szótárban (II, 33b) szintén megtaláljuk szavunkat; mégpedig a

keletturkesztáni törökben ezek után cseppet sem meglepő *ünji* alakban, jelentése 'keleti gyöngy' (kínai *tung-üu*, mandzsu és mongol *tana*); a várható kínai 'drágagyöngy' (kínai *čen-üu*), turki megfelelője ugyanazon a lapon *marguwerit* (mandzsu átírás!), s ennek az iráni eredetű szónak más változatai egyéb török nyelvjárásokból is ismeretesek, pl. szárt *murwarid*, *marwarid* (NALIVKIN 66). — Íme néhány újabb turki csoportbeli adat: csagatáj *inju* 'perle, insigne de la forme d'une perle que les princes tatars et mongols présentent aux notables' (VÁMB., ČagSpr. 239), *inju* 'perle, insigne en forme de perle' (PDC. 141), *inču* 'gyöngy' (Muqaddimat al-adab, ed. POPPE 327, s. v. *subut*; a kézirat nem különbözteti meg a *č*-t a *ĵ*-től, a helyes olvasat kétségtelenül *inju*), *inju* 'ua.' (Seix Sul., konst. kiad. 63, KÚNOS 88 tévesen *inju*-t olvas). — Turki *inji* 'a pearl' (SHAW 39), *ünču*, *inču* (LA COQ, Sprichw. 83b).

Úz: Oguz *jinju* 'ua.' (BROCK. 61, ATA. 128). Az oguzban a *ĵ*-szokatlan, sőt érthetetlen, mert kipszak sajtáság, azonban Kāšyarī más kipszak jegyeket is tulajdonít az általa különben nagyon felületesen leírt oguz nyelvnek. — Oszmánli *inji*, helyesírás *inju* 'pearl' (REDHOUSE 309). — Turkomán *inji* 'жемчуг', *hinji* 'бисер' (ALIEV—BORIEV, az orosz ábécé megfelelő betűi alatt). A turkomán *hinji* szókezdő *h*-ja feltétlenül másodlagos (vö. RÄSÄNEN: UngJb. XIX, 102). — Azerbajdzsán *inji* 'öncep' (GANIEV, Russko-tat. sl. 30).

Kipszak: Kipszak, Kāšyarī szerint *jinju* (BROCK. és ATA. i. h.). — Kún, a Codex Cumanicus szerint (47a. levél, 93. lap) *ingcu* 'perle' (vö. K. GRONBECH, Codex Cumanicus: Monumenta Linguarum Asiae Maioris I. Kopenhagen, 1936.). A GOMBOCZTÓL idézett 'gemma' jelentés téves, a KUUN GÉZAFÉLE kiadás jelzett helyén (109) elő sem fordul, ott ugyanis az eredeti latin értelmezést találjuk, a *perle*-t (a szó elejét kitévő *per*-t a kézirat a középkorban használatos rövidítéssel adja). A 'gemma' értelmezés nem az idézett helyen, hanem csak a KUUN-féle kiadás indexében fordul elő, és ott is — tévedés. A kún szót egyébként GRONBECH, Kommanisches Wörterbuch 106 *inču*-nek olvassa; szerinte ugyanis az eredeti helyesírásban található *g* hibás másolási betoldás. (Figyelmet érdemel a kódex középső, perzsa oszlopában álló 'gyöngy' értelmezésű *muruaim*, amelyet vö. a budapesti négy nyelvű szótár 'drágagyöngy' jelentésű turki szavával: A CC-ben a 'gyöngy' szót közvetlenül megelőző tétel: latin *crystallus*, perzsa és kún *bolor*; vö. a II. Ujgúr-kínai szótár megfelelő, már idézett adatát.) — Leideni névtelen *inču* 'Perle' (HOUSTMA 108, H. *ünču* olvasata indokolatlan, illetőleg téves). — Ibn Muhannā *inču* 'ua.' (konst. kiad. 181, BATTAL 89). — Abu Hayyān *inču* 'ua.' (CAFEROĞLU 39). — Tob. *yendzü* (GIGANOV 155), *yincü* (R. III, 514; ez az adat GOMBOCZNÁL nyilván sajtóhibából *yince*, egy szándékolt *yince* átírás helyett). — Kaz.

enjü (BÁLINT 19; pontosabb átírás szerint *ənjü*), ӘҢҖЕ (VOSKR. 64; ezt az adatot PAASONEN a Csuvas Szójegyzékben *ənjə*-nek, RÄSÄNEN: MSFOu. L, 87 pedig *enže*-nek írja át!) — Kümüik *inji* (NÉMETH: KSz. XII, 120) — Balkár *inzi* (PRÖHLE: KSz. XV, 225). — Karacsáj *inji* (PRÖHLE: KSz. X, 107).

Perem-nyelvek: A jakutban a szó ismeretlen. A csuvasból, annak anatri nyelvjárásából feljegyezte PAASONEN (Csuvszój. 12) *ənǰžə* alakban, ez azonban világosan jövevény-szó a kazáni tatárból. A köz-csuvas szó a 'gyöngy'-re: *axax* 'igazgyöngy', mely végeredményben arab eredetű.

Török jövevénytiszavak. Ilyeneket a törökségen belül is találunk, noha ennek eddig nem igen tulajdonítottak nagyobb jelentőséget. Ilyen mindenesetre a csuvas *s* az egyik sőr nyelvi adat, amire már utaltunk; megjegyzem, e téren még van tennivaló. Közvetlenül a törökségből kölcsönözték e szót a következő nyelvek:

A) Magyar *gyöngy*. A magyar szó nem magyarázható meg az ó-török típusú *yinčü*-ből, vagy csak teljesen valószínűtlen feltevések árán lehet ilyen magyarázatot megkísérelni (tör. *y* > m. *gy*-, tör. *č* > m. *-gy*-), ellenben símán megfejtethető egy török *jinjü*-ből. A régi törökségben, következésképpen a magyar kölcsönzés korában is, a *jinjü* alak megvolt, mint azt nem is egy bizonyíték igazolja: 1. a Kāšgarī-féle kipszak (és úz) nyelvi adat; 2. a cseremisiz nyelv török jövevénye (vö. a köv. B) pontot); 3. az orosz nyelv török jövevénytiszava; 4. az, hogy a nyugati türk birodalom török nyelveinek egy része ismerte már a VII. századtól kezdve a szókezdő *j*-t; 5. az, hogy ugyanebben az időben a kínai is szókezdő *j*-s alakban ismeri a szót. A felsorolt öt adat közül egyedül a 2. mutat csuvasos jellegű nyelvre; ebből következik, hogy a magyar *gyöngy* forrásul szolgáló *jinjü* szókezdője nem jelent kizárólagos csuvasos jegyet, mint arra különben már előljáróban is utaltam. Megingathatatlan véleményyt az átadó nyelv pontos hovátartozandóságát illetőleg csak akkor formálhatnánk magunknak, ha a VII—X. századi nyugati török nyelveket legalább oly mértékben ismernők, mint az egykorú keletieket; erről egyelőre, sajnos, nincs szó.

B) Cseremisiz *čšindžə* 'őncep', *čšindži* 'Perlmutter, Ziermüntze' < ó-csuvas. **jinjü* (vö. RÄSÄNEN: MSFOu. L, 87). A cseremisiz és csuvas szókezdők megfelelése szokatlan; általában ez a helyzet (több mint 30 példa igazolja): köztör. *y*- (∪ ó-csuvas. *j*-) ∪ csuvas. *š*- ∪ cser. *š*- (*s*-). A cseremisiz *čš*- viszont általában csuvas *čš*-t képvisel; mindössze három oly példa van, amelyben vagy eredeti *č*-t, vagy *y*-t (!) kell feltenni (RÄSÄNEN: MSFOu. XVIII, 36). De akár csuvas *č*-ből, akár *y*-ből indulunk ki (mindegyiknek megvan a maga nehézsége), egy bizonyos: általánostól eltérő képviselettel állunk szemben, amit talán leginkább egy eltérő, kis számú (régibb?) réteggel magyarázhatunk.

Nyilván már ezért vett fel RÄSÄNEN a pótlék gyanánt közölt cseremisz *tšindža*-nek nem csuvas, de ó-csuvas előzményt.

C) Orosz *žémčug* 'gyöngy' (nyj. *žémčug*), kisorosz *žémčüg*, *žénčug* (PREOBRAŽENSKIJ, Et. sl. russk. jaz. 227—8); ó-orosz жемчугъ (első adat 1161-ből), жемчугъ, женьчюгъ, жомчугъ (SREZNEVSKIJ, Mater. I, 855). Igen érdekes az egyik XV. századi nyelvelék egy kifejezése, mely ezt mondja: въ Гурмызѣ ... гдѣ ся жемчюгъ родитъ (i. h.). Az orosz szó a szlavisták véleménye szerint török eredetű. Az egyik felfogás szerint a török szó dativusi alakjának átvételéről volna szó, ami képtelenség; a másik nézet a szóvégben egy orosz *-ug*, *-jug* képzőt keres, s kétségtelenül ez a helyes megoldás. KNIEZSA ISTVÁN barátommal való eszmecsere után úgy látom, hogy egy török *jinjü*-ből kell kiindulnunk, s a régebbi szlavisták orosz *ž* < *j*-magyarázata az ő meggyőző érvelése alapján elfogadhatatlan feltevés. Az átvett török *jinjü* nem kerülhetett az oroszba a X. század előtt (*-in-*!). A *jinjü* az oroszba nyilván keleti kereskedelmi kapcsolatok révén jutott, mégpedig nem csuvasos, hanem nagyon valószínűen kipcsak jellegű nyelvből. Ebben a vonatkozásban fölöttébb tanulságos az idézett XV. századi adat, amely Ormuz (Hormuz)-ról, mint a gyöngy hazájáról beszél.

D) Szerb-horvát *éndže*: *éndžije* 'Dukate' (KARADSCHITSCH 158, IVEKOVIĆ—BROZ I, 289). Jövevényszó az oszmánliból (< *inji*).

E) Albán *indži*, *idži*, *dži* 'Perle'; szintén oszmánli jövevényszó (vö. G. MEYER, Et. Wb. d. alb. Spr. 159, továbbá MIKLOSICH, TürkEl. I, 76).

Közvetett török jövevények:

A) Orosz közvetítéssel: Altáji *šemčik* 'gyöngy' (VERBICKIJ 446). — Litván *žemčugas* (*žemczugas*).

B) Magyar közvetítéssel: Horvát *dund* 'margarita', *dunduva* (népdalokban; vö. HASZ. III, 13), *dinduha*, *dinduva*, *dindurica*, (i. m. 7). — Vend *dzsündzs*, *gyüngy* 'gyöngy' (FLISZÁR JÁNOS, Magyar-vend szótár. Bp., 1942, 63). Vö. még MELICH, Adalék a magyarországi hídjátékokhoz: Ethnographia-Népelet 1939. 1—2. sz.

E gazdag török anyag meglehetősen elszigeteltnek látszik, akár a rokon, akár a szomszédos keleti nyelveket vesszük. Nyoma sincs a szónak a mongolban, ahol a 'gyöngy'-re a már említett *tana* 'nacre de perle', továbbá *subusun* 'perle', *subad*, *subud* 'perle fine' (eredetileg az előbbinek többszáma) szavak ismeretesek; mind a kettő megvan már a XIII. század első feléből származó Mongolok Titkos Történetében: *subut* 'gyöngy', *tana* 'nagy gyöngy'. Mindegyik elég nagy területen járatos a törökségben, és megvan a mandzsú-tungúz csoport több nyelvében is. A török *yinčü*, *jinjü* megfelelőit hasztalanul keressük a finnugor, szamojéd, paleoszibériai, arktikus nyelvekben.

Nincsen meg a mandzsu-tungúz nyelvágnak sem északi, sem déli csoportjában. Azaz az utóbbihoz tartozó tulajdonképeni mandzsuban mégis találunk egy szót, amelynek idekapcsolására tudtommal eddig senki sem gondolt. Ez a mandzsu adat, amely a mandzsu őset jelentő dzsürcsiben is kimutatható, a következő:

Mandzsu: *ničuxe* 'Perle' (GABELENTZ 156, ZACHAROV 235). A szó e nyelvben teljesen magában áll. A mandzsu szóképzés ismeretében azonban eleve biztosra vehetjük, hogy a *ničuxe* származék szó, amely *niču*, pontosan *niču* < **niču* alapszóra és *-xe* fossilis kicsinyítőképzőre bontható fel, s éppen olyan alakulat, mint ezek: *sube-xe* 'Schnur' ~ *sube* 'Sehne, Nerv', *funiye-xe* 'Haar' ~ *funiye-sun* 'wollenes Gewebe', *em-xe* 'Schwiegermutter' ~ *eme* 'Mutter', *guyile-xe* 'Mandel' ~ mong. *güüle-sün*, *bet-xe* 'Fuss' < **begdi-xe*, vö. gold *býgdī*, olcsa *býdī*, orosz *bykdi*, *bokdy* stb.; ilyenek még *guweji-xe* 'Eingeweide', *kuweči-xe* 'Taube', *čeči-xe* 'kleiner Vogel', *elbi-xe* 'Dachs', *guče-xe* 'ein Raubvogel', *xebte-xe* 'breiter Gürtel' stb. Mindezek alapján joggal tehetünk fel a mandzsu alapján egy **niču* 'gyöngy' szót.

Dzsürcsi: A GRUBE-féle, I. változatot képviselő Ming-kori dzsürcsi-kínai szótárban, a drágakövekről szóló fejezetben, szintén megtaláljuk szavunkat. A 'gyöngy'-öt itt két dzsürcsi írásjegy adja vissza. Ezt a két írásjegyet három kínai írásjegy írja át és magyarázza. Ez utóbbiakat GRUBE a mai kiejtés szerint *ning-č'u-hei*-nek olvassa, a magam megfejtése szerint (vö. a M. Tud. Akad. első osztályában 1945. október 15-én tartott beszámolómat) pedig ennek helyes olvasata *ničuxe*. A megfejtés után világossá válik az is, hogy miért használt a dzsürcsi egy három tagú szó lejegyzésére két írásjegyet: az első írásjegy (mint mindig) az alapszót rögzíti, a képzőket, ragokat viszont az ez után függesztett további írásjegyek jelölik. — A II. változatú, eddig nem magyarázott, szintén Ming-kori dzsürcsi-kínai szótárban, melynek szóanyaga jóval bővebb az I. változaténál, de az egyes szavakat dzsürcsi írásjegyek nélkül, csak kínai átírásban tartalmazza, szintén megtalálható a 'gyöngy', mégpedig *ni-č'u* alakban (46b, 1066. tétel); pontos olvasata ennek *niču*. Itt tehát a puszta kikövetkeztetett, kicsinyítő képző nélküli alakot találjuk magunk előtt. — A harmadik dzsürcsi adat a legérdekesebb, s egyben a legrégebb is, amennyiben a XII. századra érvényes (az előbbi kettő a XV—XVI. századból való). Ez a Kin ši 135. fejezetéhez csatolt rövid szójegyzékben olvasható (12a), amelyet mint ismeretes, átvett az 1308-ból származó „T'u šu ci č'eng“ is. E XII. századi adat, melynek jelentése szintén 'gyöngy', kínai átírásban, mai kiejtés szerint *yin-šu-k'o*-nak hangzik. PELLIOU: JournAs. 1913. I, 467 a kínai átírást dzsürcsi *injuča*-nak értelmezte, ezt a több mint harminc esztendő magyarázatot azonban ma már maga PELLIOU sem írná alá; az azóta eltelt

idő alatt u. i., főleg az utóbbi években, a XII—XIII. századi kínai, másként ó-mandarin ismeretében oly gyökeres módosulás következett be, főleg a 'phags-pa írásos kínai emlékek felhasználása révén, hogy ezt a kort nyelvtörténeti szempontból valamennyinél jobban ismerjük. Mind a három írásjegy előfordul a 'phags-pa írásos kínai feliratokban. Íme egyenként ez a magyarázatok: Mai *yin*, ó-kínai *ngjèn*, ó-mandarin *yin*, 'phags-pa *yin*. — Mai *su* (az *š* cerebralis *š*-t jelent), ó-kínai *dž'juèt*, ó-mandarin *džü*, 'phags-pa *čü*; a felsorolt adatok közti ellentmondások, nehézségek csak látszólagosak, valamennyinek a magyarázataát egyenként sok száz és száz példa támogatja. Az ó-kínaiban KARLGRÉN szókezdő hehezetes zöngést (*dž*)-t vesz fel; magam itt nem részletezhető okok miatt a hehezet nélküli zöngést tartom helyesnek (más okfejtéssel MASPERO is). Ez a szókezdő az egykorú források egybehangzó tanúsága szerint lehetett palatalizált, illetőleg „jésített“, az idetartozó írásjegyeket a kínaiak az ú. n. III. kategóriába sorolták, vagy lehetett cerebralis, illetőleg „tisztá“, ezek tartoztak az ú. n. II. kategóriába. A bennünket érdeklő írásjegy a III. kategóriából való. Mármost a III. kategóriába tartozó írásjegyek tekintélyes része bizonyos nyelvjárásokban igen korán a *dž*-szókezdőből *ž*-t fejlesztett, amely utóbb *š*-sé változott (a *ž* és *š* a sinológusok hagyományos jelölése szerint palatalizált *ž*-t és *š*-t jelent), ez az *š* idővel cerebralis *š*-sé fejlődött. Így magyarázandó a mai *su* szókezdő *š*-e. A mai *š*- tehát végeredményben nem az orthodox ó-kínai *dž*-re, hanem egy ó-kínai nyelvjárási *ž*-re megy vissza. Az ó-kínai *dž*- folytatását az ó-mandarin *dž*-ben találjuk meg. Ez eddig rendben volna, csak az a kérdés: miért jelöli ezt a *dž*-t a szintén ó-mandarin nyelvállapotot rögzítő 'phags-pa írás *č*-vel? Máshol részletesen kifejtendő nézetem szerint azért, mert ez a *dž*- nem normális, media képzésű, hanem tenuis képzésű zöngés. Az ó-kínai *dž'juèt* szóvégi *t*-je a XI. század táján az északi nyelvjárásokban eltűnt (a déliekben ma is megvan), s ettől kezdve az ó-kínai *-juèt* szóvég úgy kezdett viselkedni, mint az ugyancsak ó-kínai *ju*, azaz az ó-mandarinban *ü* lett belőle; ebből az *ü* a szókezdő *š* cerebralis ejtésének a hatása alatt a mai északi kínaiakban *u*-vá fejlődött. Még egy kérdés van hátra ezzel az írásjeggyel kapcsolatban: vajjon dzsürcsi nyelvi *jü*-nek kell-e magyaroznunk, vagy pedig *čü*-nek, mint a 'phags-pa átírás alapján gondolná valaki? Határozottan *jü*-nek, mert ugyanaz a *su* írásjegy ugyanabban a forrásban egy másik világosan megfejtethető dzsürcsi szóban is előfordul. Ez a szó kínai átírásban, mai kiejtés szerint *wu-su*, jelentése 'fej', dzsürcsi nyelvi olvasata kizárólag *uju* lehet, vö. mandzsu *uju* 'Kopf'. — Mai *k'o*, ó-kínai *k'á*, ó-mandarin *k'o*, 'phags-pa *k'o*. Dzsürcsi nyelvi értéke *ke*, ahol a *k* hehezetes, mint minden explosiva a mandzsuban is, az *e* pedig zárt *é*, (*ɛ*) nem pedig nyílt *ä*. Az egy-

korú kínaiban megvolt a nyílt *ü* szóvég, de hiányzott a zárt *-e*, ezért választotta hanghelyettesítési céllal az *o* szóvéget esetünkben. A XII. századi dzsürcsi nyelvi 'gyöngy' jelentésű szó tehát *yinju-ke*-nek hangzott. A *-ke* szintén kicsinyítő képző, ismeretes a mandzsuban is, sőt az említett *-xe*-vel olykor ugyanabban a szóban váltakozik is, pl. *čeci-xe* 'kleiner Vogel' ~ *čeci-ke* 'ua.', *em-xe* 'Schwiegermutter' (a *x*, *χ*-val kezdődő képző előtt a tővégi magánhangzó gyakran eltűnik) ~ *eme-ke* 'ua.'

A mandzsu *ničüxe*, dzsürcsi *ničü*, *ničüxe*, *yinjüke* (ez az időrendi sor) története ezek után teljesen tisztázható. 1. A *-xe*, *-ke* kicsinyítő képző, mely később járult a szóhoz; 2. a *ničü* másodlagos alakulat a *ničü*-ből, mely a dzsürcsi kései korában ment végbe; hasonló mássalhangzó-kiesés a korai mandzsuból is kimutatható; 3. a *yinjü* *j*-je nem zöngés, nem zöngétlen media, hanem zöngés tenuis, s ez megmagyarázza, hogyan lett belőle *č* a *ničü*-ben; 4. a szókezdő *yi*- > *ni*- szórványosan magából a mandzsuból is kimutatható váltakozás alakjában: *imala* 'eperfa' (< **yimala*; a mandzsuban nincs *yi*-, mindből *i*- lett) ~ *nimala*; megtaláljuk a Ming-kori dzsürcsiben: dzs. *yimagi* 'hó' ~ ma. *nimanggi*; kimutatható természetesen a XII. századi dzsürcsiből más példákban is: dzs. *yinjü* '60' ~ ma. *ničü*. Tanulságos ez utóbbi hangmegfelelés mongol-mandzsu viszonylatban is: ma. *niču*- 'ír' (< **yiru*-) ~ mong. *jiču*-, ma. *ničan* 'juhfejta' (< **yimān* < **yima'an*) ~ mong. *imayan* 'kecske', kalm. *yamān*.

Szóföldrajzi okokból teljesen kétségtelen, hogy a *ničü* ~ *yinjü* (< **yiničü*, hehezet nélküli *č*-vel, nem pedig hehezetessel, mint a törzsanyaghoz tartozó mandzsu szavakban) nem tartozik a mandzsu—tungúz nyelvek közös, ősi szókészletébe, hanem a dzsürcsiből öröklődött tovább sok más hasonlóval együtt a mandzsuba, a dzsürcsibe pedig idegenből került jövevényként. Hogy honnan, pontosan nem tudjuk, de egy igen valószínű feltevés kínálkozik. A dzsürcsik igen sokat kölcsönöztek a mongol nyelvű kitajoktól, a kitajoknak pedig jól ismert kapcsolatai voltak az ujgúrokkal (mint tudjuk, az első kitaj írás is az ujgúroktól való). A dzsürcsi-mandzsu szó mindenképen a török *yiničü*-re vezethető vissza, akár a jelzett, akár más módon.

A *yiničü* altaji alapnyelvi eredetéről ilyen körülmények között szó nem lehet. A kérdés háttérében felmerülő művelődéstörténeti mozzanatok annak a feltevésnek sem kedveznek, hogy a *yiničü* az ősmongolban és az ősmandzsu-tungúzban meglehetett, csak mindkettőből igen korán kiveszett. Marad tehát két lehetőség: a *yiničü* vagy a törökség különnyelvi életében keletkezett, és így török származék, vagy pedig jövevény szó. Hogy ebben a vonatkozásban több-kevesebb valószínűséggel állást foglalhassunk, mérlegelnünk kell a *yiničü*-nek

még egy — ezúttal az altaji csoporton kívül eső — idegen nyelvi kapcsolatát.

Ez a kapcsolat a török adataink élén közölt *yinčü ügüz*-zel összefüggésben vetődött fel. Az orkhoni feliratoknak ezt a folyónevét, mely törökül 'Gyöngyfolyó'-t jelent, RADLOFF először habozva az Oxussal próbálta azonosítani. THOMSEN ezt a feltevést földrajzi okokból elfogadhatatlannak tartotta, s inkább a Zerefsánt volt hajlandó keresni ez elnevezés mögött. A helyes megoldásra MARQUART (Chronologie 5—6) mutatott rá: a *Yinčü ügüz*, a *Yaxartes*-szel azonos, mert ez utóbbi a görög átírás alatt egy iráni *yakšārtha* nevet takar, melynek a jelentése szintén 'wahre, echte Perle'. A feltevést bizonyossággá tette HIRTH (Nachworte 45, 70, 80) négy döntő adata, amely szerint a folyó neve a kínai forrásokban *Čen-čü ho*, kínai nyelven a. m. 'Igaz-gyöngy folyó'. E négy adat közül az egyik különösen érdekes; e szerint ugyanis a *Čen-čü ho* más neve *Yo-ša*, ez pedig ó-kínai kiejtés szerint *jak-šat*-nak, a T'ang-korban pedig *jak-sar*-nak, vagy *jak-šat*-nak hangzott. A türk *Yinčü ügüz*, a kínai *Čen-čü ho* és az iráni *Yaxartes* (*Yakšārtha*) azonossága tehát minden kétséget kizáró módon tisztázódott.

Ebből a megfejtésből adódott egy további azonosítás, mely bennünket most közelebből érdekel: a türk *yinčü* és a kínai *čen-čü* közszavak szintén azonosak, illetőleg az egyik eredeti, a másik jövevényszó.

Ez az előzménye HIRTH feltevésének, amely szerint a török *yinčü* kínai jövevény. Ezt a nézetet általánosan elfogadták; főleg az orosz szerzők (RADLOFF, MELIORANSKIJ, PREOBRAŽENSKIJ) csatlakoztak hozzá fenntartás nélkül.

E múlt század végéről való feltevésnek a helyessége két pont körül fordul meg, s ezeket azóta sem próbálta meg felderíteni senki: 1. hogyan hidalható át az a nehézség, hogy a török *yinčü* közszó, jelentése 'gyöngy', a kínai *čen-čü* jelzős syntagma, s jelentése 'igazi, valódi gyöngy'; 2. hangtanilag hogyan magyarázható meg a kínai *čen-čü* > török *yinčü* fejlődés? E kérdések részletes taglalása külön monográfiát tenne ki. Sarkalatos pontjait a következőkben foglalhatjuk össze:

A 'gyöngy' neve a legrégebb, konfucianus szövegekben kizárólag *čü*. A *čen-čü* 'igazi, valódi gyöngy', vagy az első írásjeggy helyett egy másik változattal 'drága gyöngy' aránylag későn jelenik meg a kínaiban; eddigi első előfordulásai a T'ang dinasztia idejéből (a VII. századtól kezdve) valók. A *Čen-čü ho*-ban első pillanatra talán egy idegen (török) szó „értelmes“ átírását is kereshetnők, mint arra egyesek gondoltak is. E mellett szólna az is, hogy ugyanaz a *čen-čü* török nevekben is előfordul: a) *Čen-čü t'ung sī-kin* (= *Činčü tung irkin*) az egyik nyugati türk fejedelemnek 627-ben a kínai udvarba küldött követe; b) *Čen-čü pi-kia k'o*-han (= *Činčü*

bilgü qayan) az egyik, a nyugati türköktől nyugatra lakó török törzs, a sie-*yen-t'o* (= *sir tarduš?*) fejedelme, aki 628-tól 644-ig uralkodott; c) Čen-ču ši-hu k'o-han (= *Jinju jabyu qayan*), nyugati türk fejedelem, uralkodott 655—656-ban. E három névben joggal kereshetjük a török *yincü*-nek egy *jinju* alakú nyelvjárási változatát; a *Čen-ču ho* idevonása mégsem magától értetődő, mert Kína belsejében, Si-ngan fu közelében szintén ismeretes egy *Čen-ču ho* 'Drágagyöngy folyó', ez pedig kétségtelenül kínai eredetű elnevezés.

A kínai *čen-ču* közszó semmiképen sem mondva csinált kifejezés, megvan nemcsak a mai nyelvjárásokban, de a rendelkezésemre álló szegényes forrásanyagból is egészen a Ming-korig tudom követni; megvan a sino-japániban is: *shinju* (= *šinju*), jelentése egyszerűen 'gyöngy'. A kínai szó történetét ezután kell még pontosan összeállítani.

A kölcsönzés irányát illetőleg szókészleti szempontból annyit máris megállapíthatunk, hogy legalább is különösnek kellene tartanunk, hogy amikor a 'gyöngy'-re a kínaiiban ősi szó (*ču*) áll rendelkezésre, akkor a kínaiából is megmagyarázható szabályos *čen-ču*, amely máig él, a VI. századi északi nomádok nyelvéből származó jövevényszó volna.

Hangtani tekintetben a helyzet ez: A kínai *čen-ču* egy török *yincü* átvétele semilyen körülmények között nem lehet. A kínai szó feltehető forrása csakis egy **jinju* alak lehetne, ez azonban a törökben másodlagos, nyelvjárási alakulat. Hogy azonban a kínai egy fontos türk műveltségszót éppen egy általánosnak nem mondható nyelvjárásból kölcsönzött volna, az szinte elképzelhetetlen. Marad tehát ez idő szerint egyetlen megoldásnak a másik lehetőség: a türk kölcsönözte a szót a kínaiából. Ha csak az ó-mandarin alakot tekintjük, akkor szinte semmiféle hangtani nehézség nem áll feltevésünk útjában, mert pl. a 'phags-pa átírásban pontosan *jin-ju* a kínai *čen-ču* átírása, amelyben mindkét *j* zöngétlen mediát jelent. Ez a *jinju* változatlanul megmaradt volna a nyugati türk nyelvjárások ama részében, amely ismerte a szókezdő *j-t*; hogy ilyenek voltak, azt igazolja többek között a Δαίχ, δόγια, Σιλζί-βουλος, a kínai feljegyzésű *jabyu* (a nyugati türk nyelvterület azonban a *y*-nyelvjárásokat is jól ismerte, vö. a Talas-vidéki rovásírásos feliratokat, a kínai feljegyzésű *Bing yul* stb. sórványemléket). A keleti, illetőleg északi türk nyelvjárásokban viszont, amelyek, úgy látszik, csak a szókezdő *y-t* ismerték, a *j-t* nem, még szó belsejében sem, szabályos hanghelyettesítéssel a szó elején *y-t*, a szó belsejében *č-t* ejtettek helyette. A kínai *čen-ču* ó-mandarin *jin-ju* megfelelése vitathatatlan tény. KARLGRÉN ugyan felteszi, hogy az aspirálatlan zöngétlen explosívák és affrikáták már a T'ang-korban is zöngétlen mediáknak hangzottak, e feltevésből bizonyosság azonban csak akkor lesz, ha az idevonatkozó belsőázsiai feljegyzésű anyagot

összegyűjtjük, s a végső szót annak az alapján mondjuk ki. E nagyobb terjedelmű sinológiai kérdést, amely amúgy is szét-feszítené mostani mondanivalóm kereteit, egy más alkalommal szándékozom megvizsgálni.

A török *yinü* ~ *jinjü* kínai eredete számunkra korántsem kuriózumszerű érdekesség, mert ha a törökbe a kinaiból nem kerülhetett a VI. századnál korábban, mint ahogy nem kerülhetett, akkor világos, hogy a magyarban is csak ez után az időpont után jelenhetett meg török jövevényszóként. Nem vitás az sem, hogy ily körülmények között *gyöngy* szavunkkal nincs mit kereskednünk az ősi „ogur“, „bolgár-török“ szókinés körül sem.

LIGETI LAJOS.

Hegy, fok.

Hegy.

A magyar *hegy* szónak, amelyet BÁRCZI GÉZA Magyar Szófejtő Szótárában ismeretlen eredetűnek nyilvánít, szótáraink szerint kettős jelentése van: 1. 'a földfelszín domborulata', 2. 'valaminek a hegye, csúcsa'. A szó eredetét újabban „Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten“ című művében (140. l., 222. sz.) TOIVONEN magyarázta. A 'Berg; Spitze' jelentésű *hegy* szót a következő finn-lapp szókkal egyezteteti: f. *kasa* 'något utstående, hörn', d. h. 'etwas vorragendes, Ecke', *kirveen kasa* 'nedra l. bakre (spetsigare) hörnet på yksettet', d. h. 'das untere Ende der Schneide der Axt' stb. | lp. N. *gæčče* g. *gæče* 'extremum, finis; Ende, yderste Spits' stb. A *hegy* szóban levő szóvégi *-gy* hangot TOIVONEN a finnugor jésített affrikáta, **tš-* vagy **tš-* hang szabályos megfelelőjének tartja (vö. i. m. 232). A szó vokalizmusához „Über die vertretung des fluigr. anlautenden *k* im ungarischen“ című dolgozatában (FUF. XXII, 143) a következő megjegyzést fűzi: „Die lappische entsprechungen *gæčče*, *gæččšš* 'ende, spitze' von ung. *hegy* 'berg; spitze', *késhegy* 'messerspitze', *tűhegy* 'nadelspitze' ist allerdings vordervokalisch, aber das entsprechende fi. wort *kasa*, *kirveen kasa* 'das untere ende der schneide der axt' usw. hat sich den ursprünglichen stand bewahrt... Lp. *æ*, *ε* ist auf dieselbe weise durch einwirkung einer folgenden palatalen konsonantenverbindung aus früherem *a* entstanden, wie in lp. *gæččæt*, *gæččššæt* 'beschen' ~ f. *katsoa* 'schauen, betrachten'; lp. *væččer* 'hammer' ~ f. *vasara* id.; lp. *væččikke* 'Kupfer' ~ f. *vaski* id.; lp. *læččša* 'palus ulvosa, vallis' ~ f. *laakso* 'tal'. Unter diesen umständen ist auch ung. *hegy* auf eine hintervokalische fluigr. form zurückzuführen.“ TOIVONEN elgondolása szerint tehát a kettős jelentésű magyar *hegy* szó egy **ktšša-* vagy **ktšša-* alapalakra vezethető vissza.

A földfelszín domborulata' jelentésű *hegy* szónak az OklSz. adatai szerint a régi nyelvben a következő alakváltozatai vannak: 1055, 1222, 1233, 1270 1311, 1278/1570, 1281, 1341 (két adat), 1358: *hig*; 1093, 1223: *ig*; 1193, 1229, 1245 stb.: *hyg*; 1193, 1272, 1384: *hygh*; 1265 (két adat): *hyggy*; 1324, 1343, 1358: *higy*. Az utolsó *i*-s alakok 1358-ból valók: Keureus-*hyg*, Feketewhyg, Zakathig, higydumb. Az *i*-zö nyelvjárások *i*-jéből már az ómagyar korban *ē* fejlődött (vö. GOMBOCZ, ÖM. II, 76), s ennek megfelelően ilyen alakváltozatokat találunk: 1211 stb. stb.: *hegy*; 1197/1337, 1212/1328, 1238 stb. stb., utolsó adat 1544-ből: *heg*; 1240, 1258 (három adat): *hegg*; 1093/1393, 1265, 1329/1317 stb. stb., utolsó adat 1522-ből: *hegh*; 1249 (két adat): *heeg*; 1408: *heegh*. Az ómagyar korban az *ü*-zö nyelvjárásokban *ü*-vel való alakokat találunk: 1093, 1223: *Ugmogos*, 1206: *turnouhüge*.

A 'mons' jelentés mellett a szónak a régi nyelvben 'monticulus' jelentése is van: 1249: „Inter duos monticulos qui vocatur ykerheeg“; 1295: „Sub quendam lapidosum monticulum Kuesheg uulgariter nuncupatum“; további adatok 1341, 1347, 1384, 1401, 1522. Két adatban 'előhegy' nevében szerepel a *hegy* szó: 1336: „In promontorio Mogo sheg“; 1551: „De promontorio Ponkhegye“. Két adat a *bérc* szóval állítja kapcsolatba: 1256: „Deinde ascendit ad unum Berch qui uulgo eregeteuhyg uocatur“; 1270/1387: „Unum berch Darabheg dictum“. Előfordul még a *hegy* szó 'völgy' és 'erdő' nevében is: 1093 1399: „Ad vallem Zakathegh“; 1431: „Siluam maiorem sew permissorium Nagfalwerdeye alio nomine Monyorosdhege nuncupatam“; 1442: „Silvam kwrthahegfely“. (Az OklSz-ból.)

A MTsz. a *hegy* (Moldvában *hęd*) szónak 'szilárd síkföld a lápok között' jelentését jegyezte fel Szatmár megyéből. HERMAN OTTÓ szerint az egykori bihari pákász „Csúcsos nádkunyhóját a rétség és lápok belsejében *hegy*-re építette, inkább rárakta, hogy könnyen el is vihesse... A *hegy* nem hegy s nem domb, hanem — a lápi ember fogalma szerint — *szilárd sziget*, amelyen a mocsárfűz, a rekettye, néha az eltörpülő nyárfa megvetheti gyökerét.“ (Idézve MÉSZÖLY GEDEON „Az Ormánság szó finnugor eredete“ című dolgozatából: MNy. XXVII, 278.) — A régi és a népnyelvben a *hegy* szó bizonyos ragos alakjai névutóként szerepelnek: *hëgyibe* 'oben darauf', *hegyembe*, *hegyedbe* 'super me, te' (NySz.) és *hegyē* 'fölé, rá' (MTsz.; vö. SIMONYI, MHat. II, 40). — A 'mons, monticulus ~ nemus, saltus, silva' jelentésmegfelelésre számos adatot találunk „Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben“ című dolgozatomban (vö. 113., 114., 115., 116., 117., 118. sz.)

GOMBOCZ (i. h.) megállapítása szerint a *hegy* nem jövevény, hanem a magyar nyelv eredeti szókészletéhez tartozik. A szónak mai *hëgy* alakja — mint láttuk — az ómagyar korban egy

eredetibb *higy* alakból fejlődött (első adat 1055: *hig*). — A szó a nyelvtörténet egész folyamán magashangúnak látszik. Ha finnugor, illetőleg uráli alapon akarjuk magyarázni, mindjárt nehézséget okoz a szókezdő *h-*, amely csak mélyhangú szavakban szabályos megfelelője a finnugor, illetőleg uráli szókezdő **k-* hangnak. Van azonban néhány *h-*vel kezdődő magashangú szavunk, amelyeknek a finnugorságban mélyhangú megfelelői vannak. Jogosult tehát a feltevés, hogy ezek a szavak eredetileg mélyhangúak voltak. Ilyenek pl. a *hős* (*hés*, *hies*), *here*, *hév*, *hé* szók (vö. TOIVONEN: FUF. XXII, 141—3). Ilyen a 'mas, masculus' jelentésű *hím* szó is, amely ma magashangú ugyan, de amelynek régi nyelvi tárgyesete *hímot* volt, s a vogulban mélyhangú megfelelői vannak: *kajm*, *qaim* 'Männchen', *zum*, *zum* 'Mann' (vö. TOIVONEN i. m. 142—3). Tudjuk, hogy a velaris *i*-ből vagy más velaris magánhangzóból fejlődött palatalis *i* vagy *í* hangot tartalmazó egytagú szók egy részéhez még ma is a ragok és a képzők mélyhangú változata járul: *nyíl* ~ *nyilat*, *nyilas* | *in* ~ *inak*, *inas* | *iv* ~ *ívó*, *ívás* stb. stb. (vö. GOMBOCZ, ÖM. II, 73). Tudjuk továbbá azt is, hogy azoknak az egy- és kéttagú tőszóknak, amelyeknek első szótagjában velaris hangból fejlődött *i* vagy *í* van, a finnugor nyelvekben általában mélyhangú megfelelőik vannak: *nyíl* ~ osztj. *nál*, vog. *ńel*, *ńál*, zürj. *ńil*, *ńel*, votj. *ńil*, *ńel*, md. *nal*, f. *nuoli*, lp. *nuolla* | *világ* (*villog*, *villan*, *villám*) ~ osztj. *voljij*, vog. *βoly*-, *βall*-, zürj. *volal*-, votj. *valk*-, eser. *βalyāda*-, *βolyāda*-, f. *valo* stb. Vö. továbbá a NyH.⁷ szójegyzékében az *ij*, *iparkodik*, *szik*, *szil* 'Ulmus', *szil* 'vág, hasít stb.', *titok*, *virrad*, *viyyáz* szókat stb. — Az előbbiekre alapozott feltevésem szerint a mai *hegy*, ómagyar *higy* szó eredetileg mélyhangú szó volt: az ómagyar alak palatalis *i* hangja velaris *i*-ra vagy más velaris magánhangzóra vezethető vissza.

Az elmondottak figyelembe vételével 'a földfelszín domborulata' jelentésű magyar *hegy* szónak pontos hangtani és jelentésbeli megfelelőit a szamojédságban találjuk meg: szam. Jur. CASTR. *hōi*, *hoi* 'Hügel', SCHRENK: „Bergrücken, Hügelkette *hōi*, insbesondere für Hügelzüge mit gerundetem Scheiteln, ohne Felsentblössung“; vö. még SCHLÖZ., Iugr. *choi* 'collis', REG.—BUD. *hoj*: *tuu hoén* (v. *paen*) 'aufwärts (berg aufwärts)'; CASTR. T. *koaja* 'Bergrücken', *koajibala* 'bergreich'; Jen. *ku'eo* Ch., *kuiju* B. 'Landrücken', *kū'eosae* Ch., *kuijusae* B. 'bergig'; O. N. *kē* 'Berg, Hügel', B., Kar. *kē*, Jel. *kē*; K. *kawa* 'kleiner Hügel, Berg'. A kamaszi adatban a *-wa* végzetet — mint a szó jelentése is mutatja — kicsinyítőképzőnek foghatjuk fel. Vö. továbbá KLAPROTH következő adatait: „Tym, Karassen *ke* 'Berg', Ostiak. bei Narym *ky* id., Atl. Tomsk *kyy*, Narym *kō*, Tym *kō*, Kar. *ko* 'Berg'“.

A szóközépi *-j-* és *ø* hangok ős-szamojéd **-j-* hangra utalnak. Ez az ős-szamojéd szóközépi **-j-* nemcsak egy uráli **-j-* szó-

középi hang folytatója lehet, hanem egy uráli *-δ'- vagy *-l'- folytatója is, azaz a szamojédságban összeestek az uráli *-j-, *-δ'- és *-l'- folytatói (vö. PAASONEN, Beitr. 46, 276—81; TOIVONEN: FUF. XX, 82). Más szóval ez azt jelenti, hogy az egyes szamojéd nyelvekben egy uráli *-δ'- vagy *-l'- szóközépi hangnak éppen olyan folytatói vannak, mint egy uráli *-j- hangnak. — Fel kell vetnünk most már a kérdést, hogy a három közül melyik uráli, illetőleg finnugor szóközépi hangnak a folytatója a magyar *hegy* < *higy* szóban levő szóvégi *gy*. Uráli, illetőleg finnugor *-j- folytatója nem lehet, mert ennek a hangnak a magyarban -j- és ø felel meg. Az sem valószínű, hogy uráli, illetőleg finnugor *-l'- folytatója, mert az uráli, illetőleg a finnugor *-l'-nek a magyarban szabályosan -ly- és -l- felel meg. Igaz ugyan, hogy TOIVONEN megállapítása szerint a magyarban a finnugor szóközépi *-l'- hangnak két szóban, a *faggyú* és a *meggy* szóban, -(g)gy a megfelelője (vö. FUF. XX, 68, 69, 82). Minthogy a *faggyú*, *faggyu* szóban levő hosszú -gyy egy -osztják -lt-, -ltš stb. mássalhangzókapcsolatnak felel meg, „also enthält hier ggy offenbar den bekannten Fortsetzer von fugr. *tš od. *tš“ (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 72). A -gyy hosszúságát azonban ebben a szóban úgy is értelmezhetjük, hogy az eredeti *-l'- hangnak ebben a szóban is *ly* vagy *l* a szabályos folytatója, s egy **falygyu* vagy **falggyu* alak **lygy-* vagy **lgy-* kapcsolatából hasonulás útján keletkezett a -gyy-: **lygy* vagy **lgy* > *gyy*. Ami pedig a *meggy* szó hosszú -gyy hangját illeti, valószínűnek tartjuk, hogy itt a hosszú -gyy — éppen úgy, mint az *egy* ~ *egy* számnévben — másodlagos nyúlás eredménye (vö. TOIVONEN i. m. 73). Bár a szó osztják és permi megfelelőinek (osztj. -mat-, -mən' stb., zürj. *mol*, votj. *mulʹ* stb.) szóközépi hangja finnugor *-l'- hangra utal, mégis azt hiszem, hogy a *gy* ebben a szóban nem a finnugor *-l'- folytatója, hanem egy eredeti *-δ'- szóközépi hangra vezethető vissza. A finnugorságban nem ismeretlen jelenség az *-l'- és *-δ'- váltakozása, s nézetem szerint ilyen váltakozást tehetünk fel ebben a szóban is. Figyelembe veendő még az is, hogy zürjén-votják -l'- eredeti *-δ'- folytatója is lehet, vagyis hogy a permi nyelvekben a szóközépi *-l'- és *-δ'- folytatói összeestek (vö.: WICHMANN: FUF. XV, 43, 47; TOIVONEN: FUF. XX, 78—9).

Mindezek előrebocsátása után a *hegy* szóban levő szóvégi -gy hangot egy eredeti finnugor, illetőleg uráli *-δ'- hang szabályos megfelelőjének tekinthetjük éppen úgy, mint a *hagy*, *ágy*, régi nyelvi *pegyveth* (< **pegyevet*) stb. -gy hangját (vö.: PAASONEN, Beitr. 83; NyH.⁷ 38), a szó tehát egy finnugor **ksδ'*- alapalakra vezethető vissza.

Magyarázatot kíván még egyes osztják-szamojéd alakok (CASTR. *kè*, *kī*, *kē*, KLAPR. *ke*, *kō*) vokalizmusa. Ezekben az alakokban a palatalis vocalis sajátos osztják-szamojéd hang-

fejlődés eredménye lehet. Eredeti mélyhangú szók, mint pl. a finn *tammi* 'Quercus' és *koivu* 'Betula' osztják-szamojéd megfelelőiben szintén magashangú változatokat találunk (vö. „Fák és fáshelyek...” című dolgozatomban a 27. és 32. sz. egyeztetéseket).

Fok.

A magyar *fok* szónak (alakváltozatai *fuk*, *fog* EtSz.) a régi és a népnyelvben kettős jelentése van: 1. 'tóba benyúló hegy, hegyfok, egyesülő vizek földköze' (MTsz.); 'ora, promontorium, claustrum, sinus; Landspitze, Mündung' (NySz.), 'promontorium, ein Vorgebirge, der ins Mauer ragende Teil eines Berges, tóba nyúló hegyfok, egyesülő vizek köze' (EtSz.); 2. 'vízjárta keskeny meder, víz-árok, víz-szakadék (olyan keskeny meder, a melyben magas vízálláskor víz szokott lenni' (MTsz.); 'rivulus, fluvius, alveus, nagyobb vizekből kifolyó ér v. csatorna, oly folyóvízecke, mely valamely nagyobb víznek kifolyása, vízjárta keskeny meder; vízleeresztő természetes vagy ásott csatorna' (EtSz.).

A kettős jelentésnek, mint a lapp megfelelők mutatják, finnugor előzménye van: az 1. és 2. jelentésű *fok* szó két különböző finnugor szócsaládba tartozik bele.

Az 1. 'ora, promontorium, claustrum stb.' jelentésű *fok* szónak pontosan megfelel lp. LAGERKR. Mer. *pākhtie* 'Fels, steiler Bergabhang, steile Felswand', Värd. *pākhtie* 'ua.', Snä. *pākhtie* 'ua.', Wfs. *pākhtie* 'ua.', Tys. *pākhtie*, Suj. *pākhtie* 'Felsblock', Könk. *pākhtie* 'Fels, steile Felswand', Enon. *pākhtie* 'ua.', Nes. *pāwtt^E* 'ua.' (helynevekben is). (Ettől a lapp szótól elválasztandó FRIIS *bakko* (dial.) 'collis', D. HALÁSZ *pahka*, *pahká*, *pahk'* 'domb, magaslat; Hügel, Anhöhe', LAGERKR. Tán. *pānkä* 'Abhang', Rör. *pānkä* 'Gebirgsabhang stb.' szó, amely skandináv jövevényyszó, vö. svéd *backe* 'Steigung, Berg, Anhöhe, Abhang'.) A magyar-lapp szóval bizonyára összetartozik a 'part; Ufer' jelentésű vogul SZIL. B. *pōχ*, *pāχ*, T. *pāχ*, AL. *pōχ*, K. *pōkh* szó, amelynek eredeti jelentése 'sziklás, magas part' lehetett. A vogul szótól nem választható el a PAASONEN osztják szótárában feljegyzett K. *pōχâr* 'Insel', J. *pāwâr* 'ua.' szó, amelyben az *r* végzet ősi kicsinyítő képző. A magyar *fok* szóban és obi-ugor megfelelőiben az eredeti szóközépi *-kt-*mássalhangzókapcsolatból a *t* elveszett. — A 'magaspart ~ hegy ~ sziget' jelentés-megfelelésre vö. a *sziget* szó magyarázataát tárgyaló megjelenendő cikkemet.

A 2. 'vízjárta keskeny meder, vízárok, vízszakadék stb. → rivulus, fluvius' stb. jelentésű *fok* szónak a lappban a következő megfelelői vannak: LAGERKR. Rep. *poñk'i* 'enges Tal, Pass', Nes. *po^{Hk}k'^E* 'Enge, Landzunge, Landenge, Sund', NIELSEN

boagan ~ *boaga -khan-*, P. *bò'ngà'(n)*, akk. *bò'nhkkàn(á)*, Kr. *bò'ngàn*, akk. *bò'nhkkàn(á)*, Kt. *bò'ngàn*, akk. *bò'nhkkàna* 'belt; belte'. Demin. *boakkandás*: A magyar és a lapp szóközépi hangok finnugor *-kk- szóközépi hangra mennek vissza.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

Bérc ~ börc.

Szótáraink e két felszínformanevet hangalaki és jelentésbeli hasonlóságuk alapján összetartozónak ismerik (vö. CzF., MTsz., EtSz.). Mind a kettő az eredetibb *bérc* (< *birc*) alakból származott, a magánhangzó megnyúlása, illetőleg labializációja útján (vö. EtSz.). A következőkben megkíséreljük a két szó hangalaki és jelentésbeli különbségét megvizsgálni s az ebből eredő következtetéseket levonni.

ÁRVAY JÓZSEF szerint (A térszíni formák nevei Kalotaszegen 18) *bérc* köznevünk¹ ma az irodalmi nyelven kívül csak az erdélyi nyelvjárásokban él, 'domb vagy hegy nagyságú mindenféle földfelszíni kiemelkedés' jelentésben. Helynevként (s valószínűleg felszínformanévként is) a következő területen ismeretes: Moldva Klézse: *Bércz*, bokros domb (Nyr. III, 93); Brassó m. Hétfalu: *Csorgóbérc*, *Ördögbérc*, *Bányabérc*, *Papbérc* stb., hegyek, dombok (Nyr. XLVI, 68); Háromszék m. Csomakőrös: *Kerekbérc*, fenyőfával borított hatalmas erdő (GAZDA FERENC, Csomakőrös helynevei 9); Kézdivásárhely: *Várbérc*, *Lőbérc*, *Gombásbérc* stb., erdők (Nyr. XXX, 446); Udvarhely m. Rava: *Buda bérce*, erdő (Nyr. III, 143); Csík m. Csíkszentgyörgy: *Kisbércz*, szántó (Nyr. IX, 527); Maros-Torda m. Mája: *Gönczér bérce*, hegy (Nyr. I, 384); Kisküküllő m. Pócsfalva: *Bérczető*, *Hátulsóbérc* (Nyr. XXXIV, 223); Nagyküküllő m. Datk: *Jancsóbérce*, *Közbérc* stb. (Nyr. XXV, 333); Alsófehér m. Nagyenyed: *Hosszúbérc*, *Tisztabérc* (Nyr. XXXVIII, 381); Kolozs m. (vö. SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei); Szolnok-Doboka m. Domokos: *Ökerfűbircze*, *Zsófi bircze* stb. (Nyr. XI, 528); Szilágy m. Zilah: *Récsebércz*, *Várbércz* stb. (Nyr. XII, 383); Zemplén m. Sárospatak: *Tinórúbércz*, *Kosárbércz* stb., hegyek (MNY. V, 383); Borsod m.

¹ ÁRVAY, amint a *bérc* jelentéséből látszik, nyilván felszínformanévre gondol. A továbbiak miatt fontosnak tartom a köznév, felszínformanév és helynév műkifejezések jelentéskörének pontos elhatárolását, minthogy a helynévirodalomban e téren meglehetősen bizonytalanság uralkodik: felszínformanév hol helynévi, hol köznévi értelemben szerepel. E három kategória különbségére nézve vö.: *hëgy* 'Spitze' (pl. *ujjhegy*, *orhegy*, *tollhegy* stb.): közszo; *hëgy* 'Berg' (pl. *hegytető*, *hegyoldal* stb.): felszínformanév (a kettő közötti különbséget a dunántúli nyelvjárás pontosan érzékelteti: *hëgyës* 'spitzig', de *hëgyes* 'bergig'); *Hëgy* (egy bizonyos emelkedés neve): helynév.

Noszvaj: *Bükkbérc*, *Szorosbérc*, erdők (Nyr. IX, 287); Gömör m. Putnok: *Kovacsobérc*, *Döllöbérc* stb. (Nyr. XXVII, 480); Heves m. Bükkszenterzsébet: *Bérczfa* (MNY. XXIV, 362); Nógrád m. Losonc: *Közép bércek*, erdő (Nyr. II, 281); Hont m. Füzesgyarmat: *Bérc* (Nyr. XXXI, 117); Buda: *Csillebérc* stb. (Nyr. XXVIII, 526); Veszprém m. Tés: *Hosszú bércz* (Nyr. I, 94).¹

A *börc* elterjedési köre már jóval kisebb, mint a *bérc*-é. Helynevekben: Zala m. Balatonederics: *Ördöglik börcze* (JANKÓ, A balatonmelléki lakosság néprajza 46); Paloznak: *Falubörcz* (JANKÓ i. m. 49); Szentbalázsfalú: *Börcz*, szántóföld (PESTY, MgHn.); Szilvágy: *Börcz* (PESTY i. m.); Veszprém m. Kádárta: *Falubörce* szántó, *Kübörcek*, sziklás domb (MORVAY PÉTER, Kádárta helynevei 57, 60); Szentgál: *Hosszibörc*, *Kendervágó-börc*, *Kübörc*, *Magazsbörc*, *Mórocébörc*, *Parézsbörc* dombhátaakat jelölnek, ma szántók és legelők, régebben fás, bokros helyek voltak (saját gyűjtésem); Vas m. Felsőőr: *Küjjezsbörcek*, hegy s a környező erdő (IMRE SAMU, Felsőőr helynevei: MNy. II, 69).

A *börc* felszínformanévként a következő jelentésekben és helyeken ismeretes: 'domb, emelkedés' Baranya m. (TudGyüjt. 1826. II, 45), Hóttó Zala m. „a *börcz* tetejére ment: fölment a dombtetőre“ (MNY. XI, 185); 'magasabb, kopaszabb domb' Veszprémvarsány (Nyr. XXXV, 436); 'hegyecske, dombocska' Kemenesalja (TudGyüjt. 1831. VII, 14); 'tűskés, bokros, kavicsos, göröngyös hely' Zala m. (Nyr. XVII, 144); 'sziklás, köves hely' Veszprémben és a Balaton mellett (Nyr. XXV, 309). Szentgál a. m. 'magasabb fekvésű köves, bokros hely'. Ilyen jelentése volt a régi szentgáli népnyelvben is: 1734: „certum locum modo formam Monticuli habentem (qui vocabulo . . . vulgariter recepto) *Börcz* ex eo quod aliquantii per esset elevatior nuncuparet“ (VármLt. határj. III, 21) | 1804: „a berkeket senki ne irtsa, ha szinte a rettye derekaba esik is, mert különben már még a *börtzöket* is mind ki irtyak“ (Arch. Szentgál). A *börcek*, amely IMRE S. szerint a *börc* -k kicsinyítő-képzős származéka, a. m. 'alacsony, de túlságosan meredek hegy' Felsőőr (i. m. 69).

¹ E felsorolásban távolról sem törekszünk teljességre, célunk csupán az, hogy a *bérc* (és összetételei) területi elterjedéséről adjunk áttekinthető képet. Hogy egy településen, táj- vagy közigazgatási egységen belül milyen arányban fordul elő, arra nézve vö.: Diósgyőrből 26 *bérc*-cel összetett helynevet közölnek (Nyr. XI, 288, 335), GYÖRFFY ISTVÁN Heves megye körülbelül 25 községében (MNY. XXIV, 161; XXV, 70, 152), SZABÓ T. ATTILA Kalotaszegnek majdnem minden településében (i. m.) jegyzett fel adatot a *bérc* szóra.

A Dunántúlról közölt két utolsó adat bizonyító ereje több mint kétes-értékű. A budai hegyek névmagyarosítását 1847-ben hajtották végre; ekkor keletkezett a *Csillebérc* név is, amelynek előzménye *Kukukberg* és *Dreihotter* volt (vö. MNY. IX, 456). A Tésről közölt *bérc* alak pedig valószínűleg téves feljegyzés, a környelvi *bérc* hatása alatt. Ugyanabban a feljegyzésben olvasható: „*Móroc*z (sziklás *bércz* szép kilátással)“.

A közölt adatok azt mutatják, hogy *bérc* és *börc* felszínformanevünk nemcsak hangalakjában, hanem elterjedésében és jelentésében is különbözik egymástól. A *börc* kizárólag csak a Dunántúlon ismert, *bérc* viszont a Dunántúl kivételével a legtöbb magyar nyelvterülethez tartozó (vagy tartozott) hegyes vidéken előfordul.¹

A jelentéskülönbség szintén feltűnő: A *bérc* helynévi összetételei általában erdős, bokros vagy kopasz dombot, hegyet jelölnek. Felszínformanevi jelentése az erdélyi nyelvjárásokban 'domb vagy hegy nagyságú mindenféle földfelszíni kiemelkedés' (vö. ÁRVAY i. m.). A szamosháti népnyelvben 'erdős vagy kopár vad hegy, melyet művelésre nem használnak' (SzhSz.).² A dunántúli *börc* a köznyelvi, az erdélyi, szamosháti stb. népnyelvi *bérc*-től eltérően általában nem hegyet, hanem egyenetlen felületű (göröngyös, tüskés, bokros, köves, sziklás) kisebb földfelszíni kiemelkedést jelent.

Nem ismeretlen jelenség, hogy ugyanaz a felszínformanév különböző jellegű tájon más és más tájformát jelöl. Sík vidéken (az Alföldön) pl. az alig néhány méter magasságú földfelszíni kiemelkedést is *hëgy* névvel jelölik, amelynek hegyes vidéken — a kiemelkedés viszonylagos jelentéktelensége miatt — nem is lenne megkülönböztető neve.³ Az oka ennek a jelenségnek az, hogy *hëgy* 'Berg' felszínformanevünk a *hëgy* 'Spitze' közszóból keletkezett, eredetileg tehát mindenféle földfelszíni kiemelkedést jelentett, s mai köznyelvi jelentése ('nagy kiemelkedés') már jelentésszűkülés eredménye. — Hasonló okokra vezethető vissza a népnyelvi és köznyelvi *bérc* s a dunántúli népnyelvi *börc* jelentéskülönbsége is. A *bérc* ~ *börc* szónak kimutatható ugyanis a régiség és a népnyelv alapján 'kiemelkedés, valaminek a hegye, csúcsa' jelentése is. Így 'cuspis, acies' jelentés következtethető ki a „*Bércze* hath(a)tósbban öklel kopjájának“ adatból (Thaly: Adal. I, 132 után NySz.). Ugyanerre vall: *börc* 'fonálon lévő csomó, görcs' Kemenesalja (TudGyűjt. 1831. VII, 14). Mint a szókezdő *b* helyén zöngétlen *p*-vel ejtett változat -s képzős származéka tartozik hozzá: *pörcös fonál* 'pozdorjás, görcsös,

¹ *Bérc* szavunk ma már ismertté vált ugyan — a köznyelv és az iskola hatása alatt — a dunántúli nyelvjárásokon is, de nem tartozik az aktív szókincshez. Ezt bizonyítja pl. az is, hogy Szentgálon a szokatlan *Bérci* családnév *Bérci* alakban használatos, valószínűleg a *Bertalan* személy-, illetőleg családnév becéző alakjával való azonosítás alapján.

² A „vad hegy“ megszűkítés valószínűleg a *bérc* 'magas hegyecsúcs, zord szikla' köznyelvi jelentésének hatása alatt keletkezett. Figyelemreméltó ez a jelenség, amely valószínűleg az erdélyi nyelvjárásokban is tapasztalható: a *Bérc* helynév jelölési köre és a *bérc* felszínformanév jelentése elválik egymástól. Ennek oka az, hogy a *Bérc* helynév a *bérc* felszínformanévnek régebbi (a keletkezéskori) jelentését őrzi. Ha ma keletkeznék *Bérc* helynév, az a *bérc* felszínformanév megváltozott (vagy változásban levő) jelentésének megfelelően vad hegyet, zord sziklát jelölne.

³ Pl. a ceglédi *Öreghëgy* nevű szőlőhegy (PAIS DEZSŐ szóbeli közlése).

csomós fonál', *pörcös arc* 'varas, himlőhelyes arc' Szentgál Veszprém m. A *börc*-ből való *-l* képzős ige jelentkezik ebben: *börcül* 'botot úgy hajít el, hogy a földet a végeivel váltakozólag érintve bukfencezzék' Vas m. (MTsz.).¹ Ugyanilyen alakulat lehet a *börczöl* 'meghág, megugor': „A bika *börczöli* a tehenet, a csődör a kancát“ Vas m. (CzF.); a *börc* *'valaminek a hegye' szóból való *börcöl* ige 'coire' jelentésének kifejlődésére nézve vö. *gyaka* 'meghegyezett fa' → *általgyak* 'átfúr' → *gyakni* 'coire' (MTsz.) valamint *cuca* 'hegyes rud' → *cucál* 'bököd, piszkál' (MTsz.) → 'coire' Szentgál. Hasonlóan lett *bercel* (*bércél*?) 'tojóz, petéz' Zala m. (CzF.), a *börc* eredetibb *bérc* alakjának *-l* igeképzős származéka. ?*Börc, börce, berce, béce* 'az a fácska, amelyre a háló szemeit kötik' Velence, Komárom, Tihany, Szeged (MTsz.). *Berec, bereces* (*bëréc*?, *bërécös*?) 'ripacs, himlőhely, ripacsos, himlőhelyes' Győr m. (MTsz.);² a *bérc*: *berec* alakok úgy viszonylanak egymáshoz, mint a *négy*: *négyed, vér*: *vërés*. Valószínűleg idetartozik még a *bereckel* (*bërëckél*?) 'hajt, úz, kerget' (MTsz.) szó is („a varju *megbereckelé* a tyúkokat“), amely a *berec* (*bëréc*) *'csúcs, kiemelkedés' szónak gyakorító igeképzős alakja: *mëgbërëckélte* itt a. m. 'a csőrével megvagdosta'.

A fenti adatokból az látszik, hogy — mint már jeleztük — *börc* és *bérc* szavunk egy eredetibb 'kiemelkedés, valaminek a hegye' jelentésű közszóból vált felszínformanévvé, majd helynévvé, a következő fokozatokon keresztül: 1. 'valaminek a hegye, éle, csúcsa'; — 2. 'a táj arculatán levő kiemelkedés, göröngyös, köves, sziklás hely'³; — 3. 'dombnak, halomnak, hegynek csúcsa'⁴: sík területen ugyanis a földfelszín egyenetlensége a művelés és a természeti erők hatása következtében könnyen eltűnik, a viszonylag állandó jellegű kiemelkedésen (domb, halom, hegy) viszont állandóbb marad; — 4. 'göröngyös, köves, sziklás domb, kiemelkedés': a gyakori együttes előfordulás következtében, tapadás folytán; — 5. 'valamilyen földfelszíni kiemelkedés': a jelentés súlypontja a kiemelkedésre tolódott át, annak uralkodó jellege folytán, az egyenetlen felületű jelleg másodrendűvé vált; — 6. 'egy bizonyos kiemelkedés'.

¹ Talán rokonítható velük *börtetiés* 'játék (botokkal)' Vas m. (MNY. IX, 138); vö. *böktet* 'pálcát v. rudacsát úgy hajít el, hogy a végére esve tovább bukfencezik' Háromszék m. (MTsz.).

PAIS DEZSŐ szerint: Nb. *pörtet* '(botot) úgy hajít el, hogy forogva röpül' Vas m. Hegyhát (MTsz.). Talán a *pörög, pördül, pördít* családjába?

² A régi Tájszótár hangjelölése — ahonnan a MTsz. ezen adatai valók — meglehetősen bizonytalan; a zárt *ê*-t csak a legritkább esetben különbözteti meg a nyílt *e*-től.

³ Vö. „Teregesse *börcét*, temesse horgossát“ Jánosí Gusztáv veszprémi kanonok Torquato Tasso fordításából (Nyr. XXV, 309).

⁴ Vö. Gyöngyösi: „Általhágom *bërcét* a szomszéd halomnak“ (NySz.).

Igy érthető meg az, hogy a *bérc* ~ *börc* jelentése tájanként és esetenként változott, a szerint, hogy milyen földfelszíni alakulásra alkalmazták. A régiségben a *bérc* jelentése éppen ezért igen széleskörű: 'kis emelkedés, domb, dombtető, erdő, erdővel borított hegy, hegyoldal, hegygerinc, hegyhát, hegycsúcs, szikla' (vö. NySz. és OklSz.). A *börc* a dunántúli tájakra jellemző kisebb földfelszíni kiemelkedést, halmot, dombot, köves, tüskés helyet jelöli meg. Megfelelő tárgykép hiányában nem is fejlődhetett volna 'magas hegycsúcs, zord szikla' jelentése'. A *bérc* mai köznyelvi jelentésének kifejlődése már régebben megkezdődött: SzD. 1792.: *bérc* a. m. 'hegyhát, hegytető, meredek hegy'. MÁRTON 1807.: *bérc* 'das Gebirge, besonders felsigte Gebirge, Firner'; *bércek* 'igen magas hegyek, havasok, die Alpen'. — Közkeletűvé válásának útja — a *rengeteg* szóéhoz hasonlóan, sőt valószínűleg azzal egyidőben (vö. PAIS DEZSŐ: MNny. IV, 316) — az irodalmi nyelven keresztül vezethetett, ahol a vadregényes erdők, rengetegek, égbenyúló hegyek, zord sziklák táját a romantika honosította meg. Ilyen értelemben alkalmazza a *bérc* szót már CSOKONAI: „Zordon erdők, durva bércek, szirtok! | Harsogjátok jajjaim!“ (A tihanyi echóhoz. ÖM. I/1. 525). KÖLCESEY FERENCNÉL szintén előfordul — éppen az említett *rengeteg* szóval együtt: „Reng *bércz* é. völgy és rengeteg“ (MM. I, 113; vö. PAIS: i. h.). A „Kárpátos bércei“ ma már közkeletű szókapcsolat is alighanem KÖLCESEK RÉVÉN terjedt el, a Hymnus „Őseinket felhozád | Kárpát *szeny bércére*“ soraiban. LŐRINCZE LAJOST

Színes lovú népek.

Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio“ című munkájában a besenyő törzsek neveit többször is felsorolja. Két esetben a törzsnevek rövidebb, a harmadik felsorolásban pedig hosszabb alakban szerepelnek. Ez utóbbi felsorolás a törzsek földrajzi elhelyezkedésére is világot vet: „A besenyők négy törzse, és pedig Κουαρτιτζούρ, Συρουκάλπη (az első két felsorolásban Κουλπία), Βοροταλάτ, Βουλατζοπόν a Dnyeperen túl lakik kelet és észak felé: Uzia, Chazaria, Alania, Cherson és más vidékek felé. A többi négy törzs a Dnyeperen innen lakik nyugat és észak felé: és pedig a Γαζιχοπόν törzs területe Bulgáriával, az alsó Γύλα (=167₁₈ Χαβουζιγγυλά) területe Turkiával, a Χαραβόη Rosiával, 'Ιαβδιερτίμ pedig a Rosiának alávetett tartományokkal, azaz az ultinokkal, dervleninekkal, lenzeninokkal és egyéb szlávokkal határos.“ (AdmImp. 166; a törzsnevek helyes alakjára vonatkozóan I. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II. az egyes címszavak alatt.)

A besenyő törzsnevek megfejtése NÉMETH GYULA érdeme. Ő ismerte fel, hogy a besenyő törzsnév-rendszerben minden törzs

neve két elemből áll: az első elem lószínnév, a másik pedig méltóságnév. NÉMETH (MNy. XVIII, 3, KCsA. I, 220 kk. és UJb. X, 31 kk.) és utána GYÖRFFY GYÖRGY (KCsA. I. kieg. k. 445 kk.) eredményei szerint a besenyő törzsnév-rendszer színnevei a következők: 'λαβδι- ~ csagatáj *jaydu* 'lumière, splendeur; brillant, lumineux' stb., tehát valószínűleg a. m. 'fehér'. — Κουαρτζι- ~ oszmánli *güverdžin* 'Taube' stb.; tehát a. m. 'galambszínű'. — Χαβουζι- ~ ? török *qabiq, qabug* 'Schale, Rinde' + -*šin* színnévképző, tehát 'baumrindefarbig' (NÉMETH). GYÖRFFY magyarázata: Χαβουζι- = „csuvasos *k̄vaksšin*“ a velaris *k*-ra mutató szókezdő *χ* miatt valószínűtlen, egyelőre tehát NÉMETH összevetésénél kell maradnunk; e szerint a. m. ? 'fakó'. — Σουου- ~ kazáni *sořo* 'grau', teleut, toboli, kurdak *sur* 'blau-grau'; tehát a. m. 'szürke, kékesszürke'. — Χαρα- ~ türk *qara* 'fekete' stb.; tehát a. m. 'fekete'. — Βορο- ~ altajvidéki nyelvjárások *pora, poro* 'weissbehaart mit dunkler Haut (Pferdefarbe)', krími *boru* 'eine Pferdefarbe' stb.; tehát a. m. 'acél-szürke v. ezüstszürke'. — Γιαζι- ~ türk *jayiz* 'brun', közép-török ~ 'dunkelbraun', oszmánli, csagatáj ~ 'braun, rötlichbraun, fahl (von Pferden, von der Fleisch und Gesichtsfarbe)'; tehát a. m. 'pej, pirospej'. — Βουλα- ~ ir. mongol *alay-bulay* 'bigarré, de différentes couleurs, rayé', kalmük *bul^uG* 'scheckig, weissfüssig' stb.; tehát a. m. 'tarka'.

Mint láthatjuk, a besenyő törzsnevekben szereplő színnevek jórésze valóban tipikus lószínnév. Így érthető, hogy NÉMETH arra a következtetésre jutott, hogy ezek a besenyő törzsnevek első elemét alkotó, többnyire jellegzetes lószínnévek az illető törzs lovainak színére vonatkoznak (KCsA. I, 224), vagy pedig, hogy az illető törzs tagjai az olyan színű lovakat kedvelik (HonfKial. 34). Magyarázatának támogatása végett utalt arra, hogy a kínai források szerint a hiung-nuk egy alkalommal a kínaiakat nyugat felől csupa fehér, kelet felől csupa kék (szürke), észak felől fekete és dél felől piros (pej) lovakon támadták, tehát a nomád törzsek valóban ismerték a lovak színek szerinti csoportosítását. Ugyanerre mutatott rá PAIS DEZSŐ a régiségben szereplő magyar *kékkend* törzsnévvel kapcsolatban (KCsA. I, 272).

NÉMETH magyarázatával szemben azonban GYÖRFFY GYÖRGY több ellenérvet hozott fel, és azt a nézetét fejtette ki, hogy a besenyő törzsnevekben szereplő lószínnévek az illető törzsek zászlóinak színére vonatkoznak. Gardizi és Bonfini tudósításából tudjuk ugyanis, hogy a besenyőknek zászlóik is voltak. Párhuzammal rámutatott arra, hogy LIGETI LAJOSnak belső-mongoliai kutatóútja eredményeiről kiadott tudósítása szerint (Rapport préliminaire 18—9) Belső-Mongóliában a *Čaxar* és *Barga* törzsek egyes törzsrészei nevüket zászlójuk színéről kapták (KCsA. I. kieg. k. 449 kk.).

Ennek a kétségtelenül tetszetős magyarázatnak azonnal szembetűnő nehézsége az, hogy a mongol törzsrésznevek, mint

Xubuta šara 'Jaune avec une bordure', *Gul šara* 'Jaune uni', *Gul čagan* 'Blanc uni' stb. tiszta zászlószínűk, a besenyő törzsnevek jórésze pedig jellegzetes lószínűk. Ezen a nehézségen GYÖRFFY úgy próbál segíteni, hogy felteszi: a besenyőknek nem a kínai hatás folytán elterjedt szövetzászlójuk, hanem lófarkas zászlójuk volt. — Ez a szükségfeltevés azonban csak további nehézségeket okoz. A ló hosszú szőrzetében ugyanis korántsem lehetőségek azok a színárnyalatok, mint fedőszőrében. Így pl. a szürke, sötét pej, világos pej, nyári fekete, téli fekete, fakó lovak hosszú szőre egyformán fekete, úgyhogy a besenyő törzsnevekben szereplő lószínűk mint lófarkas zászlók színei sem lehetségesek.

De ezenkívül nem is lehet feltennünk, hogy a besenyőknek lófarkas zászlóik lettek volna. A Gardīzinél fennmaradt *Dzajhānī*-féle tudósítás ugyanis a besenyők zászlóira az '*alam* 'Zeichen, Feldzeichen, Banner, Fahne; Halbmond oder Stern auf Moscheen oder anderen öffentlichen Gebäuden; Rand oder Besatz von farbigem Tuch (Aufschlag oder Litze) an einem Kleide' (ZENKER) szót használja, ez pedig nem jelent sohasem mást, mint szövetzászlót. — A besenyő törzsnevekben szereplő lószínűk tehát nem vonatkozhatnak az illető törzsek zászlóinak színére. De lássuk most a NÉMETH magyarázatával szemben támasztott nehézségeket. GYÖRFFY szerint örökléstani szempontból nem képzelhető el, hogy csoportokba válogatott egyszínű lovak utódai következetesen ugyanazt a színt örököljék. Bizonyos színű lovak színe koruk szerint változik. A nomád állattartás a lovak szigorú elkülönítését nem ismeri. A nomád törzsek loanyaga az emberanyaggal változik. Végül szerinte PELLIOR egy megjegyzése (T'oung-Pao XXVIII, 192) alapján a hiung-nu példa nem megfelelő párhuzam.

Ezek a kifogások legnagyobbbrészt a nomád törzsek életéről és állattartásáról alkotott merev elképzelésből erednek. A nomád törzsi szervezet, mint MARQUARTnak (Hirth-Festschrift 291 és Volkstum d. Kom. 38) és LIGETINEK (Attila és hunjai 43 és Az ismeretlen Belső-Ázsia 40) a hiung-nukkal és türkökkel kapcsolatos fejtegetéseiből láthatjuk, erősen katonai jellegű. Egy nomád törzs nevében szereplő lószínűk pedig nyilván a törzsnek mint egésznek a megjelenésére vonatkozik. A törzs viszont mint egész harci fellépésében, katonai erejében nyilvánul meg. A legtermészetesebb tehát, hogy a törzsnévben szereplő lószínűket a törzsnek mint katonai erőnek a megjelenésével hozzuk kapcsolatba. Ebben az esetben pedig könnyen elképzelhető, hogy egy-egy törzs katonai ereje részére loállományából egyforma színű lovakat válogatott ki. Mivel a törzsek egyben harci egységek is voltak, a lovak színek szerinti összeválogatásának bizonyára megvolt a taktikai jelentősége is. Még a mai modern hadseregek lovas alakulatainál is megtaláljuk a lovaknak szín szerint történő csoportosítását.

Régi hagyomány pl., hogy egy tüzérosztálynál a törzsnek fehér, az 1. ütegnek sárga, a 2.-nak pej, a 3.-nak fekete lovak vannak. Ismerve a katonai hagyományok természetét, ennek a szokásnak igen régi hagyományban kell gyökereznie. Lényegtelen tehát, hogy a csoportokba válogatott egyszínű lovak utódai nem öröklök következetesen ugyanazt a színt, és hogy bizonyos színű lovak színe koruk szerint változik, mert ha a törzs katonai ereje harcba indult, a fölös loállományból ugyanis kiválogatták a katonai célra szükséges lovakat. Erre mutat a Maurikios-féle Taktika (XI, 3), illetőleg Böles Leo (XVIII, 52) leírása is a türkökről, illetőleg a magyarokról: „Nincs körülárkolt táborhelyük, mint a (Maurikios: perzsáknak és) rómaiaknak, hanem a háború időpontjáig nemzetségek és ágak szerint elszéledten télen-nyáron szakadatlanul legeltetik lovaikat, háború idején azonban a nekik szükséges lovakat maguknál tartva és a turk sátrak közelében megbéklyózva őrzik a csatarendbeállítás időpontjáig, éj folyamán kezdve hozzá csatarendjük felállításához.“ Könnyen feltehető tehát, hogy egy fölös loállománnyal rendelkező nomád törzs katonai ereje részére loállományából egyszínű lovakat válogasson ki.

Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel a NÉMETHTől felhozott hiung-nu példa is: „Die Kavallerie von Hung-nō hatte auf der Westseite alle ihre weissen Pferde eingesetzt, auf der Ostseite alle die blauen (grauen), im Norden alle die schwarzen und im Süden die roten (braunen).“ (DE GROOT, Die Hunnen d. vorchr. Zeit. I, 63.) Ezek a színek Kínában valóban ősidők óta kapcsolatban vannak a megfelelő égtájakkal, úgyhogy valószínűnek látszik az a feltevés, hogy a hiung-nuk az égtáj-szín-rendszert a kínaiaktól vették át. Azonban ebben az esetben is ettől teljesen független az, hogy a hiung-nuk lovaikat színük szerint csoportosították. De ezen kívül az égtáj-színek kérdése éppen nem is tartozik a világosan tisztázott problémák közé. Az égtáj-színrendszer ősréginek látszik nemcsak Kínában, hanem Észak-Amerikában (l. U. HOLMBERG, Mythology of all races IV, 346 kk.) és a nyugatázsiai iráni törzseknél is (DE SAUSSURE: JA. 1923. Avr.—Juin; H. LOMMEL: AfSIPh. XL, 153—4). Könnyen lehet tehát, hogy az égtájaknak színekkel való kapcsolata a hiung-nuknál is ősi műveltségi elem.

Könnyen felmerülhet itt most a kérdés, nincs-e a besenyő törzsnevek színelemeinek valami kapcsolata az égtáj-színekkel. Valóban, KNEZSA ISTVÁN (Századok LXXV, 474) azt a feltevést kockáztatja meg, hogy a besenyő törzsnevekben égtáj-színekkel van dolgunk. Szerinte ugyanis a besenyők nyolc törzsénél is visszatér a négy égtáj-szín, azonkívül pedig a négy színnek árnyalatai: világosgalambszürke, szürke, sötétszürke és tarka, ami véleménye szerint arra mutat, hogy itt a négy égtájnak megfelelő mellékégtáj megjelölésével van dolgunk. Ha nem is zárkozhatunk el annak a lehetősége elől, hogy az ég-

táj-színrendszer bizonyos földrajzi elnevezésekben vagy esetleg népnevekben is szerepet játszik (pl. a modern törökben is a Földközi-tenger neve 'Fehér tenger'), meg kell állapítanunk, hogy a besenyő törzsnevek esetében ilyesmiről nem lehet szó. Lehetetlenné teszi ezt egyszerűen az, hogy a besenyő törzsnevekben szereplő színnevek jórésze sajátosan lószínnév. Mint égtáj-színnév egyedül a Χαρα = *qara* 'fekete' szó jöhet számításba. De lehetetlen ez a feltevés azért is, mert a KNEIJSÁTÓL feltett mellék-égtáj-színek egy égtáj-színrendszerben sem léteznek, nem is szólva arról, hogy a KNEIJSZA feltevése szerint mellékégtáj-színeket viselő törzsek egyáltalán nem a mellék-égtájak szerint, hanem mind keletnek helyezkednek el. KNEIJSÁ-nak kétségtelenül szellemes feltevését tehát el kell ejtenünk.

Figyelembe véve azonban a kínai forrásoknak azt az adatát, hogy a hunok egyformaszínű lovascsapataikat égtáj-színek szerint vonultatták fel, felmerülhet az a gondolat, hogy ilyen tervszerűség nincs-e a besenyő törzsek elhelyezkedésében. Ha a besenyő törzsek elhelyezkedését Konstantinos Porphyrogenetos fent idézett tudósítása és CZEBE GYULÁ-nak hozzáfűzött fejtegetései (KCsA. I, 214 kk.) alapján megvizsgáljuk, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy az egyes törzsek nevében szereplő lószínnév pontosan megfelel az égtáj színének, amelynek irányában az illető törzs a besenyő terület középpontjából tekintve elhelyezkedik. Tehát nyugatnak helyezkedik el 'αβδιερτίμ (fehér) és Χαβουεργγυλά (fakó); égtáj-szín: fehér. Északnak néz Χαραβόν (fekete); égtáj-szín: fekete. Keletnek fekszenek Κουαρτζιτζούρ (galambszínű), Συρουκάλη (kékesszürke), Βοροταλάτ (acélszürke), Βουλατζοπόν (tarka; megjegyzendő, hogy a tarka lónak alapszíne szürke), tehát az összes törzsek, amelynek nevében 'szürke, kékesszürke' jelentésű lószínnév szerepel; égtáj-szín: kék. Végül délnek a Γιατζοπόν (pej, pirospej); égtáj-szín: piros. Mit jelent ez? Ismerték a besenyők is az égtáj-színrendszert, s az égtáj-színeknek olyan nagy volt a jelentősége hitükben, hogy törzseiket, mint a hiung-nuk lovas csapataikat, az égtáj-színeknek megfelelően helyezték el, mintegy összhangba akarva hozni lovaik színét a világmindenséggel? Önmagában véve ez nem volna lehetetlen, mert tudjuk, hogy a nomád népek vallásában az égitestek nagy szerepet játszottak. Nemcsak a hiung-nuk (l. LIGETI, Attila és hunjai 42) és a régi türkök (RADLOFF, Aus Sibirien I, 130), hanem még jóval a besenyők után a XIII. században a mongolok is, mint erről Plano Carpini részletesen beszámol (III. §. 3, I.) csak növekvő horddal hajtották végre harci vállalkozásaikat. Az égnek és égitesteknek vallásos jelentősége meglehetően a besenyőknél is, de ebben a kérdésben közelebbi adatok híján non liquet-tel kell megelégednünk.

Mindenesetre annak a feltevésnek lehetőségén túlmenően, hogy egyes nomád törzsek katonai erejüket egyszínű lovakra

ültették, bizonyos esetekben azt is fel kell tennünk, hogy egyes törzseknek egyforma színű loállományuk volt. Erre mutat mindenek előtt az *Alkä bulaq*, illetőleg *Bulaq* 'ein Türkstamm, den die Qyřca unterworfen hatten, der sich aber wieder befreite' törzsnév *Kāšgarinál* (BROCKELMANN 241). NÉMETH mutatta ki (KCSA. I. kieg. k. 345 kk.), hogy ez a nép már régebbi kínai forrásokban is szerepel *Po-ma* 'tarkalovú' néven, s ezt a nevet határozottan tarka loállományáról kapta: „les chevaux y sont tous de couleur tachetée; c'est de là qu'est venu le nom de ce pays“ — olvassuk a T'ang-su-ban (CHAVANES, Documents 29). Kétségtelen tehát, hogy a törzs török *Bulaq* 'tarka' neve loállományára vonatkozik. Később említ valószínűleg ugyanennek a törzsnék területén *Abulğāzī* egy *Alağčin* nevű várost, megjegyezve lakói lovairól: „Ils étaient tous de couleur pie, il n'y en avait pas d'autres“ (NÉMETH i. h.). *Alağčin* jelentése szintén 'tarka'; kétségtelennek látszik tehát, hogy nevét ez is tarka lovairól kapta. De ezen a „tarka lovú nép“-en kívül, melynek nyomait NÉMETH még a XVI. században is ki tudja mutatni, találunk más *Bulaq* nevű törzseket is. *Bulaq* nevű törzsük van a karlukoknak (MARQUART, Komanen 42), a yarmáknak (Hudud al-'alam MINORSKY 96). A *bulaq* lószínnév *-čin* színnévképzős alakját találjuk meg a *Bulğāčin* török törzs nevében is. Ez *Abulğāzī* szerint (DESMAISONS I, 46) a kirgizek mellett lakik, és egy keremücin 'mókusvadász' nevű néppel együtt Dzsingisz kánnak meghódolt. Nyilván a prém útjának keleti végén kereshetjük ezt a népet, valahol az Altajtól északra. Mint a NÉMETH-től tárgyalt *Bulaq* nép esetében, az utóbbiakéban is kétségtelennek látszik, hogy az elnevezés alapja a törzs egyszínű loállománya volt. Nem választható el ezektől a *Bulaq* törzselnevezésektől azonban a besenyő Βουλατσοπόν törzsnév sem, s ez újabb támaszpont arra, hogy a besenyő törzsnevek színelemeit az egyes törzsek lovai színére vonatkoztassuk.

Egyáltalán nem lehet másképen értelmezni a következő törzsneveket: *Ala jontlu* 'Tarka lovú', egy oguz törzs neve (HOUTSMA: WZKM. II, 225) | *Ala jondluy* 'ua.', egy oguz törzs neve *Kāšgarinál* (I, 57, 7) | *Ala jontlu* 'ua.' hórósz epónümosz neve egy eredetmondában *Abulğāzīnál* (DESMAISONS I, 27) | *Alqa bölük* 'Tarka ménes', „ein Stamm der Oguz“ *Kāšgarinál* (BROCKELMANN 240); *bölük* 'Herde' *Kāšgarī* (BROCKELMANN) | *Qara bölük* 'Fekete ménes', „ein Stamm der Oguz“ *Kāšgarinál* (BROCKELMANN 247) | *Tor-ajyr* 'Pej ménes', egy kirgiz nemzetség neve (NÉMETH, HonfKial. 34); „*aiyr* heisst Hengst und die Anzahl Pferde, die mit einem Hengste gehen“ (RADLOFF, Proben I, 1: 81).

Ezek a törzsnevek arról tanúskodnak, hogy az őket viselő törzsek nemcsak mint katonai erő jelentek meg egyszínű lovakon, hanem loállományuk egészben egyformaszínű lovakból

állott. Ez természetesen céltudatos tenyésztést, sok esetben külön fajta kitenyésztését tételezi fel. De ezen nem szabad csodálkoznunk. Nomád népeknek legértékesebb kincsik a lóállományuk, ezzel áll vagy bukik az egész nép. Nem ok nélkül tulajdonítja a kínai források szerint Mao-tun, a nagy hiungnu san-jü egy állítólagos levelében az ellenségén aratott győzelmet részben kiváló lovai erejének (DE GROOT, Die Hunnen d. vorchr. Zeit. I. 76). Nomád népek minden igyekezettel arra törekednek tehát, hogy lóállományukat nemesítsék, erősítsék. Nagy gonddal válogatják ki a tenyésztésre alkalmas állatokat, s a nemesebb vérű, jó tulajdonságú egyedek féltve őrzött kincsnek számítanak. Így lehetséges, hogy egyes törzsek külön fajtát tenyésztenek ki olykor. Egyforma színezetű, külön lófajtát találunk ma így pl. az altaji törököknél (FR. FLOHR: WBKL. I, 223).

De az egyformaszínű lovak szigorú elkülönítésére vannak történeti példáink is. Marco Polo I. k. 61. f. ír a mongol kánnak egy 10.000 tiszta fehér lóból álló ménéséről: „Tudni való, hogy a kánnak hatalmas, fehér ménéből és kancákból álló ménese van. Több mint 10.000 ló van ebben a ménésben és mind tiszta fehér, nincs rajtuk egy folt sem. Ezeknek a kancáknak a tejét csak ő maga és a családja issza, senki más, kivéve egy nagy törzs tagjait, akiknek szintén joguk van a tej ivásához. Ezt a jogot Dzsingisz kán adta nekik egy győzelemre való tekintettel, amelyhez jóval ezelőtt egyszer ők segítették hozzá. Ennek a törzsnek a neve Horiad. Mármost ha ezek a kancák egy vidéken keresztülmennek és valaki találkozik velük, akár a legnagyobb úr is az országban, nem mehet el előttük, míg a kancák tovább nem mentek. Vagy ott kell várakoznia, ahol éppen van, vagy akár félnapos kerülőutat is kell tennie, hogy közel ne jusson hozzájuk, mert ezeket a legnagyobb tisztelettel kell kezelni.“ (YULE—CORDIER I, 300). Az Om folyó mellett lakó Baraba nemzetség meséiben hatszáz tarka lovú, hétszáz fakó lovú ménesekről olvasunk (RADLOFF, Proben I, 4: 81).

Természetesen a nomád törzsek lóanyaga változik az emberanyaggal, és új néprészek csatlakozása, lózsákmányolás napirenden van. De viszont a törzsnév sem él örökké. Az ember- és lóanyag változásával megváltozhatik a törzs vagy nép neve is. Konstantinos Porphyrogenetos után egy évszázaddal Skylitzes—Kedrenos (CB. II, 581) már egészen más képet nyújt a besenyő törzsnévrendszerről. Tehát a besenyő törzseknek lószínneven alapuló rendszere is valószínűleg csak bizonyos ideig állott fenn.

De bizonyos lószínek kedvelése nemcsak egyszínű lóállomány kitenyésztését és tartását eredményezte, hanem a lovak színének mesterséges megváltoztatását is. Vannak adataink arra, hogy sokszor a ló hosszú szőrzetét vagy a fedő szőrt

is befestették. Apor Péter írja *Metamorphosis*-ában: „Az urak lovai akármí szőrűek voltanak, de ha az lovok farkai fejérek voltanak, azt berzsennyel szépen veresen megfestették, gyakrabban azt, mikor az istállóban voltak, felkötötték, mint most némelyek az hajkót, zacskóban tartották; mikor az ur valahová ment, kivált paripán, azt kioldozták, hogy az ló farka szép fodrosan álljon.“ (*MonHungHist.* XI, 363.) A szokásnak az emlékét egy THURY Józseftől (*HadtörtKözl.* I, 592) közölt gyermekvers a legújabb időkig fenntartotta. Az összefogózkodó gyerekek körén belül egy lány áll, kívül pedig egy fiú járkal. A leány kérdezi: „Mit kerülöd, fordulod az én házam táját?“ Erre a fiú válaszol: „Mert igen megszerettem a kigyelmed lányát.“ A leány: „Nem adom én a lányomat hintós kocsi nélkül; A hintóban száz ló légyen, mind a száznak festett farka légyen.“ A lovak teljes befestésére van adatunk a hódoltság korabeli törökségnél is. Tinódi mondja „Szegedi veszedelem“ című énekében 205—8: „Nagy sok dob, trombiták oly igen harsagnak, Nagy rettenetösen üvöltnek, kiáltnak, Nagy szép festett lovak az mezőn jargalnak, kikről fő terek elestek, megholtanak.“ — Hogy a török és a magyar lófestés miképpen viszonylik egymáshoz, eredeti örökség-e mindkettő, vagy a magyarságnál török hatásra vezethető vissza, további adatok alapján nehéz lenne egyelőre eldönteni. — A lovak festését mindenesetre megtaláljuk az ázsiai törököknél is. A „Sejbaniade“ özbeg hősköltményben, midőn Sejbani kiadja a továbbmenésre vonatkozó rendeletet, a katonák „Ijaikat mindnyájan rendbehozták, amennyiben tűz fölé tartva megszáritották; a lovak sörényét vörösre és fehérre festették.“ (Sejb. 264: THURY i. h.) Másrészt viszont régi szokásra jellemző szívósággal tartotta magát a ló befestésének szokása nálunk is. A kurucvilágban még széltére divatozott. Ebben a korban THALY KÁLMÁN adatai szerint (*HadtörtKözl.* II, 157) leginkább kékre festették a lovakat, és pedig almáskékre, haboskékre, de különösen kedvelték a babos, petytyegtetett festést is. S nemcsak a lovak hosszú szőrzetét festették, hanem egész testüket is.

Nem tartozik tehát a lehetetlenségek világába, hogy nomád törzsek harcosaikat egyszínű lovakra ültették, hogy egyforma színű lovakat tenyésztettek vagy egyszínű méneseket tartottak, sőt, hogy a kedvelt szín elérése céljából az egész lovat is befestették. Nem lehetetlen tehát az sem, hogy nomád törzseket méneseik vagy harcosaik lovainak színéről neveztek el. Mindez világosan mutatja, hogy a nomád népek életében a ló milyen nagy szerepet játszott. A lovasnomád kultúrában igazi alapja és alakítója a ló volt, s nem csodálkozhatunk, ha a nomád pásztor ebben élt és ebben gondolkodott. Szépen rávilágít erre egy szibériai török közmondás:

... ár kiziniñ ičindä ärlü jonoktu at jürör.

„... a férfi szívében megnyergelt, tüzes paripa él.“

(RADLOFF, Proben I, 3.)

HARMATTA JÁNOS.

Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító.

Az, hogy az író mesterségének anyagával, a nyelvvel, tudományosan is foglalkozzék, nem a legújabb kor kitalálása. Latin nyelvű, de már nemzeti szellemű íróink között nem egyet találunk, aki stílusproblémákkal és nyelvtani kérdésekkel is behatóan foglalkozott. Az első újtestamentumfordító SYLVESTER JÁNOS, magyar nyelvtant is írt; kezdeményét, ismerve vagy nem ismerve, sokan követték. A nyelvújítás talán legfényesebb példája annak, hogy a nyelv ügye első sorban az íróké, a nyelv művészeié. ARANY JÁNOS hátrahagyott írásai között nem egy nyelvészeti értekezés található, s mind komoly felkészültséget bizonyít. Az irodalmi forradalmat hozó Petőfi és Ady a nyelvben is jelentős változtatásokat tett, bár ők Pázmányhoz hasonlóan inkább csak gyakorlatban művelték a nyelvet, elméletben nem.

Kosztolányi, a kritikus, költő és prózaíró, magáénak érezte a nyelv ügyét. Halála után megjelent kötete, „Erős várunk a nyelv“, minden sorából a nyelv szeretetét és a vele való tudományos foglalkozást sugározza ki. ILLYÉS GYULA a bevezetésben ezeket az összegyűjtött cikkeket többször is nyelvészetinek nevezi, sőt bevezetője végén a kötet címeről így ír: „Olyasfajta, elvem szerinti könyvcím, hogy »Kosztolányi Dezső hátrahagyott nyelvészeti munkái« vagy »dolgozatai a nyelvhelyesbítő mozgalom ügyében« sokak szerint ma még elriasztó s tán félrevezető lett volna, a könyv — ahogy elmondtam — több, mint nyelvészet“.

Felvethetjük a kérdést: nyelvész-volt-e tehát Kosztolányi? A felelet: nem. Nyelvész a nyelvvel foglalkozó, tudományos tárgyilagosságát mindig megőrző filológus, aki a nyelv szerkezetét és más kérdéseit illetőleg önálló felfedezéseket tesz, s anyagtudását csak objektív bizonyításra használja fel. Kosztolányi nem volt felfedező, nem szigorúan tudományos szerző, s célja sem a nyelv jelenének vagy történetének egyszerű és szubjektív megnyilatkozásoktól mentes tanulmányozása volt. A második cím, mely nyelvhelyesbítőnek nevezi, már közelebb áll a valósághoz, de ezen formájában szintén nem helytálló. A nyelvhelyesbítő mozgalom, mint azt folyóiratának, a Magyarosannak szelleme is mutatja, a magyar nyelvet minden idegen hatástól megszabadítva akarja a helyes útra terelni. Küzd

tehát a mondatszerkesztés henyesége, helyesírási ingadozások, összetételek helytelen használata ellen éppúgy, mint az idegen szavak túltengése vagy a kötőjel ki nem tévése ellen. Kosztolányi elvei ilyen nagy területen nem ingadoznak; ugyanakkor azonban másfelé kalandoznak el: a nyelvestétika és nyelvfilozófia birodalmába is. Legfőbb törekvése azonban az idegen szavak gyökeres kiirtása, s ez nyelvtisztítás, purizmus.

A mozgalom története és keletkezése ma még tisztázatlan. Egyesek szerint a SZARVAS GÁBOR-féle új orthologizmus egyenes folytatása, mások épp ellenkezőjének vallják. Kosztolányi magának tulajdonítja, vagy legalább is körének: „Annak idején rámutattam arra, hogy a költők, írók, tudósok buzgósága édeskeveset ér, ha munkájukban nem támogatják a hatóságok, a hivatalos szervek. Hangsúlyoztam, hogy a nyugatról beözönlő idegen fogalmakat és szavakat mindjárt a határon kell lefűlelnünk, azonnal anyanyelvünkön kell elneveznünk őket, amíg nem késő. .“ (EVNy. 274).¹ S valóban: mikor 1932-ben a Magyarosan megindul, s az Akadémia egy sajtóértekezleten kezdi feszegetni a nyelvtisztaság ügyét, Kosztolányi már huszonhárom éve írja ilyen tárgyú dolgozatait, s háta mögött ezeken kívül egy már megszerkesztett Pesti Hírlap Nyelvőre is áll. A mozgalmat írók kezdeményezték, a tudomány csak később tette magáévá elveiket.

S mik ezek az elvek? Mi az, aminek elérésére Kosztolányi ezeket a cikkeket írta? Lehet-e ezekből a véletlenül könnyvé lett apró megnyilatkozásokból tanulságokat leszűrni? Nem túlzott fontoskodás-e harminc év tarlóján egyforma kalászkokat keresni, mikor ILLYÉS GYULA maga is egy szöges önellentmondásra figyelmeztet a bevezetésben? A felelet ismét: nem. Az időrendi sorrend és az egymásmellettség legfeljebb a fejlődési vonalat világítja meg élesebben. Fényt vet egy ember elindulására, s a cél elérése mellett vajadásait is bemutatja.

Ellentmondás valóban van, mint ahogy a gyakorlatban, művei nyelvében is található. Első cikkében örömmel üdvözlí az esperantót (11), később hevesen kikel a nemzetközi műnyelvek ellen (216). De háragudhatunk-e valakire azért, mert gyermekkorában rövid nadrágot hordott?

Elvei egyszerűek és következetesen hangsúlyozottak. Legfőbb törekvése, mely a könyv kétharmadát tölti meg, s melyet a Pesti Hírlap Nyelvőre is szolgál, az idegen szavak elleni könyörtelen küzdelem. Felsorakoztat minden érvet a mellett, hogy ezeket magyarokkal cseréljük ki. Számptalan példát hoz fel arra, hogy az idegen szavak a nyelvet, a szókincset szegényítik, mert minden idegen szó egy-egy jó magyar szót szorít ki a használatból (247). Néha lenézéssel vagy fáradt unalommal szidja az idegen szavak

¹ Erős várunk a nyelv. Az ezután zárójelbe tett, jelzés nélküli számok e kötet lapszámái.

használóit, máskor a gúny fegyverét szegezi nekik, noha nem tesz mást, mint saját műveiket idézi: „*Incidens az elektrotechnikusok internacionális konferenciáján*“, vagy az *internacionális mentalitás orientációját* emlegeti (96).

Lelkesedésével azonban sokszor túlzásba megy. Hajlandó lenne a legjobb és legerterjedtebb idegen szót is inkább nevetséges és torz, de magyar szóval helyettesíteni (175). Néha maga is mértékletességre int, hangoztatja, hogy nem minden idegen szót kell kiirtani, óv attól, hogy túlzásba essünk (60, 62), de az elvét maga szegi meg elsőnek. — A sajtó nyelvét kell mindenek előtt megtisztítani. Kezdje maga az állam a mozgalmat (151), újítsa meg a borzalmas hivatalos nyelvet (34). Magyarítsuk meg Pest utcaneveit (229), a kávéházak és mozik cégtáblájára magyar feliratok kerüljenek. Üzenjünk harcot az előkelősködésből született divatszavaknak, aminők pl. a cigarettanevek (287). A tudomány nyelve is legyen magyar (170): az Országháztól az újságíróig mindenki forduljon a faluhoz romlatlan nyelvet tanulni (29).

Eddig a feljött falusiak elpestiesedtek, nyelvérzékük elromlott. Forduljon meg a helyzet! Mi tanuljunk tőlük. — S mivel helyettesítsük az idegen szavakat? Kosztolányi minden módszert megragadna. Nem baj, ha egy szót hárommal kell körülírni, vagy árnyalatait száz másikkal adhatjuk csak vissza (48). Képezzünk torz és különös szavakat, az is jobb az idegennél (151)! Ezt az elvet más helyen megtagadja, de utána ismét felszólító módban kerül elő. A nézetnek alapja Kosztolányi rendíthetetlen hite a megszokás hatalmában. A szavak jelentését a főmotívumokon kívül a hangulati velejárók adják meg (303). Ennek beleérzése pedig egyedül szokás dolga (132, 194).

Nemcsak a szavak ellen küzd, üldözi a rossz tükörkifejezéseket is (205), mint *fösör*, a német *Hochbräu*-ból. A német szó eredeti jelentése 'a sör színe-java': mi szószerint fordítjuk le (44). — Sokkal erélytelenebbül és kevesebb szóval kifogásolja az idegen mintára készült mondat szerkezeteket (143—7). A mondat és stílus kérdésébe ritkán, de akkor annál érdekesebben szól bele. Megrója és kifigurázza a henye, hatásvadászó ponyvastílust (135), mely pontatlanságával értelmi zavarhoz vezet, vagy természetes dolgokat túlzottan hangsúlyoz. A mondattal kapcsolatban a Himfy-epigramma „tűzbe felét“-elvével vallja. A tömörség és komoly mondanivaló értékjelzője szerinte a rövidíthetetlenség. Amelyik szövegből az értelem megcsönkítése nélkül szavakat vagy mondatokat lehet törölni, azt egészen törölni kell (159). A rövid mondatok, a távirati stílus minden másnál jobban és érthetőbben fejezi ki gondolatunkat. Írjunk tisztán és világosan, s akkor bizonyos, hogy jól írunk. Az állandó túlzott használat a leghatásosabb stílusfogást is lejárattja, megszokottá teszi, s az ezáltal elértéktelenedik, mint a *nagyságos* cím vagy az *úr* megszólítás (245).

Elismeri azonban, hogy a mondatot röfre kimérni nem lehet, s az írókat sem szabad kaptafák használatára kényszeríteni. Emelkedett ünnepi beszédben vagy írásműben sokszor kell hosszabb mondatokat alkalmaznunk; a köznapi élet, az újságnyelv számára azonban az eddig felesleges cifraság marad (277). Érdekes, de meggondolandó az a kijelentése, hogy fordításnál az eredeti mondat hosszúságát nem szabad elaprozni, mert az az írásmű jellegét másítja meg (280). S valóban, nem rontaná-e meg Deák Ferenc mondatait a felszabdalás?!

A fordítással kapcsolatban még egy dologra: az idegen szavak olvasására és az idegen nevek sorrendjére tér ki. Az idegen szavakat — mondja — olvassuk a magyar kiejtés szerint, a *toilette*-t *toilett*-nek, mert ezt teszik más nemzetek is. Ne használjuk, de ha ráfanyalodunk, ne írjuk magyar helyesírás szerint őket, mert az megnyitja az utat a meghonosodás számára (229). A névhasználatban is a nemzeti önállóság túlzott álláspontját követeli: ha a németek *Alexander Petőfi*-t írnak, mi is írjunk *Zweig István*-t (295).

Elveinek tárháza ezzel körülbelül ki is merült. Írásai azonban még egy érdekes problémát: az anyanyelv és a többnyelvűség kérdését is lépten-nyomon feszegetik. Helyes-e a gyermeknek zsenge korban idegen nyelvet tanítanunk? A válasz: nem, mert az idegen nyelv annak magyar nyelvérzékét rontja, s a többnyelvű gyermek rendszerint egyet sem beszél tökéletesen (66). Beszélhetünk több nyelvet tökéletesen? Nem, még a felnőtt korban való nyelvtanulás is rontja nyelvérzékünket, s beszélhetünk több nyelven jól, de tökéletesen csakis anyanyelvünkön (31). Ez az egyetlen nyelv, mely ösztönösen él bennünk, a többiek mindig csak racionálisan, természetesen sohasem. Árnyalatokat, finom különbségeket csak a velünk született eszközzel: az anyanyelvvvel tudunk kifejezni (222). A beleélés és a beleszületés soha sem lehetnek azonos fogalmakká (57).

Módszere jól jellemzi a nyelvhez való viszonyát: nem tudós búvárlója, hanem rajongó, csodáló híve a nyelvnek (293), számára élmény minden apróság, amely vele kapcsolatos (224). A tudományhoz való viszonya is kitűnik ezekből az ihletett vallomásokból. Vitáiban heves (281) vagy udvarias (250), de mindig ügyes és meggyőző; igazának és céljának mindig teljes tudatában van. Szigorú elvi alapon indul el és mindig következetesen halad tovább (68).

Nem tudós és nem is nevezi magát annak. A tudósokat sokra becsüli, de egyszersmind kissé lenézi; nagystílűeknek, de bogarászóknak tartja. Csodálattal jegyzi meg, hogy a nyelvészek, aki a múltba visszalátogat, s ott művelődéstörténeti, teológiai, hadtörténeti és száz másirányú kutatások eredményeivel bátyázza körül magát, mekkora felkészültségre van szüksége (35). Más helyen azonban gúnyolódva meséli, hogy a

nyelvészekről összedőlhet a világ, ők még akkor is a vogul mélyhangú *i* kérdéseit fogják feszegetni (280).

Ugyanígyan következetlen a nyelvtudomány és a purizmus viszonyának meghatározásában is. Világosan tűzi ki maga elé a nyelvtisztító mozgalom célját, s elhelyezi a nyelvtudomány egyik szélén. „A nyelvtudós is tudomásul vesz minden nyelvi jelenséget, úgy amint van, azon nyersen, salakosan, szennyesen, a nélkül, hogy ezt helyeselné vagy azt helytelenítené... a nyelvtudománynak is van egy mellékága, a nyelvművelés, mely elsősorban nem az igazságot keresi, hanem a szépséget...” (170.) S ki végezze el ezt a munkát? Erre kétféle feleletet ad. Egyszer, Gomboczcal való beszélgetése alapján a nyelvtudós feladatául egyedül az objektív tudást és észlelést teszi meg, a teljesen pártatlan, minden bírálgatást kikapcsoló jelenségleírást. A tudós feladata, hogy a meglévő és új tényeket leírja és osztályozza: számára egy rosszul használt jelentés nem helytelen tény, hanem jelentésváltozás. A nyelv tisztítása és csiszolása már az író feladata, nem azé, aki tanulmányozza, hanem aki használja (185).

Máshol azonban gúnyosan és keserűen elítéli az előbb általa felvázolt tudóstípust, s ugyanazon tulajdonságokat rója fel hibájául, melyeket előbb még követelmény és erény gyanánt emlegetett. A nyelvtudós kezébe akarja tenni a nyelvtisztítás ügyét, s kényszeríteni, hogy objektivitását feladva gyomokat tépdessen. Felfogására jellemző az *otromba*, *goromba* szavak hatása alatt körülbelül 'idomtalan' jelentést vett fel, mint sok más esetben történt. Kosztolányi szerint helytelenül használják (117). A kijelentés valahogy VERES PÉTER egyik cikkére emlékeztet (Magyar Csillag 1942.), amelyben szemére hányja tudósainknak, hogy a *telek* szót 'földdarab'-nak értelmezik, holott az 'a gulyaállásnak körülkerített, sövényvel övezett földdarab'-ot jelenti. Hangsúlyozza, hogy ez a szó igazi jelentése, mert az ő vidékén a nép ezt használja. S aki másképp használja, nem tud magyarul.

S hogyan fest ez a két elmélet a gyakorlatban? Mi a tudomány és a nyelvművelés valódi viszonya? A könyvből ez is eldönthető. A tudós kutató, adatokat gyűjt és leír; az író, aki egyben nyelvtisztító is, a megállapításokat tolmácsolja és népszerűsíti. Nagy anyagtudású, de önmaga nem alkot; receptív jellegű tudását változatlanul, de felhígított és érdekesebbé tett formában önti tovább (69). A tolvajnyelven írt nyelvészeti munka eredményei így jutnak el a művelt nagyközönséghez (166). Az elvi ellentmondást így dönti el a gyakorlat, s így lesz az író a nyelvtisztítás apostolává is.

Módszerére az eddig elmondottak is eléggé jellemző fényt vetnek. Nem az észre akar hatni, hanem az érzelmre, a szépérzékre, nem logikával és csalhatatlan analógiákkal, hanem lírai

vallomásokkal. Szinte észrevétlenül akarja belénk lopni a helyes magyarság alapelveit. Regényt olvasok, s mire a végére érek, megtanultam magyarul.

Ugyanezt a módszert használja mint vitatkozó is. Kevés adattal, de hatalmas lendülettel és tiszta fővel vitázik. Ellenfeleihez méri a hangot. Van, akit egyszerűen leszamaraz, komoly ellenféllel azonban élvezettel száll harcba. Leghevesebb akkor, mikor nyelvünk szépségét vagy létjogosultságát vonják kétségbe. Érvei meggyőzhetetlenek, mert nincsenek, illetőleg nem érvek, hanem mindig posztulátumok.

Nyelvszemlélete, amiből mindez fakad, kissé talán naivnak hat. Isteni csodának tartja a nyelvet, hisz a monogenezisben és a bábeli nyelvzavarban (239). Rugalmas, tökéletes, gazdag és kifejező... ezek a fő érvei (156). A nyelvről mint élő emberről nyilatkozik, a franciát például őszinte, erkölcsös nyelvnek nevezi, nyíltnak és keresetlennek (67).

*

Kosztolányi nemcsak, sőt első sorban nem elméleti nyelvtisztító volt. Elméleteit akarta-e megvalósítani, vagy éppen írói gyakorlatából vont-a el a törvényeket? A kettő valószínűleg felváltva egészíti ki egymást. Néha egyik, néha másik szerepel elsődleges okként. Az általa szerkesztett Pesti Hirlap Nyelvőrejeles tudósok, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA és mások munkáinak gyűjteménye, legnagyobb részét azonban mégis a szótár teszi. Egyik a helyes magyarságé, másik a tiszta nyelv szótára. Leghevesebben mindig a szókincs tisztaságát védte.

Egyik tanulmánya, az 1908-ban írt Swinburne-essay¹ kora stílusát híven képviseli. Idegen szavakkal, dagályos mondatokkal, bő és hivalkodó jelzőkkel megtűzdelt írás ez. *Leghensőbb bensejében mindig a dualizmus bujkált, az egészség és a betegség, az élet és művészet közt tántorgó ember határozatlansága, atavisztikus visszaérzések és az új ember ösztönös vágyódása a fájdalom érdekes sápadtsága után. Nem természetpoézis és hősi festmény patetikus színrakással és harciasan gőzölgő jellegekkel, de zene és erő, mélység és hullámzás, hangok csobbanása. melódiák sercegése, összesűrítése és ütemre pezsdülése a habok borzongásának, a halak és puhányok fészkelődésének, titokzatos víziólet alig hallható megrebbenésének, amit éjjel félálomban hallunk kabinunk ágyáról.* (S. 72—3.) Első percben talán azt kérdeznők: lehet-e ezt másképen is megírni? Kosztolányi maga mutatta meg, hogy lehet. Huszonhat évvel később, Füst Milán szerzői estjén már egy teljesen más jellegű, szinte nem is ugyanolyan nyelvű író szólal meg (Nyugat 1934. I. rész 355—7).²

¹ „Lángelmék“ című kötetében. Rövidítése ezentúl: S.

² Rövidítése: F. A két cikk időmeghatározásként is szerepel: S. fiatalkori, F. férfikori mű.

A két tanulmány nyelve nem azonos. Az első fellengzőnek és hatásvadászonak tűnik fel a második mellett. Jelzői csen-gőbbek és színesebbek, de bántó túltengésük szinte a keresettség benyomását kelti. Hasonlítsuk össze őket. Keressük meg az egyező sajátságokat, állapítsuk meg a fejlődést vagy azonos-ságot, s végül vessük össze az előbbi, cikkeiből már leszegzett elvekkel.

Az 1908-i Swinburne-tanulmányban mindenekelőtt az idegen szavak sokasága lep meg bennünket. A 3 lapnyi szövegből egész kis szótárat lehet összeállítani: *antinaturális, atavisztikus, bizarr, dekadens, dualizmus, düné, elite, fetisizmus, grimasz, groteskség, hiszterika, idioma, intuitív, kabin, klasszikus, melódia, modern, póz, primitív (2-szer), primitívség (2-szer), probléma, raffinált, szenzibilitás, stilizált* stb. — 32 idegen szó 3 lap szövegben! S az alkotó kedvet ugyanakkor mindössze két szó, az 'előtér' jelentésű *homloktér* s a *visszaérzés* mutatják, bár ezek is valószínűleg a német műnyelv szavainak lefordított változatai. — Kosztolányi azonban utóbb elvben könyörtelen harcot hirdetett az idegen szavak ellen; írói gyakorlatában ugyanilyen hevesen irtotta őket. 1934-i Füst Milán-cikkében mindössze három található: *arhaizáló, mitosz* és *telefon*, noha ez utóbbit már jóval előbb megróttá s helyette a *távbeszélő*-t ajánlotta.

Stílusfogásai fiatalkorában elég egyszerűek. Szerette akkor a bő mondatokat, mint pl.: *nem természetpoézis és hősi festmény patétikus színrakással és harciasan gőzölgő fellegekkel* (S. 72), melyben a jelzőt mondattá oldva veti a főnév után; vagy: *ezek a befejezett és elintézett fájdalomak, ezek a kőbe és csengő ritmusokba kívánckozó élmények is, melyek* (S. 73), ahol egy szó helyett kettőt használ, néha talán csak henyeségből, hódolva a kor divatjának; vagy egy-egy naturálisan ábrázoló képpel világítva meg a élményeket, mint: *Swinburne Baudelaireban magát szerette és magát bámulta, papirosálmiba vért érzett bele s magába hasonította, átformálta és végigélte a saját módja szerint, mint valami rettenetes természeti szépségű éjféli zivatart.* (S. 74.)

Idősebb korában sem változtatott ezen sokat. Csak éppen nem írta le. A távirat-elvet vallotta egyszer; a rikitó jelzők és kilométeres mondatok haszontalanságát tanította, s ezt át-vitte a gyakorlatba is. Későbbi műveiben alig van egysorosnál hosszabb mondat. S írása mégsem dőcögős s nem is keresetten egyszerű. Természetesen folynak le tolláról a tömondatok. Gondolhatnók, hogy ez az újságírás hatása csak: az újságírónak gyorsan kell fogalmaznia, javításra, díszítésre nincs ideje. Mégis valószínűbb, hogy az elv vált gyakorlattá akkor, midőn pró-zája tömondatokra egyszerűsödött le. Kivételesen csak a szépírás, a novella, regény és vers nyelve. Azt nem lehet egytagú kalo-

dába zárni. A nagy gondolat elfér a szűk keretek között, de a nagy érzelmek nem. Azoknak külön nyelvük van és külön törvényeik. Ott a hevületek irányítanak és rángatnak az egy-szavas mondattól a legbonyolultabbig. Nekik szabad.

Fiatal korában szerette a többszavas, erős hangulatú jelzőket. Színesség keresését mutatják: *a fájdalom érdekes sápadtsága után* (S. 72) | *ennyire raffináltan egyszerű* (S. 74) | *parasztian egyszerű* (S. 72). Sokszor több jelzõt is vet egy-egy főnév elé kapcsolás nélkül: *a markáns, kitornászott testü Northumberlandiak* (S. 72) | *ez az érzéki, bujálkodó vizimádát* (S. 73) | *minden pusztulás egyszerű, fekete naivságát* (S. 73) | *használható, tagolt, modern szervezetü zenekarrá* (S. 73). Vagy és-sel kapcsolja őket egymáshoz: *raffináltan egyszerű és bizarr* (S. 74) | *ezek a befejezett és elintézett fájdalmak* (S. 73) | *a legmakrancosabb és legérzéktelenebb hiszterikát* (S. 72). Más-kor nem állhatja meg, hogy minden főnév elé legalább egyet ne biggyessen oda: *nagy területet átölelő ép látás* (S. 73) | *különös fájdalomnak és tragikus grimasznak azt a pózát* (S. 74) | *e félszeg, antinaturális bánat kábító végtelenségét* (S. 74). Jellemző rá az, amikor még a jelző jelzőjének jelzője is jelzõt kap: *mint valami rettenetes szépségü éjjeli zivatar* (S. 74) | *félszegen érdekes stilizált-vékonyhangon* (S. 73) (*vékony hangon > stilizált vékonyhangon > érdekes stilizált* stb.). Sõt sok-szor jelzőként egy egész mondatot vet oda: *ezek a köbe és csengő ritmusokba kívánczó élmények* (S. 73) | *a különtség már szinte természetté váló nagysága jogán* (S. 74). — Idő-sebb korában mindez lehiggad. A jelzők elvesztik szint kereső vadságukat, szinte nyárspolgáriakká lesznek: *együtt látom nagy erőnyeit és nagy hibáit* (F. 356) | *Nagy, síró angyalokat látunk itt* (F. 357). S ekkor már a jelzők, ha színesebbek is, nem hatást kelteni akarnak, csak magyarázni és megvilágítani: *tulajdon prózáját, egy gyémántkemény prózát* (F. 357) | *az ünnepzabolátlan szabadságával* (F. 355). A kiemelés, hangsúlyozást inkább az egyébként semmitmondó jelző hátravetésével fejezi ki: *szereti a rendet, a legnagyobbat* (F. 355) vagy kö-tőszóval kapcsolja: *játék ez, de életre-halálra szóló* (F. 355).

A hivalkodó jelzőket egyre inkább kettőz és fokozás vagy ellentétek alkalmazásával helyettesíti. A kettőzést már fiatalkorában alkalmazta: *a Nobel-díj aránya és dicsősége* (S. 72), de testvére, a hosszú felsorolás még gyakoribb. Néha a tárgyat kettőzi: *egészséget hagytak rá, merészséget, telhetetlenséget és messzetekintő tengerész-szemét* (S. 72) | *a primitívséget látja, a meddőséget, a halált* (S. 73). Máskor határozókat halmoz egymásra: *érzékünkkel fogjuk fel hidegen, okosan, nyugodtan* (S. 74). Vagy igéket szór elénk tömegesen: *magába hasonította, átformálta és végigélte* (S. 74). Néha szinonimákkal, máskor egy cselekvésfolyamat minden fázisának egy-egy mozzanatával löki felénk hangulatának hullám-

zásait: *Az egységesítő kedv, az egyszerűsítés és összevonás láza, a primitívség, a kopárság, a halál és a fekete szín vezette hozzá* (S. 74). — Öregkorának fokozási típusai kialakultabbak. A kéttagúakat néha pusztán, kötőszó nélkül ragasztja egymáshoz: *semmi tudása, tapasztalata nem volna* (F. 356) | *napokig és hetekig tárgyilagosan, gyakorlatian is* (F. 356). Máskor közbevet egy névelőt, mintegy hatásszünetként: *tusakszik a papírral, a tollal* (F. 355) | *magánya a nyakáig, a homlokáig ér* (F. 356). Majd kötőszót tesz közéjük: *valami forr és készül* (F. 355) | *nincs haladás és fejlődés* (F. 357) | *ajándékot kap valakitől és valahonnan* (F. 356), noha az utóbbi két esetben a *vagy* lenne megszokottabb. A második tagot egyszer értelmezőként dobja az állítmány mögé: *ehhez is ürügy kell, ünnep.* (F. 355). A háromtagúakat kapcsolás nélkül rakja egymásután: *tartózkodás ellenére is kandi, mohó, kielégíthetetlen* (F. 356) | *folyton bírálgat, méricskél, zsörtölődik* (F. 355) | *külön természeti törvénye, éghajlata, szókincse van* (F. 356). Az *és*-t legfeljebb az utolsó tag elé veti oda: *azzal az alázattal, türelemmel és szorgalommal* (F. 357), talán nem is valami előre kialakított elv vagy rendszer szerint, hanem csak úgy ösztönösen, ahogy a nyelv-érzők diktálja.

Ellentétet fiatalabb korában csak egyet találunk: *a beteg finomságok egészséges nagy költője* (S. 73), míg a „Füst Milán”-ban állandóan kontrasztok élénkítik mondanivalóját. Ide menekültek a jelzőkből száműzött színek. Az ellentétet egyszer egész mondatban fejezi ki: *az ünnep: egyáltalában nem ünnepélyes a szó mai értelmében.* (F. 355). Legtöbbször azonban szavakkal érzékelteti, melyeket *és*-sel kapcsol: *elitél és fölment* (F. 355) | *minden kivetítésével és bevetítésével* (F. 355) | *hogyan levetkőzzük és felöltözzük* (F. 357) | *szertartásos és természetes* (F. 356). Máskor a már látott ige-közbevetését alkalmazza: *korárettnek tetszett és koravénnek* (F. 356). S *de*-vel kapcsolva csak egy ál-kontrasztot találunk, mely a *szegény, de tehetőséges* félek testvére: *egy agg, de szemtelen nőegyleti elnököt* (F. 356).

*

Kosztolányi üldözte elvben az idegen szavakat, s a gyakorlatban kiirtotta őket nyelvéből. Helytelenítette a hosszú, cikornyás mondatokat, s ebben sajátjainak sem kegyelmezett: rövidere faragta mindegyiket. Küzdött a dagályos, bombasztikus jelzők ellen, s a gyakorlatban más, diszkrétebb stílusfogásokra váltotta be őket. S így alakította ki *„tulajdon prózáját, egy gyémántkemény prózát, ahol a tárgyak tárgyak, az emberek emberek, a szó se több, se kevesebb, csak amennyi kell, s az egész élet vízió.”* (Füst Milánról: Nyugat 1934: 357.)

DEME LÁSZLÓ.

A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában.

Történetkutatóink 1938 óta különösen nagy figyelmet szenteltek annak a szerepnek, melyet a magyarság keresztény hitre történt áttérésében a keleti egyház befolyása játszott. Egész sor értékes tanulmányban igyekeztek felfejteni azokat a szálakat, amelyek a kialakulóban levő magyar kereszténységet a keleti egyházzal kapcsolták össze, s gondosan összegyűjtöttek minden nyomot, melyet a keleti egyház a korai magyar kereszténység életében hagyott.¹ Az alábbi rövid megjegyzéssel egy olyan újabb adalékot próbálok nyújtani, amely a kutatók figyelmét eddig elkerülte.

II. Basileios bizánci császár (976—1025.) az ú. n. „első bolgár birodalom“ teljes leverése és meghódítása után, 1019-ben és 1020-ban három oklevelet állíttatott ki, melyekben szabályozta az achridai bolgár érsekség jogviszonyait. — Ez az érsekség már akkor igen nagy múltra tekinthetett vissza. Tulajdonképpen a régi Iustiniana Prima érsekség jogutóda volt. Területét azonban a bolgárok 679—680. évi aldunai honfoglalása s ezt követő hódításaik kiszakították a bizánci birodalom és a keleti egyház testéből. Boris khán 864-ben Bizáncban veszi fel a keresztiséget, s Bulgária a 870-i konstantinápolyi VIII. egyetemes zsinat határozata révén újra a bizánci egyházhoz csatlakozik: érsekséggé lesz, de bizonyos fokú autonómiát nyer. Kyrillos és Methodios idemenekült tanítványainak munkája kifejleszti a bizánci-szláv jellegű bolgár kereszténységet. Péter cár bolgár egyházát 927-ben Bizánc már patriarchatusnak ismeri el. Ezt az önálló bolgár patriarchatust csak I. Ioannes Tzimiskes 971-i győzelme szünteti meg. Ez a császár meghódította Kelet-Bulgáriát, s Paristrion-themaként bekebelezte a birodalomba. De már Samuel cár újra visszahódítja ezt a területet, s újjáéleszti a bolgár patriarchatust

¹ PAPP GYÖRGY, A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei. Nyiregyháza, 1938. — MORAVCSIK GYULA, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: Szent István-Emlékkönyv I. 1938. 171—212. — VÁCZY PÉTER, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában: i. h. I, 213—65. — MORAVCSIK, Görög nyelvű monostorok Szent István korában: i. h. I, 387—422. — LÜTTOR FERENC, Szent István egyházi kapcsolatai Rómával, Montecassinóval, Ravennával, Velencével, Jeruzsálemmel és Bizánccal: i. h. I, 422—46. — NÉMETH GYULA, A magyar kereszténység kezdete: Budapesti Szemle 1940: 14—30. — IVÁNKA ENDRE, Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az árpádkori Magyarországon: Erdélyi Tudósító XX (1941.), 77—8. — Ua., Görög szertartás és magyarság a középkori Erdélyben: Erdélyi Tudósító i. h. 100—1. — P. VÁCZY, Les racines byzantines du christianisme hongrois: Nouvelle Revue de Hongrie XXXIV (1941.), 99—108. — E. v. IVÁNKA, Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn: Orientalia Christiana Periodica VIII. 1—2. (Roma, 1942.) 1*3—94.

is Achrida központtal. — II. Basileios véres háborúi s végső győzelme után ennek a bolgár patriarchatusnak a sorsáról intézkedik három oklevelében, a Bulgária világi ügyeinek rendezésében is tanúsított nagy politikai tapintattal.¹

II. Basileios szóbanforgó három oklevelének eredeti szövege nem maradt ránk. Szövegük mai alakjában VIII. Michael Palaiologos császár egy 1272 augusztusában kibocsátott chrysobullonjának szövegébe volt beleszöve, melyben ez a császár megerősítette az achridai érsekség kiváltságait. Ez utóbbi oklevelnek sem maradt ránk az eredeti példánya, hanem csak három, aránylag késői másolata ismeretes:² 1. codex Constantinopolitanus sancti sepulchri No.? (XVI. sz.); 2. codex Sinaiticus 508 (976) (XVI/XVII. sz.), ezt P. USPENSKIJ fedezte fel s másolta le; 3. Gerasimos argosi érsek codexe, melyben azonban csak az első oklevél első fele van meg. Az első kiadást e harmadik kézirat alapján RALLES-POTLES készítette 1855-ben.³ Ez tehát hiányos. A három oklevél teljes szövegét elsőnek E. GOLUBINSKIJ adta ki P. USPENSKIJ-nak a sinai-i kódexből készített másolata alapján egy a bolgár, szerb és román egyházak történetét tárgyaló munkájában.⁴ Magából a cod. Sin. 508 (976)-ból kritikai kiadásban adta ki a három oklevél szövegét V. N. BENEŠEVIČ.⁵ Mi itt a három oklevél szövegének legújabb kiadását használjuk. Ezt a konstantinápolyi kézirat variánsait is figyelembe véve J. IVANOV készítette.⁶

A három oklevél lényeges tartalma egyháztörténeti és egyházi szempontból az, hogy a császár az egyházkerület további fennállását szentesítette ugyan, de patriarchatusból érsekséggé fokozta le. A három kiváltságlevél összesített tartalmából, a bennük az achridai érsekségnek adományozott kiváltságokból azonban kitűnik, hogy ez az érsekség autokephalis érsekség lett: ki volt véve a konstantinápolyi patriarcha joghatósága alól, s a keletrómai birodalom területén belül bizonyos egyházi autonómiát élvezett, akárcsak a kyprosi érsek-

¹ Vö. G. OSTROGORSKY, Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1941. 81—3, 160—5, 189, 208—9, 213, 220.

² Minderre nézve: H. GELZER: ByzZschr. II (1893.), 41—2. — F. DÖLGER, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. I. Teil. München u. Berlin, 1924. No. 806—8. — J. IVANOV, Български старини изъ Македония. Sofia, 1931.² 547—50. — Gy. MORAVCSIK, Byzantinoturcica I. Budapest, 1942. 114.

³ Σύσταμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων. Athén, 1855. 266—9. Újra lenyomatta (magyar fordítással) WENZEL, AUO. VIII, 422—36 és ZACHARIAE V. LINGENTHAL, Jus graeco-romanum III. Lipsiae, 1857. 319—20.

⁴ Краткій очеркъ православныхъ церквей. Moszkva, 1871. 259—63. E kiadás szövegéből kimaradt egy püspökség, s eltorzult benne néhány helynév és szám. Híven újra nyomatta — a Gerasimos-kézirat variánsainak feltüntetésével — H. GELZER: i. h. 42—6.

⁵ Описание греческихъ рукописей монастыря святой Екатерины на Сина. I. S.-Peterburg, 1911. 542—54.

⁶ I. m. 550—62. (Bolgár fordítással és helynévazonosításokkal.)

ség.¹ Középkori történeti-földrajzi szempontból pedig azért értékes ez a három oklevél, mert felsorolja az achridai érsek alá rendelt suffraganeus püspökök püspöki egyházmegyéit (ἐνοπίαι) s az ezek területén levő kisebb, megerősített városokat (κάστρα). Ezzel lehetővé teszik számunkra az achridai bolgár érsekség területének megállapítását. Ennek a hatalmas területnek nyugati határa nagyjában a Drina—Adria vonal, déli a Janina—Larissa vonal, északi nagyjában a Duna, keleti a Dunatorkolat és Várna közötti Fekete-tengerpart, délkeleti a Balkán-hegység vonala s egy ennek nyugati felétől Szalonikiig kanyargó határvonal.²

Az érsekség területének megállapításakor bukkannak fel az első oklevél³ magyar vonatkozásai. Az már régóta ismeretes a külföldi és a hazai kutatók előtt egyformán, hogy a 13. püspökségként felsorolt ἡ Θράκος püspöki székhely megfelel az antik *Sirmium*, Σίρμιον, középkori bolgár *Srēmo*, magyar Szávaszentdemeter, mai Mitrovica helységek, a Száva északi partján.⁴ Mivel az oklevél szándéka kifejezetten az, hogy az achridai érsekség területét akkorára méretezze, amekkora Samuel cár Bulgáriája volt, nyilvánvaló, hogy Szávaszentdemeter és vidéke már Samuel cár hódításai idején sem tartozott Szent István Magyarországhoz, s a helyzet e tekintetben II. Basileios 1018-ban befejezett hódításai után sem változott. E terület még I. Manuel Komnenos alatt is vita tárgya, s — mint már említettem — közismerten egyike azon kisugárási pontoknak, ahonnan a keleti kereszténység hatása az Árpád-kori Magyarország területére szétáradt.

Van azonban az oklevélnek még egy másik ilyen magyar vonatkozása is, amit eddig még senki sem vett tekintetbe. Az achridai érsekség püspökségeinek felsorolásában a 11. helyen (a niš-i és a belgrádi püspökség között) szerepel a barancsi püspökség a következőképpen: „És Branitza püspökének Branitzában, Morobiskosban, Sphenderomosban, Grotában, *Bisiskosban*, Istraalangában és Brodariskosban legyen 15 papi

¹ Vö. B. GRANIĆ, Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbisum von Achrida verliehenen Privilegien: Byzantion XII (1937.), 395—415.

² A három oklevélben felsorolt összesen 31 püspökség területét a székhelyek és a kastronok nevének azonosítása alapján főként a következő tanulmányok tisztázták: S. NOVAKOVIĆ, Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуле цара Василија II од 1019 и 1020 г.: Глас Српске Академије 76 (1908.) 1—62. — J. IVANOV: i. kiad. jegyzetei. — H. GELZER i. m. 48—57. — F. DÖLGER: i. h. — Az érsekség területének térképét l. D. RIZOFF, Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen. Berlin, 1917. 16.

³ Ez az oklevél keltezetlen. Tartalma alapján DÖLGER i. m. No. 806 1020 május előttre, IVANOV és MORAVCSIK 1019-re teszik.

⁴ I. kiad. 554. Vö. GYÓNTI M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szórvány- emlékei. 1943. 122—3.

személye és 15 zsellérje.¹ Az accusativusban álló τὸν Βίσισκον névre kell figyelmünket ráirányítanunk. Ez GOLUBINSKIJ kiadásában Διβίσκον, GELZERében Διβίσισκον alakban mutatkozik. Megfejtésére eddigelé csak S. NOVAKOVIĆ tett kísérletet, de javaslatai: *Divostin* Kragujevac mellett, *Dići* Rudniktól nyugatra nem meggyőzőek sem nyelvészeti, sem földrajzi szempontból,² már csak azért sem, mert túlságosan messzire esnek Barancstól és az egyházmegye többi kastronjától. S éppen ezen a ponton kínálkozik az új megfejtés, amelynek magyar vonatkozása van.

Mivel itt a cod. Sin. > USPENSKIJ-másolat > GOLUBINSKIJ-kiadás Διβίσκος változatot ad, GELZER pedig —nem tudni, milyen alapon, mert a Gerasimos-kézirat idáig már nem ér el —Διβίσισκος-t, ezt a helynevet kapcsolatba kell hoznunk azzal a Τιμπίσκο (Τιμπήσκο: ejtsd mindkettőt *timbisko*, s ez egy idegen nyelvi *tibisko* hangalak szabályos közép-görög átírása) helységgel, melyet egy 1519 táján írt népies görög krónika, az ú. n. *Historia Turcorum* kétszer is említ Magyarország déli részén, Szendrővel kapcsolatban.³ Az első említés a névtelen krónikának abban a részében fordul elő, mely elbeszéli, hogyan foglalta el II. Murad szultán 1439-ben Szendrőt. Amikor Murad ez évben Magyarország ellen támadt; Albert magyar király kivonult Murad ellen, „s tábort vert egy a Dunával szomszédos [vagy: a Duna közelében levő] helyen, melyet *Timbisko*-nak hívnak, s várakozott arra, hogy más segítség is érkezék.”⁴ De Murad közben, mielőtt még Albert segítséget kapott volna, elfoglalta Szendrőt. *Tibisko* második említése a krónikának azon a helyén történik, amely elbeszéli, hogyan indult el I. Ulászló az 1443—1444-i, ú. n. „hosszú hadjárat“-ra. A magyar király május havában indult el Buda (Μπουδοῦνι) várából, „átkelt a Dunán [de még Magyarország területén belül!] s nagyon lassan haladt, hogy serege összegyűljék, és az első napon elért *Timbisko*-ba; itt állt három napig s [azután] eljutott Oláhország földjére, a Duna partjára ment és átkelt arra a helyre, ahol az

¹ I. kiad. 553: Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βρανίτζης εἰς τὴν Βρανίτζαν καὶ τὸν Μορόβισκον καὶ τὸν Σφενδέρομον καὶ τὸν Γροταν (sic) καὶ τὸν Βίσισκον καὶ τὴν Ἰσπραάλαγγαν καὶ τὸν Βροδάρισκον, κληρικοὺς ἱεὶ καὶ πριούκους ἱε. Az eddigi helynévazonosítások: Βρανίτζα=Braničevo ~ Barancs, Μορόβισκος=Morava ~ Moravisk ~ Moravište, Σφενδέρομος=Semendria ~ Smederevo ~ Szendrő, Γροτα=Grocka ~ Isardžik, Βροδάρισκος=Brodsko-polje. A többi kastron neve megfejtetlen.

² I. m. 39—40.

³ A forrásra nézve I. MORAVCSIK, *Byzture*. I, 160—2.

⁴ A forrás szövege, mely még kiadatlan, a codex Vatic.-Barberin. 111 (XVI. sz.) f. 11r—97v-ján olvasható. Fényképmásolatát és kiadásra előkészített pontos másolatát, melyet MORAVCSIK GYULA professzor úr készített el, régebben is és most is az ő lekötelőző szívésségéből használhattam. Ezért neki itt is hálás köszönetet mondok. Az idézett rész, f. 40r: καὶ ἐτέντωσε εἰσὲ ἕναν τόπον τὸν λέγουσι Τιμπίσκο κοντὰ εἰς τὸν Ντούναβη ποταμὸ καὶ ἐκαρτέρει νὰ τοῦ ἔλθῃ καὶ ἄλλην βοήθειαν.

a domb van, ahonnan a sólt bányásszák Siderovia [=Szendrő] mellett; s elvonult egészen Sofiáig, mely a Dunától hat napi távolságra van...“¹

Meg kell vallanom, hogy az egyszerű névtelen szerző adatainak elemzéséből nem kaphatunk biztos földrajzi támasztékot *Tibisko* helyzetének meghatározásához. Az első részletből földrajzilag csak annyi derül ki, hogy a Duna közelében volt, Szendrőtől nem messze. A második előfordulás jóval részletesebb, de egyben kissé zavarosabb is: I. Ulászló Budáról elindulva átkelt a Dunán. Lassan haladt, hogy serege közben gyarapodjék. Tehát nyilván még Magyarország területén vonult. Lassú vonulás mellett is az első napon ért el *Tibisko*-ba, ahol három napig várakozott. Végső úticélja Szófia volt, mégis előbb elkanyarodott keletre, Oláhország (Βλαχία) földjére, ami pedig ebben a korban is csak a Cserna folyócskától és a Vaskapu-szorostól keletre kezdődött. Majd mégis visszament a Duna partjára, de még mindig a Dunától északra, Szendrő magasságáig, mert csak itt kelt át a Dunán és jutott el egy Szendrővel szomszédos dombra, s innét indult csak el újra Szófia felé. Itt ez az oláhországi „kitérő“ kétféleképpen magyarázható: 1. A szerző vagy forrása, melyet Laonikos Chalkokondylással együtt közösen használt, de amely nem maradt ránk, esetleg tudott arról, hogy *Temes* megyében ebben a korban már oláhok laktak, s ezért Temes megye déli részét, illetőleg a régi Keve vármegyét már Βλαχία-hoz számítja. Ez a kevésbé valószínű eset. 2. Földrajzi tudatlansága miatt forrásának valamelyik, Βλαχία-ra vonatkozó adatát belekeverte Ulászló Buda—Szófia útvonalába.

Feltevésém szerint ugyanis *Tibisko* helységet a Dunától északra, a parttól nem túlságosan messze, Szendrővel átellenben kell keresnünk. Az első hely szerint közel volt Szendrőhöz és a Dunához, a második szerint a Dunától északra volt, közel „Oláhország“-hoz és Szendrőhöz. Még az sem mond ellene feltevésünknek, hogy a Budáról kiinduló Ulászló a Dunán való, Magyarország területén történt első átkelése után „az első napon“ ért el *Tibisko*-ba. Hiszen ez a dunai átkelés valahol Szalánkemén és Zimony között is elképzelhető! Feltevésemre komoly nyelvészeti okok készítenek. A vulgáris közép-görög Τυπίσκο helynév ugyanis szabályos közép-görög fejleménye a klasszikus görög Τιβίσκον, latin *Tibiscum*, *Tiviscum*,

¹ I. h., I. 44f: ἀπεράσανε τὸν Ντούναβη καὶ ἐπήγαυανε ἀργὰ ἀργὰ διὰ τὸ μαζώνεται τὸ φουσσάτο καὶ τὴν πρὸ [=πρώτην] ἡμέρα ἔσωσεν εἰς τὸ Τημπήσκο καὶ ἐστάθη τρεῖς ἡμέρες καὶ ἦρθε εἰς τὴν γῆ τῆς Βλαχίας, ἐπήγαυε τὸ χεῖλος τοῦ Ντούναβη καὶ ἀπέρασε εἰς τὸν ντόπον, ὅπου ἐναὶ τὸ βουνό, ὅπου ἐβγάλει τὸ ἀλάτι κοντὰ εἰς τὴν Σηδερόβια καὶ ἐδιάβη ἕως εἰς τὴν Σοφία ἐναὶ μακρὰ ἀπὸ τὸν Ντούναβη ἕξ ἡμέρες. E két forráshelyre nézve l. még Gyóni M., Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1938. 33.

Tivisco, *Tibis* helynévnek. Ez egy Dacia Traianában, a *Tibiscus* (= *Temes*) és a Bisztra egybeszakadásánál, a mai Karánsebes tájékán fekvő helység, talán a mai *Zsuppa* neve volt. A *Temes* folyó neve, amelyről különben az antik Τιβίσκος is kapta a nevét,¹ nevet adott az egész vidéknek, *Temes* megyének, mely ma éppen Szendrővel szemközt ér ki a Dunához. A Duna Kevevára (a mai Temeskubin) és Palánk közötti nagy szigetét ma *Temes-sziget*-nek hívják, s rajta egy ugyanilyen nevű község is van. A *Tibisko* ~ *Temes* típusú helynevek valamivel északabbra az egész középkoron át tartották magukat. Az 1180—1183 táján író Ioannes Kinnamos említi a Τεισις hegyet, egy 1177-i oklevélben már szerepel a *temisiensis* melléknév, Anonymusnál pedig a *Temus* névalak.² Ezek, valamint a Τιπισκο név mellett nézetem szerint a név folytonosságának bizonyítéka a Διβίσκος névalak is, a barancsi görögkeleti püspökség Szendrő társaságában említett egyik kastronjának a neve. A közép-görög az idegen nyelvi *t* hangot néha *δ*-val írja át.³ A kastron neve tehát olvasható *Tivisko(s)*-nak, *Tibisko(s)*-nak is, helyesebben szólva feltehető, hogy ilyen idegen nyelvi névalakoknak átírása. Minden valószínűség szerint ugyanannak a helységnek a neve, amelyet a Historia Turcorum Τιπισκο-nak nevez. Mivel olyan városi településről van szó, melyet a Dunától északra, Szendrővel átellenben, a folyótól nem messze kell keresnünk, földrajzilag valószínű, hogy ez a helység a mai Temeskubin, melynek magyar neve azonban a középkorban *Keve*, *Kevevára*, illetőleg *Kuvin* volt, s fontos átkelőhely volt itt Szendrő felé. Azonban az Árpád-korban Temes-megyének ez a déli része, éppen *Keve* központtal s észak felé egészen a Temes—Berzava-torokig önálló *Keve* vármegye volt, melyben a *Temes* névnek a középkorban magyar nyoma nem mutatkozik.⁴ Így a leírások földrajzi érvei ellenére is a nyelvészeti megfontolások inkább északkeletre, az antik *Tibiscum* felé, vagy legalább is északra, a *Temes* mellékére, esetleg Temesvár felé utalnak bennünket, mert ezen a vidéken a magyarban az antik név *Temes* alakban az egész középkorban folytatódott. Azonban e vidék középkori lakosságának görögkeleti vallású, szláv-görög műveltségi kapcsolatú, esetleg szláv nyelvű része körében, s mindenestre az új achridai érsek környezetében élhetett a szóbanforgó helységnek valami olyan névalakja, mely még összefüggésben volt a görög *Tibisko* alakkal.

¹ Vö. PAULY—WISSOWA, Realenc. *Tibiscum* és *Tibiscus*, valamint GYÓNI M., A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei 135 és ORTVAY T., Temes vármegye és Temesvár város története a legrégebb időktől a jelenig. I, 67—71.

² Vö. GYÓNI M. i. m. 131.

³ Vö. MORAVCSIK, Byzturc. II, 41.

⁴ PESTY F., Eltűnt régi vármegyék I, 369—410.

Abban az esetben, ha itt javasolt helynévazonosításunk helyesnek bizonyul, fel kell tennünk azt is, hogy Samuel cár bolgár birodalma és egyháza, majd pedig II. Basileios császár birodalmának, valamint az achridai érsekségnek a területe is nemcsak a Szerémségben, hanem a Temesvidéken is túl terjedt észak felé a Száva—Duna vonalán: az utóbbi helyen vagy Kevevára vagy Temesvár vagy az antik Tibiscum környékén. Ebben az esetben az ugyancsak görögkeleti Ajtony Marosvárától nem is olyan messzire eső Kevevára vagy északabbra egy *Temes* nevű helység lenne az a másik délmagyarországi görögkeleti központ, mely a keleti egyház hatását közvetítette a kifejlődőben levő magyar kereszténység felé.

GYÓNI MÁTVÁS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az *ö-zés* történetéhez. Ismeretes az a tény, hogy a *fel-* és *meg-* igekötőnek labializált *föl-* és *mög-* változata a XVI. századnál korábban nem fordul elő, és az *ö-ző* kódexekben is mindig *fél-* és *mög-* alakokkal találkozunk, holott a névszói *föl* és *mög* labializált alakja a XIII. századtól gyakori (Mészöly: MNy. XII, 67), pl. 1222: *fuleusi* | 1269/1275: *Fuldobus* | 1283: *Futteluk* | 1297: *FulWeyz* | 1289/1305: *Fulnyres* | 1327: *Fulchakan* | 1339: *Fulzersceleu* | 1356: *Fulegregh* || 1276: *Mugsar* | 1279: *Hygmuguy* | 1281: *Hygmuguy* | 1346: *Muggudurpataka* (*mög* vagy *möggy?*) | 1372: *Magyalmugy* (Oklsz.). E jelenséget azonban tudomásom szerint senki sem magyarázta kielégítően. Mészöly (i. h.) nem fejtí ki részletesebben nézetét, de, ha szavait jól értem, úgy lát-szik, olyanféleképpen látja a dolgot, hogy az eredetileg hosszúhangzós (?) **fél* ~ **fil*, **még* ~ **míg* névszók igen korán megrövidültek (miért és hogyan?), majd labializálódtak, tehát **fil* > **fíl* > *fül*, **míg* > **müg* > *müg*, a határozó-igekötő szerepben a **fél* és a **még(é)* azonban csak századokkal később rövidül meg, s ezután labializálódik: **fél* > *fél* > *föl*, **még* > *még* > *mög*. E magyarázat nehézségei (**fél* ~ **fil*, **még* ~ **míg* névszók korai megrövidülése meglepő és megokolhatatlan) eléggé szembeöt-lők, és elfogadható az EtSz.-nak (II, 189) az a véleménye, hogy az ómagyar *fül* alakváltozat Mészöly magyarázata mellett is érthetetlen.

Azt hiszem, a fejlődés kielégítően megmagyarázható, ha alkalmazzuk a kérdéses alakokra Losoncziak az *ö-zés* kialakulására vonatkozó és egyébként is jól valószínűsített feltevését (NyK. XLIV, 373, XLV, 45, 195); viszont e két szavunk fejlődése ily módon Losonczi elméletéhez szolgáltat újabb, közvetett részletbizonyítékot. Losonczi szerint ugyanis az *ö-zés* előzője, az *ü-zés* a szóvégi rövid magánhangzókban kezdődött (s ezeknek sorvadásával van összefüggésben), majd analógikus úton áttért ragozó-képzős alakokban a tővégi rövid magánhangzóra, s innen illeszkedéssel hatolt hátra a tőszótag magánhangzójára (NyK. XLIV, 405). Azaz a *föl* és *mög* főnévre alkalmazva a következő

fejlődési láncolat válik valószínűvé: *fli, *migi > *flü, *migü > *fülü, *mügü > fül, müg > föl, mög.¹ E névszói alak korai labializációja tehát érthető. De érthető az is, hogy az igeikötőkön viszont nem ment végbe ez a folyamat. Ezek ugyanis lativusragos alakokból fejlődtek: migé (HB.: mige) > mēgé (vö. KTSz.: mege)| *filé > *félé, vagyis a végükön nem volt sorvadó rövid magánhangzó, mely labializálódhatott volna és indukálta volna a tőszótag magánhangzóját. Ha a névutóvá, határozóvá stb. váló vagy bármely más származék és az alapszó összefüggése elég világos maradt, természetesen analógikusan a származékokban is megjelenhetik a labializált hang, vö. pl. 1317: *Fulseuluew* | 1335: *Fulseuadrian* | 1355: *Fulseuadryan* | 1376: *Feulsee Kerechen* stb. (Oklsz.) | JordK. 49, 445: *fölette* | DebrK. 210: *fölotte*, 9: *fötlül* | VirgK. 137: *fwlwteb*, 65: *fwlwl* | CzechK. 32: *mógee* | TihK. 190: *mógót* | JordK. 301: *mógól* stb. (NySz.). A határozóból igeikötővé vált *fél*- és főleg *még*- esetben a kapcsolat azonban oly laza volt, hogy ezek az alakok elváltak a függetlenségét megőrzött alapszótól (vö. Mészöly i. h.). A *föl*-tudomásom szerint, a XVI. század első felében jelentkezik (MURM. 2564: *föl zakasztani*), s hamarabb szaporodik, mint a *még*-, mert a *fél*- igeikötő meg a *föl* névszó és családja (*föltt*, *fölé*, *fölül* stb.) között az összefüggés nyilvánvaló. Ezért a *föl*- annyira általánossá válhatott, hogy az irodalmi nyelvben is polgárjogot nyert. A *mög*- azonban, úgy látszik, csak jóval későbbben jelentkezik, s mindvégig csak nyelvjárási jellegű marad, minthogy a *mög* főnév és a *még*- igeikötő között jelentés szempontjából már a XIII. században semmi érezhető kapcsolat nem volt. A *még*- > *mög*- fejlődés nyilván nem is a *mög* főnév hatására történt, hanem az erősebben *ö*-ző nyelvjárások újabb *ē* > *ö* fejlődésének eredménye.

Ha az itt előadott magyarázat megállja a helyét, kétségtelen, hogy a *fél*- ~ *föl*- igeikötő egy (*fil >) *fél* főnév lativusi alakjából fejlődött, nem pedig a *fő* főnévnek lativus-ablativusi -él ragbokkal ellátott alakja, mint ahogy Mészöly tanítja (MNy. XI, 340, XII, 63 kk.). Legrégibb igeikötőink, a *még*-, *el*-, *be*-, *ki*-, *le*-különben is mind lativusragos határozókból fejlődtek, s a *fel*- is ezekkel egy rétegbe tartozik. Föl lehetne ugyan tenni, hogy a Mészöly elgondolása szerint keletkezett lativus-ablativusragos határozó igen jókor főnevesülhetett, s eredete elhomályosulván, újra felvehette a lativus ragot, majd az így keletkezett *félé*-ből fejlődött volna az igeikötő. Amde, mint láttuk, Mészöly elméletének van egy másik, nagyobb nehézsége, az, hogy a régi *fül*-alakokat nem magyarázza meg. — A másik, BUDENZTŐL származó magyarázat szerint a *fel* főnév a *fő*, *fej* névszónak -l képzős származéka (UA. 295, 391; SZINNYEI: JSFOu. XXIII/8, 4, MNy. XI, 417; БЕРКЕ: Nyr. XLII, 330). Ennek a származtatásnak szintén vannak súlyos nehézségei, amelyekre Mészöly nyomtatékkal mutatott rá (MNy. XII, 63 kk.). Egyik ilyen nehézség, hogy ennek az -l képzőnek, bár a finnugorságban sok helyütt kimu-

¹ A tőhangzó eredeti hosszúsága, amiből Mészöly kiindul, nem bizonyítható, sőt az ellenkezője valószínű.

tatható, a magyarban egyéb nyoma nincs. Ez azonban még nem volna perdöntő, mivel egy képzőnek hasonló fokú kiavulása egy nyelvből nem példátlan. Súlyosabb a hangtani nehézség: egy **feye* + *lŷ*-ből vagy egy *feŷ* + *l*-ből a magyar **fil* (> *fŷl* és *fŷl* > *fŷl*) nem vezethető le. A nyelvjárási *fial* 'vánkus, stb.' és *fiketŷ* (MTsz. I, 556, 557), mint újabb fejlemények, nem vonhatók ide. Amde talán ez a nehézség is áthidalható egy feltevessel. A **feye* és a *feŷ* fejlődési fokok között kellett lennie **feyi* foknak is. Tudjuk, hogy a képzők és a *ragok* nem okvetlenül a hagyományos teljes tŷhöz, hanem gyakran a már redukálódott nominatívusi alakhoz is járulhatnak. Ha feltesszük tehát, hogy az *-l* képző a **feyi* nominativushoz járult, **feyili* > **feil* fejlődésen át összevonással, vagy helyesebben az első torlódó magánhangzó kiesésével szabályosan előállhatott a **fil* alak (vö. HONGER: MNy. XXV, 253), amiből minden alakváltozat levezethető. Természetesen ez a folyamat oly időben pergett le, hogy ezt a feltevést adatokkal támogatni nem lehet,

BÁRCZI GÉZA.

A *-kŷ* (~ *-kŷ*) becéző képző első jelentkezései.¹ MELICH JÁNOS „Keresztszeveinkről” című értekezésében megállapítja, hogy becéző neveink legnagyobb része képzéssel keletkezett, s hogy becéző képzőink egyaránt járulhatnak a személynév vagy keresztnév teljes és rövidült alakjához (MNy. X, 149). A képzők két csoportja: az egyszerűeké és összetetteké közül az utóbbiak rendkívül gazdag sorozatába osztja be MELICH a *-kŷ* ~ *-kŷ* képzőt is (i. h. 194).

A *-kŷ* becéző képző először a Váradi Regestrum egyik 1219-i ügyiratából idézhető *Gyurco* (ÓMOlv. 86) névben jelentkezik; dativusban is: *Gyurconi* (uo.). Azonban nagyobb számban csak a XV. század elejétől kezdve fordul elő a JAKUBOVICH EMILTŐL és WERTNER MÓRTÓL közölt régi magyar női nevek között. Így: 1416, 1419, 1489 előtt: *Anko* (Nyr. XLV, 203); 1458, 1500: *Anko*; 1468: „nobilis domine *Anne* alias *Anko* vocate” (MNy. XI, 283); a WERTNERTŐL 1366-ból közölt *Anko* (Nyr. XLV, 203) név viselője 1306-ban *Anka* néven szerepel (TörtTár. 1896: 507), tehát ha nem is szlávos alak, ahogy WERTNER véli, akkor sem bizonyos, hogy ide tartozik, minthogy az *Anko* -o-ja lehet íráshiba is -a helyett | 1427: *Dorko* (MNy. XI, 328 *Beátka* címszó alatt); 1458: *dorko* (i. h. 329); korábról idézi ezt a nevet az OklSz. 1140: 1418: *Dorko* | 1416, 1422, 1437, 1448: *Ilko* (Nyr. XLV, 311); 1429, 1444: *Ilko* (MNy. XI, 366); 1423, 1435: *Ilko*, ugyanaz a személy (Nyr. XLV, 311, MNy. XI, 366) | 1408, 1446, más 1446, 1476 előtt: *Kathko*; 1424: *Katko* (Nyr. XLV, 359); 1468: „nobilis domina *Katherina* alias *Kathko* vocata” (MNy. XI, 368) | 1402: *Salko* (MNy. XI, 425), valószínűleg a *Salome* női név becézője | 1428: *Svsko*; 1435, 1450: *Susko*; 1492: *Svsko* (MNy. XI, 458). — A *-kŷ* ~ *-kŷ* képzős férfi-nevekre az OklSz. első adatai még későbből valók s jórészt vezetéknevek: 1476: „Demetrius *Myhalko*” | 1476: „Johannes *palko*”

¹ A Pázmány Péter-Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében készült „A magyar nyelvi beczés a XIV. században” című doktori értekezéséből.

(az OklSz.-nál korábbról közli ezt JAKUBOVICH: MNy. X, 280) | 1540: *Gywrkonak* | 1601: „*Benkő István*” | 1602: „*Dankó Máté*”, „*Dankó János*”, „*Dankó Tamás*” | 1704: *Sándorko*.

De -*kó* végződésű férfinevekkel okleveleinkben már jóval előbb is találkozunk. Ilyenek a fentebb említett *Gyurco*-n kívül a XIII. századból: 1277/1278: *Janko* (ÁrpÚjOkm. IX, 194) | 1225: *Petco* (i. h. XI, 181); 1237 körül: *Petconem*, accusativus (i. h. 296); 1240: *Petko* (i. h. VII, 114); 1244/1379: *Petkonem*, accusativus (i. h. 153). De ezek a nevek minden valószínűség szerint szláv alakulatok. A szláv eredetű *Janko* név a XIV. században is előfordul, pl. 1398: „*Ladislaus filius Janko bohemi*” (SoprVm Okl. I, 529). Mivel azonban a fentebb felsorolt női nevek alapján feltehető, hogy a XII—XIV. századi becéző neveinkben gyakori -*k* és -*ó* ~ -*ő* képzőkből összetevődött -*kó* ~ -*kő* becéző képző éppen a XIV—XV. század fordulóján kezdett elevenné válni, azért az 1387-ből és 1393-ból idézhető *Janko* (MNy. X, 81) és az 1366-i „*Johannem dictum Janko*” (SoprVmOkl. I, 366) nevek már magyar nyelvi alakulatok lehetnek, ahogy az 1351-i *Lachkou* (ÓMOlv. 193) név is magyar képződmény.

Látjuk, hogy a -*kó* ~ -*kő* képző mindig zárt szótaghoz csatlakozik. Később azonban az olyan eredetileg -*ó* ~ -*ő* becéző képzős neveket, amelyekben a képző előtt az alapnév hangtestéhez tartozó -*k*- szerepelt, a nyelvérzék -*kó* ~ -*kő* képzővel keletkezetteknek fogta fel, pl. *Jakó*, *Jákó*, *Bekő*, *Mikó*. A *Jakó* és a *Jákó* név ugyanis a *Jakab*, illetőleg *Jákob* keresztnév rövidült *Jak*, illetőleg *Ják*, a *Bekő* pedig a *Benedek*-hez aligha kapcsolható *Beke* (vö. EtSz. I, 356) személynév rövidült *Bek* alakjából keletkezett -*ó* ~ -*ő* képző hozzájárulásával. MELICH (i. h.) az utóbbi névben -*kő* képzőt keres. — Ugyanő a *Mikó* nevet is -*kó* képzővel alakultnak gondolja. A *Mikó* nevet általában a *Mihály*-*kó* képzős becézőjének szokták tartani (TOLNAI VILMOS: MNy. XXIII, 172; HORGER ANTAL: MNy. XXV, 373). VARGA KATALIN (Becéző keresztneveink 78) szerint a *Mik*- kezdetű becéző nevek a *Miklós* és a *Mihály* származékai egyaránt lehetnek. Azonban szerintünk nem nagyon valószínű, hogy a XIII—XIV. században rendkívül gyakori *Mikó* névben a csak később elterjedt -*kó* képző szerepelne. A *Miklós*-hoz kapcsolja a *Mikó* nevet már KUBINYI FERENC (Nyr. XVIII, 88), s GALAMBOS LÁSZLÓ is valószínűbbnek tartja, hogy a *Mikó* a *Miklós* név rövidült *Mik* alakjából származik, -*ó* képzővel (A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestumban: MNyTK. 64. sz. 33—4). Származtatásának helyességét bizonyíthatom a következő adattal: 1333: „comes *Nicolaus* de Barcha” (AnjOkm. III, 11); ugyanebben az oklevélben hátrább ugyanő: „pro dicto *Micow* de Barcha” (uo.). Ennek a *Nicolaus*-nak a fia is a *Mikó* nevet viseli; 1314 és 1350 között többször előfordul a neve *Mykou*, *Mykow*, *Micov* (filius *Nicolai*) alakokban (AnjOkm. I, 345, III, 184, 318, V, 349; HazOkm. V, 97, VII, 372; ZichyOkm. I, 409), ami szintén a *Miklós*-ból való eredet mellett szól, mert régi személyneveink körében gyakori jelenség az, hogy a fiú az apa nevének becéző változatát viseli (vö. KUBINYI, A régi magyarok személynevei 16). Az is elképzelhető, hogy eredetileg az apa neve is *Mikó* volt, s ezt éppen a fiától való megkülönböztetés végett latinositották az idézett oklevelek (hasonló ese-

tekre nézve vö. GALAMBOS i. m. 47). Azonban mindkét esetben kétségtelen, hogy a *Mikó*-t ebben a korban még a *Miklós*-hoz kapcsolta a nyelvérzék. Később, a *-kó* képző elterjedése után a *Mikó* nevet a *Mihály* becéző változatai közé iktatták, akár a *Mika* és a *Mike* alakulatokat¹ (PPB. I. 613). Ha ezeket a neveket eredet szempontjából a *Miklós*-hoz soroljuk, mindjárt magyarázatot találunk arra a jelenségre, hogy az ú. n. becéző tő a képzők nagy része előtt mássalhangzón végződik, de a *Mika*, *Mike* és *Mikó* neveket — ha a *Mihály*-ból származtatjuk őket — kivételeknek kell tekintenünk (vö. TOLNAI i. h.).

A *Farkas* név *-kó* képzős becézőjének tekinti WERTNER a *Fakó* személynevet, s ezt a származtatást elfogadja az EtSz. is, úgyszintén HORGER (MNY. XXV, 373). WERTNER (NYR. XLIV, 346—7) megállapítja, hogy az Olgyai-család egyik tagja, aki 1291-ben és 1309-ben *Farkas* néven szerepel, hasonló nevű nagybátyjától való megkülönböztetése végett többször *Fakó*, *Fokó*, *Fukó* néven tűnik fel XIV. századi okleveleinkben, 1331-ben és 1336-ban pedig így: „*Farkasius dictus Fokou*“ és „*Fokonem seu Farkasium*“. Ezek után kimondja, hogy a *Fakó* név a *Farkas* becéző alakja. Származtatását azonban el kell vetnünk, mert míg a *Fakó*, *Fokó* alakok mellett mutatkoznak az első szótagban *-u*-t tartalmazó adatok is, így 1308: *vnacum fukone*, más 1308, 1320: *fuko* (AnjOkm. I, 150, 152, 555), 1311: *Fuko* (MonStrig. I, 619), addig a *Farkas* ~ *Forkos* személynév legkorábbi előfordulásaiiban sem találunk *-u*-t (összeállította ezeket MIKOS JÓZSEF: MNY. XXXI, 246). Inkább arra kell gondolnunk, hogy a *fukó* > *fokó* > *fakó* szó a régiségben a farkashoz hasonló jelentésben szerepelt, illetőleg a farkas és a kutya közös neve volt ('kutya' jelentésére két adatot közöl Buzás DEZSŐ: MNY. XXIII, 595). Így az EtSz.-től eltérően azonosnak tartjuk ezt a régi nevet mai *fakó* közszavunkkal, amely jelentését a farkas-félék rőt-szürke színéről kaphatta. Éppen ezért nem tartjuk meggyőzőnek MÉSZÖLY GÉDEON szövefjtését, aki *fakó* szavunkat a *fa* *-kó* képzős kiesinyítőjének magyarázza (MNY. XXIII, 7—8).

RÁCZ ENDRE.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Szentgerice, Szentháromság.² A Nyáradmentén nagyon gyakoriak a *Szent*- előtagú helységnevek. Az aránylag kis területen egész sereggel találkozunk belőlük: *Szentlőrinc*, *Szentanna*, *Szentbenedek*, *Szentsimon*, *Szentistván*, *Szentlászló*, *Szentimre*. E községek a templom védőszentjétől kapták nevüket, s e nevek nyelvészeti tekintetben különösebb figyelmet nem érdemelnek.

¹ A *Mika* és a *Mike* neveket is a *Miklós* becézőinek tekintem. Ezeknek, valamint egyéb *Mik*- kezdetű neveknek a *Miklós*-ból való származását más alkalommal szándékozom tárgyalni.

² A kolozsvári Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében és a Pázmány Péter-Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében készült doktori értekezésből, amely az erdélyi Nyáradmente helyneveit állítja össze, rendszerezi és fejtegeti.

Van azonban köztük kettő: *Szentgerice* és *Szentháromság*, melyeket kissé jobban meg kell vizsgálnunk.

A *Szentgericé*-re vonatkozó történeti adatok a következők: 1332: *Sancta Gratia, Sancta Gerecia* (ORTVAY II, 654); 1333: (de) *Sancta Cruce Gerecia* (ORBÁN IV, 56); 1334: (de) *Sancta Gracia* (ORBÁN IV, 56); 1497: *Zenthgracia* (BARABÁS 172); 1567: *Zenth Gereche* (ORBÁN IV, 56); 1580: *Szentgerezce* (SZÉKOKL. IV, 69); 1603: *Zentgereche, Szentgerécze* (SZÉKOKL. V, 251); 1694: *Sz. Gericze* (SZÉKOKL. IV, 338); XVIII. századi birtokösszeírások tömegesen: *Szent Gerlicze* (saját gyűjtésem); 1808: *Szent Gerlicze* vel *Szent Lélek* (LIPSZKY 136); 1839: *Szent-Gerlitze* (LENK IV, 158); 1870: *Sz. Gericze* (ORBÁN IV, 56); 1896: román *S. Gherliția* (SIEMATISMULU 180); 1941: *Szentgerice* (Hnt. 316); N.: *Szengélice*.

Az első adatok tanúsága szerint a helységnév latin *Sancta Gratia*-ból származik. A sok környékbeli védőszentnévből alakult helységnévet szem előtt tartva, a község nevének *Szent Grácia* nevéből való származtatása magától értetődőnek látszott előttem. PAIS DEZSŐ tanár úr azonban felhívta a figyelmemet arra, hogy mivel ez egyetlen esete volna nálunk e szentnév helynévi alkalmazásának, a szentnévi származtatás mellett itt a köznévi eredetre is lehet gondolni: a község neve esetleg a *gratia* 'kegyelem' szóból is származhatik.

A kérdést tovább vizsgálva rájöttem, hogy a személynévi származtatást valóban több oldalról meg lehet támadni. 1. *Szent Grácia* tisztelete Magyarországon sohasem volt elterjedve; ilyen védőszentnevet az ország egy más helységének a nevéből sem tudunk kimutatni. *Saint Grâce* nevű helységgel francia névtárakban sem találkoztam. 2. Közvetlenül *Szentgerice* mellett fekszik *Szentháromság*, mely szintén nem védőszentnév, hanem elvont vallásos fogalom helynévi meghonosodása; az első adatokban *Sancta Trinitas* alakban bukkan föl. 3. Egy 1764-ben kelt kormányzószéki körrendelet *Szentgerice* időközben elferdített nevét *Szentlélek*-re, tehát elvont fogalom kifejezőjére változtatja ily módon: "... *Szent rontas* melly előbb a legszentebb *Háromság*-ról neveztetett és *Sz. Gerlicze* melly a *Sz. Lélekről* neveztetett ... mivel ily szentségtörő nevek adattak ... a régi *Sz. Háromság*, s *Sz. Lélek* neve visszaadatik" (ORBÁN IV, 50). 4. A pápai tizedjegyzék (de) *Sancta Cruce Gerecia* adatában a *crux* nehezen hozható kapcsolatba a *Gratia* személynévvvel. — Ha ezeket a tényeket figyelembe vesszük, el kellene vetnünk a személynévi eredet lehetőségét. De a *gratia* 'kegyelem' szóból való származtatás is jelentős akadályokba ütközik. Ahogy nem tudunk kimutatni Magyarországon *Gratia* védőszentnévből alakult helységnévet, természetesen éppúgy nincs *gratia*-ból alakult sem, bár hasonló elvont fogalmak helységnévi meghonosodására elég példa van (*Szentlélek, Szentháromság, Szentkereszt* stb.). RADÓ POLIKÁRP szíves felvilágosítása szerint a középkori latin szövegekben *sancta gratia*, a magyar egyházi nyelvben *szent kegyelem* sohasem fordul elő. A *gratia*-nak 'lélek' jelentését sem lehet sehonnai kimutatni. E tények elég nyomós okul szolgálnak arra, hogy a köznévi származtatást nagy fenntartással fogadjuk.

Nézzük most a másik lehetőséget! A katolikus egyháznak van *Gratia* nevű szentje; a ciszterciek tisztelik s július 1-én

ünneplik. Keleti szent; egy *Zaida* nevű mohamedán nő kapta a keresztségben a *Gratia* nevet, a ciszterci rendbe lépett s 1180-ban halt meg. Az apróbb szentek közé tartozik, tisztelete nem általános. (Breviárium Cisterciense. Westmall, 1885. Pars aestivalis, 313—4.) Feltehető, hogy a magyar cisztercieknél ilyen templomvédőszent esetleg előfordult. Mivel *Sancta Gratia* az ismeretlenebb szentek közé tartozik, érthető lenne, hogy az ország egy helységének volt a védőszentje. A személynévi származtatás ellen felsorolt érvek közül a második sem nyomós: a Nyárádmentén az elvont fogalomból keletkezett *Szent-* előtagú egy helységnév mellett a védőszentnevek tömege áll. *Szentgericé*-nek ez utóbbiakhoz tartozása tehát inkább lehetséges. A harmadik negatívum szintén kiküszöbölhető. Az idézett oklevél *Szentlélek* elnevezését tudákos szöfejtés eredményének tarthatjuk. A *Szentlélek* galamb alakjában ábrázolták. A névalkotó tehát azt gondolta, hogy a népetimológiás *Szentgerlice* a *Szentlélek* tudatos gúnyneve, ezért beszél az oklevél a régi név visszaállításáról. Igaz, hogy IGNAZ LENKNÉL *Szentgericére* vonatkozólag a következőket találjuk: „In den älteren Karten wird dieses Dorf *Szent-Lélek* genannt“ (Siebenbürgens ... Lexikon. Wien, 1839. IV, 158), de itt a régi térképek nyilván a II. József korabeliek lehetnek. A negyedik ellenérv (*de*) *Sancta Cruce Gerecia*-ja bizonyos fokig akkor is érthetetlen, ha a *gratia* köznevet gondoljuk a *crux* mellé. E magábanálló adat esetleg elírás is lehet; a tizedjegyzék e részében, éppen a marosi esperességben többször is előfordul a (*de*) *Sancta Cruce* (ORTVAY II, 658).

Összefoglalva az elmondottakat, mindkét származtatás ellen lehet érveket felhozni. A köznévi eredet lehetőségét végleg el nem vetve, előttem pillanatnyilag mégis inkább a személynévi származtatás látszik elfogadhatóbbnak. A sok negatívum miatt arra is gondoltam, hogy esetleg a névnek mind a latin köznévből, mind a személynévből való származtatása szalmacséplés, amennyiben a pápai tizedjegyzék *Sancta Gratia* adatai s nyomukban az 1497-i oklevél adata az oklevélíró latinosításai valami adatok híján ismeretlen névből. Itt figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy már az első *Sancta Gratia* adatokkal egyidőben *Santa Gerecia* is jelentkezik. Ez utóbbi feltevést azonban csak mint lehetőséget vetettem föl, aminek valószínűségében magam is kételkedem.

A helységnév mai *Szentgerice*, N. *Szengëlice* alakja népetimológiás változat. A *Gërlice* ~ *Gëlice* a XVII. századtól kezdve egészen maig tartja magát a nép ajkán. E népetimológiás változat kétségtelenül a *Gratia* (*Gerecia*?) elferdülése. Előbb a szóeleji mássalhangzótorlódás szünt meg, majd a szó magas hangrendűvé vált: *Grácia* > *Gerácia* > *Gerécie* ~ *Gerecie*. A *Gerecie*-t érthetlensége miatt a *gërlice* ~ *gëlice* ~ *gölice* ~ *gülice* 'Turteltaube' etimológiai csoportjába sorozták. Az *r* ~ *l* váltakozás gyakorisága is elősegítette az ilyen irányú fejlődést. Bár a *Gratia* elferdülése már a XIV. században megkezdődött, a népetimológiás változat meghonosodása az adatok szerint csak a reformáció elterjedésével ment végbe. A körrendelet javasolta *Szentlélek* elnevezés sohasem tudott meggyökeresedni. A román változat is a későbbi népetimológiás magyar alak kölcsönzése, tehát

csak a reformáció után keletkezhetett. — A *Gölice* alak továbbfejlődése a *Gölice*, mely a szomszéd Szentháromság egyik határ részének nevében jelentkezik: *Göliceszég* (1754: *Gerliczeszeg*).

A *Szentháromság*-ra vonatkozó történeti adatok a következők: 1332: (de) *Sancta Trinitate* (ORTVAY II, 659); 1412: *Zent trinitas* (BARABÁS 45); 1451: (de) *Sancta Cinitate* (!) (SzékOkl. I, 163); 1567: *Zenth Orontas* (ORBÁN IV, 61); 1569: *Szent Trinitas, Szent-Torontas* (SzékOkl. II, 267); 1571: *Zenthorontas* (SzékOkl. III, 338); 1575: *Zent Torontas, Zentrontas* (BARABÁS 305); 1603: *Szentrontás* (SzékOkl. V, 251); 1609: *Szent Rontas* (SzékOkl. VI, 29); 1694. *Sz. Trontás* (SzékOkl. IV, 338); 1808: *Szent-Háromság* vel *Szent-Rontás* (LIPSZKY 136); 1870: *Szent-Háromság* (ORBÁN IV, 61); 1896: román *Sânharomşag* (Siematismulu 181); 1941: *Szentháromság* (Hnt. 310); N. *Szenháromság*. — Miként a korábbi adatok bizonyítják, e község is latin elnevezést kapott: *Szent-trinitás*. Mint *Szentgrácia* esetében, érthetlensége miatt itt sem maradhatott meg a latin név. A *Szentrontás* is népetimológiai változat, mely szintén a reformáció kezdetén lép föl és századokon keresztül tartja magát. E népetimológiai elferdülés bizonyítja, hogy az első adatok nem az oklevélirő latinositásai, hanem az eredeti elnevezés lejegyzései. A *Szentháromság* latin neve másutt is előfordul a helységnevekben: 1247: *S. Trinitas* Baranya megyében, ma *Trinitás*-puszta (CSÁNKI II, 527) | 1309: Poss. *Scenthtrinitas* Somogy megyében, ma *Szentháromság*-puszta (CSÁNKI II, 647). — A már említett kormányzószéki rendelet a község nevét *Szentháromság*-ra változtatta a régi *Szenttrinitás* alapján. A román alak ennek az átvétele, tehát egészen új keletű. Még egy ideig élt a *Szentrontás* is a névváltoztatás után (vö. a LIPSZKY közölte adat), de utóbb teljesen kiszorult, s ma már a nép sem ismeri. — Itt éppen ellenkező fejlődést látunk tehát, mint *Szentgerice* esetében. BENKŐ LORÁND

Eb ura kurta. GYÖRFFY ISTVÁN, Nagykunsági krónika 122 hivatkozik a kunsági *eb ura kurta* „káromkodásra“, de részletes magyarázatára nem tér ki. Ez a régi — XVIII. századi — kunsági „káromkodás“ nagyon emlékeztet az általánosan ismert *eb ura fakó* szólásra. Ezért magyarázata nem érdektelen az *eb ura fakó* szóolás értelmezése szempontjából sem.

Az *eb ura fakó* szólasról NAGYSZIGETHI KÁLMÁN: NYR. XXI, 433 nyomán az a vélemény, hogy a benne előforduló *fakó* szó azonos a régi magyar *fakó* 'stolida bestia, rasendes Tier, rasender Hund' főnévvel, amelynek HORGER ANTAL: NNyv. I, 107 szerint „legesekélyebb köze sincsen“ a *fakó* 'fahl, Falbe' közszóhoz, „hanem egészen más, ettől teljesen független szó“.

Azt hisszük, a *fakó*-hoz hasonlóan az *eb ura kurta* szólasbeli *kurta* szónak is 'kutya' a jelentése. Ez a *kurta* szó előfordul pl. a *tarkán kurtát cserél* szólasban is, amely CSEFRÓ GYULA, Szállóigék, szólásmódok (MNyTK. 28. sz.) 110 magyarázata szerint azt jelenti, hogy tarka kutya'n kurta kutya't (cserél). A 'kutya' jelentésben használjuk a *kurta* szót a *nosza eb után kurta* (jön vagy következik) szólasban is, amellyel akkor szoktunk élni, ha egyik rossz után éppen olyan rosszat várunk. A hasonló helyzetben használt *nosza eb után komondor* (jön vagy követ-

kezik) szólás biztosítja ezt a magyarázatot (vö. CSEFKÓ i. m. 111). A *kurta* a. m. 'kutya' a *kaparj kurta, neked is jut* közismert szólásban is. — Világos ezekből, hogy a Gvörffytől közölt *eb ura kurta* szólásbeli *kurta* csakúgy kutyát jelent, mint a szintén *eb* után emlegetett *fakó az eb ura fakó* szólásban.

Susol. B.[ÁTKY] Zs.[IGMOND] „Csicsó és társai“ címen (NNy. VI, 190—5) részletesen foglalkozik a komárommegyei Kocs község határában elterülő *Csicsó* dűlő nevével. Úgy vélekedik, hogy a dűlő személynévről kaphatta nevét, mert a *Csicsó* — mint egyik közismert magyar nótából mindenki tudja — ma családnév, amely szerinte azonos a régi magyar *Sisa* személynévvél. A *Sisa* (> *Csicsó*) társai közé tartozik a bakonybéli összeírásban előforduló magyar *Susol* név is, amely összefügg a VárReg.-ból ismert *Sisol* névvel. Ez a *Susol* (> **Sosol* > *Sisol*) személynév — B. szerint — azonos a török *šišal* 'hízott juh' szóval, amely a *šiš-* 'felduzzad, meghízik' ige származéka. „Nézetem szerint“ — írja B. — „a magyar *Susol*, török *šišal* (= 'hízott juh') egyeztetés nem ütközik különösebb [hangtani] nehézségbe. Amint *Žila*-ból lett *Gyula*, úgy lehetett *šišal*-ból *Susol*.“ Jelentéstani tekintetben az egyeztetés még egyszerűbb volna: „Ha török névvel *Teké*-nek, *Ökür*-nek¹, *Kolon*-nak stb. (= 'kecske, ökör, csikó') hívhattak magyar embereket, épúgy hívhattak *Sisal*-nak is.“

Ennek a magyarázatnak azonban van egy egyszerű, de komoly akadálya, amelyre B. nem gondolhatott. Az az, hogy az idézett *šišal* 'hízott juh' török szó nem létezett soha sem, hanem — mint mindjárt látni fogjuk — egyszerű tollhibából keletkezett!

B. a *šišal* szót RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ „Valacho-turcica“ című dolgozatából (Aus den Forschungsarb. d. Mitgl. d. Ung. Inst. u. d. Coll. Hung. in Berlin. Berlin — Leipzig, 1927. 91) vette át. A *šišal* előfordul R. NAGY „Taksony“ című (MNy. XXIII, 279) cikkében is. A szó eredeti forrása azonban RADLOFF szótára: csagatáj *šišal* شیشال 'ein grosses Schaf'. RADLOFF szerint ez a csagatáj adat VÁMBÉRY „Cagataische Spachstudien“ című ismert munkájából származik. VÁMBÉRY művében azonban a szó más — *šišäk* شیشاك — alakban fordul elő. A *šišäk* alak megbízhatósága és helyessége mellett a szárt *šišäk* 'ein zweijähriges Schaf' (RADLOFF) adaton kívül még az újperzsa *šišak* 'a sheep a year old' (STEINGASS²) szó is tanúskodik. Ezek szerint kétségtelen, hogy a csagatáj *šišal* szó nem a *šiš-* török ige származéka, hanem a csagatáj *šišäk* szó „alakváltozata“, amely soha sem élhetett a török nyelvekben. B. magyarázata ezért lehetetlen.

HASAN EREN.

Kesztyű. Hogy e szavunk elhomályosult összetétel, melynek előtagjában a *kéz* főnévnek régi *kez* (esetleg < **kezü*) alakja, utótagjában pedig a *tész* igének ma *tévő*, de egykor **téü* alakú igeneve rejlik, abban, azt hiszem, ma már egyetlen magyar nyelvész sem kételkedik. Kérdéses ma már csak az lehet, hogy milyen mondattani viszony van az összetételnek e két tagja között, s

¹ B.-nál sajtóhibával *ökür*.

hogy e viszonynak megfelelően mi lehetett az összetétel eredeti jelentése. Nekem erről egykor (MNY. XIX, 45) az volt a véleményem, hogy tárgyi viszony van közöttük, olyan, mint pl. a 'favágó, vasverő, csodatevő'-féle összetételek elő- és utótagja között, mely összetételek nagy része azonban persze már akkor keletkezett, mikor a mondat tárgya még ragtalan volt. Hogy pedig egy 'kezet tevő' jelentésű összetétel hogyan, milyen észjárás alapján kaphatta másodlagosan még a 'Handschuh, chirotheca' jelentést is, erről akkor az volt a véleményem, hogy eredetileg valószínűleg úgy volt értve, hogy 'kezet alkotó, formáló, ábrázoló (ruhadarab)'.

Ezen egykori magyarázó kísérletemhez újabban ketten is hozzászóltak, t. i. PAIS DEZSŐ (MNY. XL, 236) és MOÓR ELEMÉR (i. h. 299). PAIS feltevése szerint az egykori **tēū* (ma *tēvő*) ige-névnek *'tartó, tok' lett volna a jelentése, s e ruhadarabnak **kez-tēū* neve vagy a ('kéztok → kesztyű' jelentésű) görög-latin *chirotheca*-nak volna a tükörszava, vagy pedig, ettől függetlenül, eredeti magyar birtokviszonyos összetétel volna és szintén *'kéz tokja, tartója' lett volna az eredeti jelentése. PAISnak erre vonatkozó jelentéstanai fejtegetéseiben nem találok ugyan semmi kifogásolni valót,¹ de ezek, őszintén bevallva, még egyáltalán nem győztek meg engem az én egykori magyarázó kísérletem téves voltáról. De igenis meggyőztek erről MOÓRnak a kesztyű-vel kapcsolatos művelődéstörténeti közlései.

Mikor nekem annak idején az a gondolatom támadt, hogy a tárgyas, tehát 'kezet tevő' jelentésű (**kesztēū* >) *kesztyű* összetétel eredetileg úgy volt értve, hogy 'kezet alkotó, formáló, ábrázoló' (t. i. ruhadarab), akkor persze a ma használatos (öt ujjú vagy csak a hüvelykujj számára külön ujjal bíró) kézhez hasonló keztyűre gondoltam, és csak MOÓR cikkéből tudtam meg, hogy a kézvédő ruhának ez a fajtája aránylag későn terjedt el az európai népek körében, tehát a honfoglaláskori vagy éppen honfoglalás előtti magyarok ezt még egyáltalán nem ismerhették. Az ő kézvédőjük még a felsőruha jobb ujjának alsó végéhez kapcsolt muffszerű ruhadarab volt, amely tehát egyáltalán nem hasonlított az emberi kézhez, s amelynek neve ezért sem tárgyas összetétel nem lehetett, sem 'kezet alkotó,

¹ Több pontban tévesnek tartom azonban az utótag különféle alakváltozatairól való hangtörténeti magyarázatait. E szavunk általa összegyűjtött R. és N. *keszte*, *kesztē*, *keszté*, *keszti*, *kesztő*, *kesztű*, *kesztyő*, *kesztyű* alakváltozatainak keletkezését én csakis a következő módon találok helyesen magyarázhatónak. A joggal feltehető egykori **kesztēū*-ból 1. a csökkentett nyomatékú *ū*-nek pótoltt kiesésével *keszté*, a (funkció nélkülivé vált) szóvégi *ē* megrövidülésével nyelvjárási (l. erről HORGER, MNYj. 164. §.) *kesztē*, de egyébként (szabályos szóvégi hanghelyettesítéssel) *keszti* vagy *keszte* lett (mint pl. a köznyelvben is R. *messzē* > *messzi* > *messze* vagy R. *telē* > *teli* > *tele*); 2. az *ū* hátraható labializáló hatása következtében **kesztōū*, s ebből az *ū* pótoltt kiesésével *kesztō* (ennek *kesztyō* változata a szabályosan *ty* hangú *kesztyū* alak hatása) s ebből *ō* > *ū* változással *kesztū* lett; 3. az *ēū* kettőshangzó helyébe nyomatékának helycseréjével (*ēū* helyett szabályosan) *iū* lépett, melynek *i* hangja előbb szabályosan palatalizálta a megelőző *t*-t, aztán pedig a rákövetkező magánhangzó pótlómegnyúlásával kapcsolatban kiesett, s így keletkezett végül a köznyelvvé vált *kesztyū* alak.

formáló, ábrázoló' nem lehetett az eredeti jelentése. Az összetétel minősége kétségtelen attól függ, hogy mi volt a **tēü* utótag jelentése. Ha ennek valóban főnévi *'tartó, tok' volt a jelentése, ahogyan Pais gondolja, akkor persze lehetne birtokos összetétel. Csak hogy e jelentés fellelésének jogossága az én nézetem szerint igen-igen kérdéses. Szerintem százszor valószínűbb, hogy csak melléknévi 'tevő' volt a jelentése, s akkor e muffszerű holminak csakis 'kézre tevő (ruhadarab)' lehetett az eredeti jelentése, s akkor az összetétel minősége persze nem lehetett tárgyias, hanem csakis határozói. Annak idején (MNy. i. h.) még ezt írtam: „*Kézre tevő*-nek semmiesetre sem magyarázható az összetétel, mert semmivel sem lehetne megokolni a *-ra, -re* elmaradását.“ De azóta, hála Istennek, tanultam egyet-mást, s e miatt ma bátran merem állítani, hogy a **keztēü* összetétel előtagja igenis lehetett eredetileg *-ra, -re* ragos vagy jobban mondva (mert a kézvédő ruhadarabnak ez az elnevezése bizonyára igen-igen régi) **roŕé* névutós (vö. HB.: *rohtonc* és *rokon*). Az azóta eltelt évek és évtizedek folyamán ugyanis nagyon sok olyan esetet észleltem, melyben egy gyakrabban használt kissé hosszabb hangsorú szó, összetétel vagy általában kifejezés hangsorának hosszabb-rövidebb közbülső része elmaradt. Több tucatot kitevő adataim sorából csak olyanokat mutatok be itt (távrolról sem valamennyit), melyekben vagy egy önálló szó (esetleg kettő is) vagy egy rag maradt el. Ilyen alakulatok egy közbülső szó kihagyásával pl. *által*(vivő vagy -menő, -járó) *út* | *általlag* (szokásos) *hordó* > *átalag* (Melich-Eml. 160) | *Bánom*(kert-) *utca* | *bár*(akár) *ki, -mi, -mely, -hol, -mikor* stb. > *bárki* stb. | *Bor*(víz-) *szék, -fő, -hát, -hégy, -kút, -patak* helynevek | *együtt* (való) *lét* > *együttlét* | *eleven* (való) *embēr* vagy *állat* | *félre*(eső) *hely* > *félrehely* | *fēnn*(hangzó) *szóval* > *fēnnszóval* | *hajadon* (levő) *főtt jár* > *hajadonfőtt jár* | *hanyatt-homlok* (esve) *rohan* | R. *hó* (után) *bolgó* 'hold után v. holdvilágkor bolygó' (s ennek R. *hóbolgós* származékából az összetétel elhomályosodása után **hóbolgos* > *hóbortos* > *hőbörtös*) | *hogy* (történt), *hogy* *nēm* (történt), *de...* | *hol* (levő vagy való) *mi* > *holmi* | *járván* (terjedő) *betegség* > *járvány* | **kvator* (tempora) *bőjt* > *kántorbőjt* | *kēn*(kő) *gyērtya* (MNy. XXXVII, 114) | *kis* (időt) *vártatva* 'kis idő múlva' | *kölcsön* (adott) *pénz* > *kölcsön* | *kurta* (farkú) *kutya* > *kurtakutya* | *kurta* (ideig való) *kocma* > *kurtakocma* | (R. *küvül* >) *kül* (való) *föld* > *külföld* | *magán* (való) *élet* > *magánélet* | *messze* (való) *földön* | *mind* (élt) *ig* > *mindig* | *nő*(test) *vēr* > nyelvújításkori *nővér* | *nyilván* (való, hogy) *mēgharagudott* | *össze*(fogott) *marok* > *összemarok* | *tejbe* (főtt) *kása* > *tejbekása* | *tele* (való) *torokkal* *kiabál* | **tē*(tova) *bolyog* > *tēbolyog* | *tizen* (felül) *egy, kettő* stb. > *tizenegy* stb., *huszon* (felül) *egy* stb. > *huszonegy* stb. | *vadon* (nőtt) *erdő* > *vadon* (MNy. XXXV, 45). — Egy közbülső szó és rag elhagyásával pl. *Kērēsz*(en függő) *úr* és *Szentkērēsz*(en függő) *úr* > *Kērēsz*túr, *Szentkērēsz*túr helynevek | *Víz*(en való át) *kelet* > *Vízkelet* helynév | *ezēr* (betegségre) *jó fű* > *ezērjófű*. — Egy rag elhagyásával pl. (alól eső >) *al*(ul) *só, s* így *hát*(ul) *só, bel*(ül) *só, el*(ül) *só, fél*(ül) *só* | *barázdá*(ban) *billegető* > *barázdabillөгető* | *kár*(tól) *mentő* > *kármentő* | *kērēsz*(tel) *járó hét* | *kész*(en) *akarva* > *készakarva* | *búcsú*(ra) *járás*. És

végül itt van a *tövisszúrógébics* neve. Ez azért kapta ezt a jelzőjét, mert zsákmányát, miután megölte, előbb rászúrja a kökénybokor töviseire, s csak aztán falja fel. Jelzőjének eredeti alakja tehát feltétlenül bizonyosan **tövisreszúró* volt.¹

Ugyanígy rövidülhetett őseink kézmelegítő muffjának 'kézre tevő' jelentésű egykori **kez* (vagy > *kezü*) *royé teü* neve is ezzé: *kesztü* > *kesztüü*. † HORGER ANTAL.

Narancs.² Erre a szavunkra a következő legrégebb adatokat találjuk az OklSz.-ban: 1481: *naranch*; 1505 k.: *marancz*; 1552: „Edes *narachot* Sawanyw *naranchot*“. Hogy olasz átvétel, azt nyelvészeink rég vallják, kérdés csupán, melyik alakból, mely nyelvjárásból? Tudomásom szerint BARTAL ANTAL származtatta először a velencei *naranza*-ból, amit BOERIO szótára közöl (MNy. I, 192). Ezt a magyarázatot vette át aztán MELICH, megtoldva azzal, hogy szavunk megfejthető esetleg a kéttagú olasz *naranz*-ból is (MNy. VI, 116). Ugyanígy vélekedik SIMONYI (Nyr. XLVII, 80). Legutóbb BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótárában találkozunk ezzel a nézettel. Pedig nehéz elképzelni, mikép válhatott az olasz *z* (ejtsd: *dz*)-ból a magyarban *cs*. Szó végén nem tudok ilyesmire analógiát, szó elején is csak egy-két bizonytalan példát ismerünk a *c* ~ *cs* megfelelésre: *csákó* ~ kfn. *Zacke*; *csödör* ~ kfn. *Zelter*; *cső* ~ szl. *cěv* (MNy. X, 70). Sokkal valószínűbb azonban, hogy már az átdadó olasz szó is *cs*-vel hangzott. Ilyen alakot találunk RIGUTINI — BULLE szótárában: *narancio* s PETRÖCCHI 1931-ben megjelent *Növo Dizionario Universale*-jában: *narancio*, *narancia*. A magyar *narancs* bármelyikből jól megfejthető: a szóvégi *-o* eltűnésére olasz jövevényszavaink közt vö. *bakacsin* < ol. *boc-caccino*, *cokol* < ol. *zoccolo*, *spanyol* < ol. *spagnolo*, *pinyol* < ol. *pignolo*; a szóvégi *-a* eltűnésére pedig vö. *piac* < ol. *piazza*. Annál érthetlenebb a *z*-s alakokból való származtatás vándorlása eikkből cikkbe, minthogy KÖRÖSI SÁNDOR már 1884-ben felhívta a figyelmet a helyes magyarázatra (Nyr. XIII, 547).

Spárga. 'Asparagus' jelentésű növényneveünk először a XVI. század első felében tűnik fel az „Ortus sanitatis“ című természet-tudományi mű magyar glosszái közt: „Zparagus — *spargafjw*“ (MNy. XI, 81). A XVI. századból idézi még a NySz.: NádT: Lev. 8 „... s mind az egyéb ujságokat, az *spárgát* is, jól lehet itt azt meg is untok immár.“ | Radv: Szak. 20: „*Spárgával* tehénhús“; „Az gyenge *spárgát* tördeljed meg...“. E szavunk az olasz *spárago*-ból származik, ami szintén 'asparagus'-t jelent (PETRÖCCHI, *Dizionario Scolastico della Lingua Italiana*. Milano, 1942.). Úgy látszik, itt az úgynevezett HORGER-szabály érvényesült, a két nyílt szótagos hangtörvény; így válhatott az olasz *spárago*-ból **spáraga* fokon keresztül a második

¹ A latin *fidei commissum* jogi műszót eredetileg *hitre bizomány*-nyal fordították, de a nyelvújítás korában tudatosan *hitbizomány*-nyá rövidítették. Az *áldozatkész* és az *erő-, remény-, tiszteltteljes* összetételek sem a *-ra*, *-re* és a *-val*, *-vel* ragok elhagyásával keletkeztek, hanem a német *opferberait* és *kraftvoll*-félek szolgai fordításai.

² Ez és az alábbiak a Pázmány Péter-Tudományegyetem Magyar Nyelv-tudományi Intézetben készült doktori értekezésből.

a kiesésével *spárga*. Az idegen nyelvi szóvégi *-o* ~ magyar *-a* megfelelésre számos példát ismerünk; idézzük csak az olaszokat: *pálya* ~ ol. *pallio*, *bandita* ~ ol. *bandito*, *datolya* ~ vel. *dátolo*.

Digó, diga. Legrégibb adatunk e szóra, úgy látszik, a múlt század harmincas éveiből való: Baján a *diga* 'olasz paraszt ember' értelemben járta (Nyr. XXVI, 74), míg a század derekán Pécssett a *digá*-nak 'civil, civil olasz ember' jelentése volt (Nyr. XXVI, 566). BALOGHY DEZSÓ olasz földön katonáskodván a legénységtől hallotta a *diga* szót, úgy, hogy a civil olasz embereket nevezték így (Nyr. XXVII, 373). A MTsz. gyűjtése szerint Szegeden az olasz munkást, aki taligán földet hord, *digó*-nak hívták. MOLNÁR SÁNDOR (Nyr. XXVII, 468) már arról tudósít bennünket, hogy Adán a kubikos taliánok két kerekű, földhordásra használt kocsiját nevezik *digó*-nak, maguk a talián munkások meg *digósok*. MOLNÁR JENŐ szerint a *digó* szó a világháború során ment át a köztudatba, de így hívták már a múlt század végén a szegedi olasz munkásokat, sőt a cukrászokat is, később meg a bácskai rác alvéárosokat (Nyr. XLIX, 127). CSEFRÓ GYULA szegedi tanítványai már magát az alvét értik a *digó*-n, árusát *digós*-nak nevezik; a nyúlós, kellő belevalók híjában készült alvé *digótakony* (MNY. X, 74).

A *digó*, *diga* különféle jelentései mind megmagyarázhatók, ha az 'olasz ember' alapjelentésből indulunk ki.

Kérdés, milyen viszonyban állnak egymással a *digó* és *diga*: külön átvételek-e vagy csupán alakváltozatok. — A *digó* minden bizonnyal az olasz *dire* 'mondani' ige praesens egyes I. személyének, a *dico*-nak velencei alakjából, a *digo*-ból származik, aminek az olaszban ilyenféle jelentései vannak: 1. 'mondom', 2. 'ide figyelj! hé atyafi! szóval stb.'. E szó az olaszok közt rendkívül gyakran hallható. Amint újabb olasz jövevényszavaink az olasz szóvégi *-o* helyén a magyarban mindenütt *-ó*-t mutatnak: *kandalló* ~ ol. *caldano*, *cókó* ~ ol. *zocco*, a *digó* esetében is szabályos az *ó* végződés.

A *diga* BÁLINT KELEMEN (Nyr. XXVI, 74), majd RADÓ ANTAL (Nyr. XXVII, 184) és KÖRÖSI SÁNDOR (Nyr. XXVII, 324) szerint külön átvétel az olasz *dica!* szó velencei *diga!* alakjából, ez pedig a *dire* igének imperatívusa, s jelentése hasonló, mint az olasz *digo*-é, tudniillik 'mondja csak! hallja csak! he!'. Ezt, ha nem is oly gyakran, de szintén mondják Itáliában. Mindenesetre feltűnő, hogy egy igének két alakja is átkerült nyelvünkbe, s a magyarázat éppen ezért nem túlságosan meggyőző. Gondolhatunk arra, hogy a *diga* csak alakváltozata a *digó*-nak, s oly viszonyban áll vele, mint a *hulla* a *hulló*-val, *vala* a *való*-val. E feltevésnek azonban ellene mond a két szó kései felbukkanása nyelvünkben, sőt a *diga* még korábbinak tetszik kettejük közül.

Jelentéstanilag nem lehet kifogást emelni a *digó* és *diga* szavaink ilyen irányú olasz származtatása ellen. Nem egyedülálló eset ez arra, hogy egy népet vagy osztályt nyelvének bizonyos gyakran és jellegzetesen használt szava után neveznek el. Algirban a franciákat sűrű *dis donc!* 'mond csak' szójárásuk után *didon*-oknak hívják (Nyr. XXVII, 184). Az osztrák-német katonanyelvben pedig van *Nemtudom* 'magyar' és *Nerozumín* 'cseh'

jelentésben, sőt használatos maga a *Digo* 'olasz' is (Nyr. LIII, 32). Az 1919-i román megszállás alatt a budapesti emberek *nuscunu*-nak mondták az oláh katonákat a román *Nu știu* 'nem tudom' kifejezés miatt (MNy. XVII, 213). SPITZER LEÓ írja, hogy a bécsi szobalányok egy olasz urat *Signor Molto bene*-nek neveztek el, gyakori *molto bene* 'nagyon jó' szólásáról (Nyr. XLIX, 156). Hasonlóképp kerülhetett egy német Dickens-fordításba az angol *French* helyére *Parlewu*, a franciáktól oly gyakran hallott *parlez-vous?* 'beszél ön?' szójárás után. Ilyen a *vigéc* szó is, a kereskedelmi utazók német köszöntése nyomán: *Wie geht's?* 'Hogy van? Mi újság?'. A világháborúban a somogyi bakákat tréfásan *rosseb-ezred*-nek nevezték, mert gyakran használták ez elterjedt káromkodást. Ide tartozik a francia színészek *matuvu* gúnyneve is: *M'as tu vu?* 'Láttál-e engem?' — mármint a színpadon. A világháborúban a magyarok *csujes*-nek neveztették a horvátokat és szerbeket a gyakori *csujes* 'hallod' megszólítás után (MNy. XVII, 213). A budapesti nyelv éppen az utóbbi hónapokban szolgáltatta a legújabb példát az ilyenfajta jelentésváltozásra: *davaj* 'orosz katoná' a sokszor hallott orosz *davaj!* 'tovább! gyerünk!' szó hatására.

Fregoli. Az EtSz. két jelentését közli e múlt század végén feltűnt szavunknak: 1. 'bámulatos gyorsasággal külsejét változtató művész, átváltozó művész'; 2. 'konyhában, mosókonyhában kifüggeszthető ruhaszárító készülék'. Megjegyzi azonban, hogy a második jelentés még magyarázatra szorul. Ismeretes, hogy e szavunk egy olasz színész és artista nevéből származik. Lepoldo *Fregoli* 1867-ben született Rómában; „Camaleonte” című magyírta jelenetével tűnt fel, amiben több színész szerepét egyedül játszotta olymódon, hogy hihetetlen gyorsasággal váltogatta ruháit, maszkját, hangját, gesztusait. Nevéből való az olasz *fregolismo* 'mutamento rapido, gyors változás' szó (Enciclopedia Italiana XVI.). A magyar *fregoli* második jelentése, azt hiszem, annak felismeréséből keletkezett, hogy a ruhaszárító készülék, hasonlóan az átváltozó művészhez, sokféle sokszínű, állandóan változó ruhaneműt hord.

Kapiskál. Ez a szavunk is az olasz nyelvből került át, még hozzá minden valószínűség szerint közvetlenül. Szótározva először KELEMEN 1929-i nagy magyar-német szótárában találom 'begreifen' jelentéssel. Az olasz *capire* 'megért, felfog' igével való összefüggése világos, mégpedig nyilvánvalóan annak jelentő mód jelen idő egyes első személyével: *capisco* 'értem' egyeztethető, tehát itt is a legsűrűbben hallott alak származott át. Hasonló ez a *digó* esetéhez, ahol szintén a *dire* igének gyakran és jellemzően használt *dico* alakja került nyelvünkbe. A *kapiskál*-nál német vagy szláv közvetítésre sem gondolhatunk; a szó vége határozottan az olasz kölcsönzés mellett vall. Talán az első világháborúban Olaszországot járt katonáink hozhatták haza e szót, egyikét legújabb olasz átvételeinknek.¹

¹ Emlékezetem szerint már előbb is szerepelt a magyar beszédben. — P. D.

Raffinál. Jelentése: 'cukrot, olajat stb. finomít'. Ez is olasz átvétel; a szóvég határozottan megmutatja, hogy nem a német *raffinieren*, nem is a francia *raffiner*, hanem az olasz *raffinare* került át, aminek jelentése Kőrösi olasz-magyar szótára szerint: 'finomít, javít, vékonyít'. A *raffinál* csak a műszaki nyelvben használatos, annál elterjedtebb a *raffinált* 'ravasz, körmönfont' értelemben. Érdekes, hogy mind a németben, mind a franciában, mind az olaszban megvan a szó származéka ily értelemben, vö. például olasz *raffinato* 'boshaft, schlau' (RIGUTINI—BULLE). A német *raffinieren* szónak a magyarban *raffiníroz* felel meg, itt-ott ezt is hallani, még gyakrabban pedig *raffinírozott* származékát.

KARINTHY FERENC.

Panóka vagy panyóka? GÁLDI LÁSZLÓ (MNy. XXXVIII, 288) a népnyelvi *panyóka* 'kis háti ponyva...' (MTsz.) szó első előfordulását látja ebben az 1639-ből való idézetben: „Az *Panoka* köntösét oda küldtem valami maradék béléssel“ (LevT. II, 277), Csáky Anna Franciska sorornak Pozsonyból keltezett leveléhez csatolt utóiratban, melyet anyjának, Wesselényi Annának írt. GÁLDI tehát *panyóka-köntös* összetételt vagy *panyóka köntös* minősítő jelzős szerkezetet lát az idézetben. Szerinte „az átvitt értelemben való alkalmazás [= 'valamiféle köntös'] szóföldrajzi szempontból is teljesen érthető“, mert a népnyelvi *panyóka* szónak „az a jelentése, amelyből a ruhadarab neve fejlődhetett... éppen a Dunántúl északi felében, a Csallóközben s Felső-magyarország déli szegélyén, Abaújban van elterjedve“, tehát a levél keltezése helyéhez, Pozsonyhoz közel eső vidéken.

A szóbanforgó idézetnek ilyen értelmezését azonban a szóföldrajzi támaszték ellenére is tévesnek kell tartanunk. Nem azért, mert a *panyóka-köntös* összetétel vagy jelzős szerkezet máshonnan nem igazolható, hanem azért, mert az idézetben olyan birtokos-szerkezetet kell látnunk, melyben a *Panoka* birtokos jelzője a *köntösét* birtokszónak, s a birtokos jelző nem ruhanév, sőt nem is köznévi, hanem tulajdonnév: a *Panna*, *Panni(ka)* becézőnevek változata! Ezzel ugyan látszólag még a GÁLDI-félénél is támadhatóbb értelmezéshez jutottunk, mert a *Panóka* (∩ *Pannóka*) becéző változatot nemcsak hogy adattal nem igazolta az eddigi kutatás, de még szóföldrajzi támasztékkal sem rendelkezünk újabb értelmezésünkhöz. Mégis ez a helyes értelmezés, mert ezt támogatja maga a kérdéses idézet írója: Csáky Anna Franciska pozsonyi clarissa soror!

Az idézett utóirat szövege is inkább utal birtokviszonyra, mint összetételre vagy minősítő jelzős szerkezetre: „... Adjon Isten ő kemének [= Vadas Gábor uramnak] egészségét. Az anyja [= Vadas Gáboré?] is ezent mondván, ő kemét köszönteti. Az szarvas-gombát nem láttam és nem is tudtam hun szerezni. az jó akaratod kedvesem [így!] vettem ő kemétől. Az *Panoka köntösét* oda küldtem, valami maradék béléssel béleltesse meg Kd, mert itt 7 forint alatt meg nem bélenék.“ (LevT. i. h.) — E szövegösszefüggésben tehát az összetételként vagy minősítő-jelzős szerkezetként való értelmezés erőltetett: 'az [ő keme] panyóka-köntösét' vagy 'az [ő keme anyjának] panyóka köntösét' értelmezés helyett sokkal természetesebb 'az Panóka köntösét',

azaz 'az Panókának köntösét' értelmezés. De ez a szövegösszefüggés még nem oszthatja el teljesen a kételkedést. Nézzük meg tehát Csáky Anna Franciska többi levelét, mit vallanak azok a *Panoka* adatról!

Testvéréhez, id. Csáky Istvánhoz (I. SVÁBY FRIGYES, A körös-szeghy és adorjáni gróf Csáky család genealogiája: Turul IX, 36) írt levelében egy évvel később olyan párhuzamos szövegrészben használja Csáky Anna Franciska a *Panoka köntösét* kifejezést, melyből kitűnik, hogy csak személyre vonatkozhatik a birtokosjelző, nem ruhára: „Az szegény *Panoka köntösét*, kit béleni küldtem volt [tehát a fenti idézetbeli ruháról van szó!], még is nem hozták meg...; de az *Panoka tartásától* való száz forintot örömost láttam volna, kinek régen elmúlt ideje“ 1640. (LevT. II, 283). A *Panoka tartása* (mégpedig nagy összegért való tartása!) és a *Panoka köntöse* párhuzamos használat azt bizonyítja, hogy az a bizonyos *Panoka* valóban élőlény.

Előfordul az id. Csáky Istvánhoz írt egyik levélben *Panoka jegyszoknyája* is: „Hogy pedig az *Panoka jegyszoknyája* felől így gondolkodik Kd, nekem semmiképen nem tetszik; ez nagy dolog, hogy egy szoknyától Kd meg nem válhatik, holott immár majd három felé leszen“ 1642. (i. m. 279). A gazdag Csáky István leányának jegyszoknyájáról alig hihető, hogy kezdetlegesebb, 'ponyva'-szerű anyagból készült 'panyóka-jegyszoknya' lett volna.

De minden kétséget kizáróan eldöntik az idézett kifejezéseknek birtokosjelzős és a birtokos jelzőnek személynévi voltát a *Panóka írása*, *Panóka esztendeje*, *létele napja* ('születése napja'), *Pannókának ... anyai szeretete* [?] kifejezések: „Az *Panoka* felől írhatom Kdnek, Istennek hála, jó egészségben vagyok, de az ő késedelmes *írását* nem mindenkor várhatják az posták. Kdét alázatosan kéri az szegény anyja varró kis ládáját küldje neki“ 1639. (i. m. 269) | „Az *Panoka esztendejét*, sőt talán *létele napját* is senki jobban nem tudja, mint Senyneyiné asszonyom“ 1642. (i. m. 278) | „én jó szívvel kívánom atyafiságának nagyobb öregbedését, mert hiszem Kdnek is lelki, testi csendességére és erre nézvéen *Pannókának* [így!] s neken is holtig való *anyai szeretetét*“ ugyanabban a levélben (277—8). — Vö. még: „Régtől fogva az minemű gyapot, gyolcsot kér az *Panoka*, az ki nélkül nem is lehet...“ ugyanannak a levélnek utóiratában (i. m. 280) | „Az *Panókának* torka fájt, most jobban vagyok, de semmit sem nő, fonnyadt, színtelen mint az anyja. 3 esztendő mulva itt benn [= a zárdában] vagy ott kinn, kit nem hiszek, gondot szerez Kdnek“ 1639. (i. m. 281) | „Az *Panoka* minthogy egy néven vagyok ő kemével [= Csáky István második feleségével, Perényi Máriával], im kivarrva is ő kemének küldte, ajánlja az ő keme szeretetiben magát. Ennek utánna levelével is látogatja ő kemét“ 1640. (i. m. 283).

Eddigi idézeteink alapján kétségtelenül bebizonyítottunk vehetjük, hogy a Csáky Istvánhoz írt levelekben nem 'panyóka-köntös'-ről, sem 'panyóka-jegyszoknyá'-ról vagy valami más panyókérről van szó, hanem *Panóka* (∩ *Pannóka*) nevű leányról, azaz az *Anna* név *Panna* becéző változatának továbbképzett származékáról. A *Panóka* ejtőmód valószínű a csaknem kivétel

nélküli *Panoka* írásmódból (az *o* ékezet nélküli voltának nem tulajdoníthatunk kiejtésjelölő értéket, mert az íráshibának látszó *Annok* 1767. PPB. 612 adaton és a palóc *-o* végű becézőkön (TMNy. 560) kívül sem támogatja a rövid *o*-val való olvasásmódot); a magánhangzóközi rövid *n*-re biztos adataink vannak az *Anikó*, *Anikó*, *Anikócska*, *Anica*, *Anyicska*, *Anis*, *Aniska* változatokban (EtSz.). Az egyszer előkerülő *Pannoka* változat, amennyiben nem sajtóhiba, vagy a kiadó változtatásának eredménye, felfogható ugyan *Pannóka* ejtett alak írásbeli nyomának is — ebben az esetben egy helyütt, egy időben: ugyanannál a levélírónál *Panóka* ~ *Pannóka* váltakozást kellene feltennünk —, de felfogható íráshibának is, s ez a valószínűbb, mert ugyanabban a levélben és utóiratában egy *Pannoka* mellett három *Panoka* írásváltozatot találunk!

Id. Csáky Istvánnak valóban volt egy *Anna* nevű leánya (1627—1662.), aki apáca volt (vö. Turul IX, 36), s 1639-ben már szerepelhetett apáca nagynénjének levelezésében az idézeteknek megfelelő módon.

De látszólag újabb ellentmondásba sodortak azok az idézetek, amelyekkel bizonyítottunk. A *Panóka* alakot az *Anna* név becéző származékának tartottuk, egyik idézetünk pedig azt mondta, hogy a *Mária* keresztnév második feleséggel, Perényi Máriával (Turul i. h.), Prini Máriával (LevT. II, 278) van egy néven. Sőt ugyanabban a levélben is *Mária*-nak mondja a levélíró a második feleséget, amelyben *Panóká*-nak és a második feleségnek egynevségéről értesít bennünket: „... az, mit Kd az Évában [=Forgách Évában, az első feleségben] fel nem talált volna is, az *Máriában* azok mind megteljesedjenek“ (i. m. 282). De csak látszat ez az ellentmondás, mert maga Csáky Anna Franciska örököltette meg, hogy *Panóká*-nak tulajdonképpen kettős keresztnéve volt: *Anna Mária*. A leveleiben egy évtized múlva emlegetett *Anna Mária* ugyanis nem lehet más, mint az 1639—1642-ben több idézetben szerepelt *Panóka*: „... *Anna Mária* egészségben vagyon mindenképen jobban; gyonik, kommunikalik velünk egy rendben az menyire érkezhetik, de bötölui többet akar, az elme mind-azáltal nem mindenkor helyes, a beszéden és böjtölésen ismerszik meg, de most immár mind túrhetőbb“ 1651. (i. h. 284) | „*Anna Mária* egészsége bizony jó, de még is tántorog az elme, mind-azonáltal nem mind egyaránt, újságra inkább, de százszor csendesb, hogy sem kezdete vala.¹ Az mi ruháztatja szükségét illeti az Kd alamizsnáiból végben viszem neki is“ 1657. (i. h. 289). *Anna Mária* ruhájáról tehát ugyanúgy id. Csáky István gondoskodik, mint egy évtizeddel előbb *Panókáé*-ről: mert ugyanarról az apácáról van szó. Az *Anna Mária* kettős keresztnév pedig alapul szolgálhatott mind a *Panóka* becézőnévnek, mind a Perényi *Mária*-val „egy néven vagyon“ állításnak.

Ha pedig valaki még mindig kételkednék értelmezésünk helyességében, mivel döntő bizonyítékainkat nem a Wesselényi Annához írt levelekből merítettük, annak idézhetünk adatokat

¹ Tehát id. Csáky Istvánnak ez a lánya nem volt egészen épelméjű. A tántorog az elme szólásra más adatot nem ismerek. Vö. mégis: „*Elmembe tantorgó* voltam“ VirgK. 3 (NySz.).

a Wesselényi Annához írt levelekből is: „Ha Szepesnek vászonból való jövedelme volna, az *szegény Panokának* lepedőnek, imegnek bátor küldene az úr [id. Csáky István szepesi főispán], mert itten bizon drága“ 1639. (i. m. 273) | „Tiszteletes Anyám, minyájan az szüzek szeretettel köszönteti (!) Kdet, az Eugenia és *Panoka* is ír az Úrnak köszönvén az alamizsnát“ ugyanazon levél utóiratában (i. m. 275).

A *Panóka* (~ *Pannóka*) változatban tehát az *Anna* névnek eddig ki nem mutatott becéző származékát kell látnunk, s így beiktathatjuk az *Anna-Panna* ikerített alakból elvont *Panna* 1604—1624 óta (OkISz.) formának *Panni* 1833 óta (KASSAI I, 178), *Pannika* 1728 óta (OkISz. Pótl.), *Panka* 1252 óta — ha ugyan ide tartozik — OkISz.), *Panda* 1767-ből (PPB. I. 612), *Pannus* 1862 óta (CzF.) tartozékai közé.¹

Ami a szóföldrajzi szempont alkalmazását illeti, rá kell mutatnunk, milyen óvatossággal kell eljárunk a régi levelezés adatainak felhasználásakor még akkor is, ha ismerjük a levél íróját: Csáky Anna Franciska apáca valóban Pozsonyban élt, leveleit is onnan keltezte, de levelezésében szépassági célzások vannak, id. Csáky István szepesi főispán volt, a család pedig a XVII. század elején még Erdélyben élt. Ilyen körülmények közt a dunántúli és nyugati szóföldrajzi párhuzamok nem sokat lendítenek. A becézőnevek földrajzi vallatása pedig különösen nagy körültekintést kíván.

KELEMEN JÓZSEF

Kudzsir. Román neve *Cugir*. A Szászvárostól keletre a Marosba balról folyó *Kudzsiri patak* ~ *Părăul Cugirului* mellett fekvő román lakosságú helység. A nevet Erdély vízneveiről írt munkámban ismeretlen eredetűnek minősítettem,² pedig ez is a magyarból származik. Mivel ugyanis *Al-Kenyér*-t a középkorban *Kenyér-tő*: 1320: *Kunyrthu* (ZIMM.—WERN. I, 433), 1332—1337: *Kunertu* (MonVat. I, 94, 123, 137), *Kurnertu* (i. m. 143) néven is említik, nyilvánvaló, hogy *Kenyér* volt a ma *Kudzsiri patak*-nak nevezett patak neve. Az sem lehet kétséges, hogy a két név összetartozik egymással. A román *dž* hang azonban csak korábbi magyar *d*-ből magyarázható; mint a román név alapján tehát csak egy ómagyar **Kügyér* alakból indulhatunk ki. Ezt a *gy*-s változatot annál is inkább feltehetjük, mert két másik *Kenyeri* helyneveinkben a régiségben *gy*-s alakok találhatók: 1. *Kenyeri* puszta Veszprém megye: 1210: „custodes silve de villa *Qugere*“ (PRT. I, 619); 1237—1240: *Kugere* (PRT. I, 776); 1392: *Kwger*; 1478, 1488: *Kegyery* (CSÁNKI III, 237); — 2. *Kenyeri* Vas megye: 1466: *Kegyery*; 1481: *Kenyery* (CSÁNKI II, 763).³ A *Kudzsir* név tehát a magyar *Kenyér* név **Kügyér* változatának román megfelelője. A helység román néven már a XV. század végétől fordul elő: 1493: *Kudzyr* (VereinsArchiv XV, 222);

¹ Kiegészíthetjük az *Anna* névnek az EtSz.-ban közölt változatait még az *Annicza* 1640. (LevT. II, 284) adattal, mely az EtSz. közölte *Anica* (CzF.) változatnál több mint kétszáz évvel régibb.

² KNIEZSA, Erdély víznevei. Kolozsvár, 1942. 5.

³ Van egy *Kenyere ér* Hódmezővásárhely határában is, arra azonban régi adataim nincsenek (FE. VIII, 187).

1566: *Kuczyr* (i. h. 439); 1577: *Kuchyer!* (i. h. 453—4); 1599: *Kudchir* (i. h. 471); 1617: *Kutser* (i. h. 490); 1673: *Kucsir* (i. h. 538),¹ azonban kétségtelen, hogy a név a románban sokkal régiebb, még akkor került át, amikor a magyarban **Kügyér* volt a neve. Mivel pedig *Kenyér* helységet a XIII. század végétől kezdve mindig *ny*-es alakban említik: 1281: *Kener* (ÁUO. IV, 235), 1317: *Cogner* (ZIMM.—WERN. I, 329), 1349: *Koyngir* (VereinsArchiv XV, 179), 1486: *Alkenyer* (i. h. 203), a *gy*-s változat a magyarban nyilván már korábban eltűnt.

A *gy* ~ *ny* váltakozásra a magyarban eddig négy példát ismertünk: *megyék* ~ *mének*, *mogyoró* ~ *monyoró*, *bugyólál* ~ *bonyolódik* és *ágyú* ~ *ányú*. Az első három esetben kétségtelenül az *ny* az eredeti (Mészöly: Nyr. XXXVII, 167, BÁRCZI, SzófSz., EtSz.), míg a negyediknél valószínűleg az *ny* másodlagos (Mészöly: Nép és Nyelv III, 166). — Ezekhez a *Kenyér*, *Kenyeri* helyneveken kívül még a következő két példát idézhetem: 1. A zemplénmegyei *Izbugya* helységnek és a mellette folyó hasonló nevű pataknak a középkorban volt *Zubunya* változata is: 1335/1367/1449: „fluv. *Zubuna* ~ *Zubugya*“ (AnjOkm. III, 221—2); 1335: „fluv. *Zubuna* ~ *Zubugya*“ (SztárayOkl. I, 92—3); „*poss. Zubugya* ~ *Zubunya*“ (i. h. 23—4). Minthogy tót *Zbudza* < (*i*)*zbud*-ja fejleménye, a névben a *gy* az eredeti hang. 2. A Strém pataknak, a Rába baloldali mellékvízének vannak *Esztermény* és *Esztermégy* változatai: 1257: *Eztermeg* (ÁUO. VII, 459); 1157/XIII. század: *Ezturmen* (PRT. I, 604); 1265: *Ztremen* (ÁUO. VIII, 133). A szláv *strumen* 'kengyel' szóval függ össze (MELICH, HonfMg. 383, Moór, Westungarn 28). Benne tehát az *ny* az eredeti.

Hogy a *Kegyér* ~ *Kenyér*, *Kegyeri* ~ *Kenyeri* alakok közül melyik az eredetibb, arra kétségtelen választ adni nem tudok. A történeti adatok a *gy*-s változatok elsősege mellett szólnak, viszont a név etimológiája — a neveknek a *kenyér* szóból való eredetére mutat egyrészt Al- és Fel-*Kenyér*-nek német Unter-, Ober-*Brotsdorf* neve, részben az, hogy ilyen nevek különböző nyelvekben víz- és helységnevekben kimutathatók, ha az elnevezés okát nem is látjuk világosan². — inkább arra vallana, hogy az *ny* az eredeti hang. A *kenyér* szónak az etimológiája azonban még nem kétségtelen (BÁRCZI, SzófSz.).

Vészverés. Ma egy falunak és néhány határrésznek a neve, a középkorban azonban több ilyen nevű helységet is ismerünk. 1. Kis- és Nagy-*Vészverés*, tótul Malá-, Vel'ká *Poloma* Gömör megye: 1318: *Vezueres* (AnjOkm. I, 455); 1320/1358: *Uezueres* (i. h. 544); 1427: *Wesweres* (CSÁNKI I, 149). — 2. *Vészverés*, ma Nagy-Poruba, tótul Vel'ká *Poruba* Liptó megye: 1263/1293: *Vezverys* (CodDipl. IV, 3: 151 és LiptReg. 41, 43); 1281: *Vezveres* (CodDipl. V, 3: 338). — 3. *Vészverés*: 1264: „*medietatem silue Donkpotoka, que Wezueris nuncupatur*“ (ÁUO. VIII, 90), Szepes

¹ Az adatokat SÁRKÓZI ZOLTÁNNAK a szászvárosi szék történetéről írt kéziratok doktori értekezése alapján, de az idézett forrásból közlöm.

² Vö. KNEZSA, Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok I, 212. — Az ott idézett szláv neveken kívül l. a német *Brotdorf*, *Brotenfeld* helyneveket is (vö. még G. HEIZENBÜCK, *Brot* in Ortsnamen: ZONF; X, 36).

megyében Betlenfalva határában. ŠMILAUER (Vodopis 200) nem tudja azonosítani. FEKETE NAGY (A Szepesség területi és társadalmi kialakulása 73) szerint a későbbi adatok arra mutatnak, hogy ez a „Donkpataka” a mai Ždiar patakkal azonos (a Hernád jobboldali mellékvize Betlenfalva határában), 1409-től kezdve pedig e területen egy Zsgyár nevű birtokot is emlegetnek: 1409: *Scyar*, 1425: *Sar*, 1519: *Sgyar* (i. m. 72); *Wezueries* tehát a mai Ždiar patak melletti erdő egy része volt. — 4. **Vészverés*, valószínűleg a mai Kő-Poruba, tótul Kamenná *Poruba* Zemplén megye: 1282: „campos, qui sunt in magna silva . . . scil. Chemerna, Chakloumezeu, Nadmezeu, Soumezeu, Nyrmezeu, *Vezueries*, et unum montem Solumka vocatum, quis iacet sub monte Oblik et circa fluvium Bistra” (AUO. IX, 341). Mivel az említett mezők Varannó vidékén a Tapolytól nyugatra keresendők („Chemerna”: ma Csemernye helység, „Chakloumezeu”: ma Csáklyó helység, „mons Oblik”: ma Oblik hegy Tapolyhermány határában, „mons Solumka”: nyilván a mai Simonka hegy Obliktól délre, „fluvius Bistra”: a Simonka aljában eredő patak, amelynek a Tapolyba való torkolatánál Tapoly-Beszterce helység fekszik), *Vezueries* minden bizonnyal a Csemernyétől délre fekvő Kő-Poruba helység helyén terült el. — 5. *Vészverés*, a mai Mocsolya, tótul Močidlany Sáros megye: 1456: „Mochola alias *Vesveres*” (CSÁNKI, I, 304). A helységet Mocsolya néven azonban CSÁNKI már 1346-tól említi. Eredetileg talán két telep lehetett. Nyilván e helységgel azonos az a *Vészverés*, amelyet Várhegy nevű birtokkal együtt 1320-ban Poros fia a sárosmegyei Rada ellenében kapnak: 1320: „*Vezveres* et Varhyg” (CodDipl. VIII, 2, 280). Mivel Várhegy valószínűleg Bodolófalvával azonos: 1346: „poss. Varhegye alias Bodolófalva” (CSÁNKI I, 291), ez pedig a Mocsolyaiak birtoka volt, valószínűnek látszik, hogy *Vezveres* is az ő kezükön volt és Mocsolyába olvadt bele. — 6. *Vészverés* völgy Vállus határában, Zala megye: 1256/1513: „vallem qui wlgo *Vezueries* dicitur” (HazOkm. VII, 60). — 7. *Vészverés* dűlő Bezeréd határában Zala megyében (PESTRY, Helyn. I, 418). — 8. *Vészverés*, erdőrész a Mátrában, a Galya délkeleti oldalán (50.000-es kat. térkép, ugyanez a név az 1925-ben javított 75.000-es térképen *Vércverés* alakban van írva).

A magyar *Vészverés* névnek tehát a tótban háromféle megfelelőse van: 1. *Poloma*, 2. *Ždiar* és 3—4: *Poruba*. Mivel mind a három tót név erdőirtásra vonatkozik, nyilvánvaló, hogy a *Vészverés* névnek is ilyen jelentésűnek kellett lennie. Már TAGÁNYI is (ErdOkl. I, XI. 1.) az erdőirtás magyar szakkifejezései között, de *vészveres* alakban említi és a tűzzel való irtás egyik szavának tartja. Ez utóbbi véleményét azonban a tót megfelelősek nem teljesen igazolják. A tót nevek közül ugyanis *Poloma* a *lomiti* 'tör' igéből való (BERNEKER, EtWb. I, 731), jelentése tehát körülbelül 'törés' volna, *Poruba* a *ropati* 'vág' igéből alakult, megfelel tehát a magyar *Vágás* helyneveknek, *Ždiar* pedig a *gorēti* 'ég' ige e fokú Ablautjának származéka: **iz-gēr* > **iz-džar* > (i)ždžar > ždžár > (középtót nyj. és köznyelvi ždiar).¹

¹ A névnek vidékenként vannak *Zár* ~ *Ziar* változatai is, amely a szabályos dž > ž fejlődés eredménye. Ez az alak van meg a 'tűzvész' jelentésű *požiar* szóban is.

Sőt ezek az adatok még azt sem teszik kétségtelenné, hogy a magyar *vészverés* az 'erdőirtás' műszava lett volna. Erre csupán a tót *Poruba* megfelelés látszanék mutatni, viszont a másik kettő nem okvetlenül emberi tevékenységre utal. A *vészverés* etimológiája pedig határozottan ellene szól annak, hogy eredetileg emberkéz által való erdőirtást jelentett volna. Nem lehet benne ugyanis kétség, hogy szavunk a 'vihar, tűzvész, árvész' jelentésű *vész* (NySz.) és a *verés* összetétele. A *vészverés* tehát eredetileg 'vihar vagy tűzvész sújtotta erdő'-t jelentett, nem pedig 'az ember által fejszével vagy égetéssel végzett erdőirtás'-t. Bár, úgy látszik, jelentésköre az utóbbira is kiterjedt, amint ezt a tót *Poruba* megfelelés mutatja.

A szó az adatok szerint első sorban északkeleten volt elterjedve, de mint láttuk — Zalában sem volt ismeretlen. Erdélyben és általában délkeleten a szónak semmi nyoma, itt, főképen a Székelyföldön, az egyszerű *vész* helyettesíti, amelynek 'vihar-döntötte erdőréssz' a jelentése (MTsz.) és számos erdő- és hegy-névben él, amilyenek: *Mezővész, Tarvész, Gál vesze, Bene vesze, Égettvész, Vész sarka* stb. (SZABÓ T. ATTILA, Gyergyó helynevei 22, 26, 29; ORBÁN, Székelyföld I, 133, 145, II, 9 stb.).¹

KNIEZSA ISTVÁN.

Puli. E című cikkemmel (MNy. XXXIX, 28—32) több becses hozzászólás (BÁRCZI i. h. 139, 314; IMPLÓM i. h. 139; MOLLAY i. h. 234) foglalkozik. Ezeket a hozzászólásokat tárgyalják az alábbi megjegyzések.

BÁRCZI a *Pudel* > *puli* származtatás ellen bangtani kifogással él: nem látja bizonyítotttnak a *dl* > *l* változást. Egyben rámutat egy másik megoldási lehetőségre, arra, hogy szavunk a *pulya* szóból eredhet.

Vegyük először a *pulya* > *puli* származtatást szemügyre.

BÁRCZI módszertani tévedésnek tartja, hogy kirekesztettem vizsgálatomból CzF. adata alapján annak a kutatását, nem függ-e össze szavunk a *pulya* 'kutyafajta' szóval. Megvallom, ennél is súlyosabb hiba terhel: nem is tudtam a *pulya* 'kutyafajta' létezéséről. Nem gondoltam arra, hogy a *kutya* címszó alatt keressek ide tartozó adatot — márpedig itt mutatja ki CzF. a *pulya* 'kutyafajta' —, megelégedtem a *puli*, *puđli*, *pumi* és *uszkár* címszók vizsgálatával. Mindenekelőtt tehát mulasztásomat akárom jóvá tenni.

A BÁRCZI idézte helyen, vagyis CzF. *kutya* címszava alatt ezt olvassuk: „Nevezetesebb magyarországi fajtái: komondor, kuvasz, melák, agár, vizsla, kopó, tacskó, *pulya*.” Hogy ne essem a megróttal ellentétes hibába, kerestem a *kutya* címszó alatt ismertetett nyolc fajtát a maga külön címszava alatt is. Meg is találtam hetet, ám a nyolcadik hiányzik. A nyolcadik a *pulya*. Megvan persze a *pulya* címszó is, de csak 'kistermetű, törpe, elkényeztetett, hitványlelkületű' jelentéssel; 'kutyafajta' jelentést nem ismer CzF. — Mi lehet ennek a különös jelenségnek az oka?

¹ A székely *vészvonás* szóban, amely 'rengeteg eleven erdő'-t jelentett (MNy. XXXVIII, 367), nyilván jelentésváltozás történt.

Jóllehet Bárczi magában állónak tartja CzF. adatát, CzF. jelentésmagyarázatainak gondosságából arra következtettem, hogy az adat valamely meg nem nevezett forrásból való elszigetelt átvétel, és ezért nem foglalkozik vele külön címszó alatt a szótár. Ha tehát hiba volt szavunk keresése közben a *kutya* címszó mellőzni, úgy vélem, még súlyosabb hibát követnék el, ha ilyen előzmény után a, *pulya* 'kutyafajta' kutatásából kapcsolnám ki szótáraink *kutya* címszavát.

Föltevésem helyesnek bizonyult. Megkerült CzF. *pulyá*-jának forrása. Ez a forrás: KRESZNERICS. Itt (I, 346) *kutya* címszó alatt az alábbi olvassuk: „Kutyák nemei: I. Komondor: házat őrző. II. Kuvasz: barmot őrző. III. Melák: baromfogó. IV. Agár: nyúl-fogó. V. Vizsla: fűrfogó. VI. Kopó: nyúl- v. őzfogó. VII. *Pulya*: borzfogó.“ — CzF.-nak még a sorrendje is egyezik KRESZNERICS-csel. *Pulya* címszó alatt KRESZNERICS sem említi kutyafajtat. Akárcsak CzF., ő is kész adatot vett át, de megjelöli forrását: DUGONICS „Példabeszédei“-ből (I, 48) merített. E helyütt lapalji jegyzetben ezt találjuk: „Mások ebeknek mondják a kicsinyeket, kutyáknak a nagyobbakat. A nagyobbak nemei ezek: I. Komondor: házat őrző. II. Kuvasz: barmot őrző. III. Melák: baromfogó. Agár: nyúl-fogó. V. Vizsla: fűrfogó. VI. Kopó: nyúl- v. őzbajtó. VII. *Pulya*: borzfogó.“¹ — A *pulyá*-nak nevezett kutya e szerint 'borzfogó'. Márpedig köztudomású, a SzófSz. is így állapítja meg, hogy a *tacskó* a borzfogó kutya.

Mind ezek után, azt hiszem, végleg elejthetjük a *pulya* > *puli* származtatás lehetőségét.

Figyelmet érdemel, hogy CzF. a kutyák „nevezetesebb magyarországi fajai“ között nem említi a *puli*-t.

IMPLOM elfogadja a *Pudel* > *puli* eredeztetést, és három, a *pudli* alakra vonatkozó idézettel gazdagítja adatainkat. Legrégibb idézete 1728-ból való; joggal mondja hát, hogy ennek a kutyafajtának Mária Terézia uralkodása előtt is ismertnek kellett lennie országunkban. — A Nagy Szótár céduláinak átvizsgálása közben magam is a *pudli*-nak — további öt 1791—1794-ből való adatán kívül — egy Mária Terézia előtti időből való adatára akadtam. (*Puli* alakú adatot nem találtam, de a *pumi*-nak három 1779—1787-ből való adata is felszínre került.) Ez az adat NAGY IVÁN „Komáromi Jánosnak törökországi diariumja s experien-

¹ Az *agár* szó előtt hiányzik a sorszám. — Feltűnő, hogy mind DUGONICS, mind KRESZNERICS hét kutyafajtat sorol föl, CzF. azonban nyolcat: a nyolcadik a *tacskó*. A NySz. a *tacskó*-t csak 'kutyafajta' jelentéssel ismeri még 1748-i legkésőbbi adatában is; gyermekre használt átvitt értelmű jelentése tehát később-ről való. De úgy látszik, DUGONICS idejében már megvolt a szónak 'kölyök' jelentése is, és alkalmasint ezért cserélte föl DUGONICS a *tacskó*-t a rokon-értelmű, de enyhébb jelentésárnyalatú *pulya* szóval a nagyobb kutyafajtak csoportjában. A jelentésbővülés első szótárczása: Tsz. 1838.: *tacskó*: 'hitvány málé-szájú gyermek, kölyök, kicsiny zömök gyermek'. — Mármost CzF. helyre-állította a borzfogó kutyának eredeti *tacskó* nevét, de meghagyta forrásának *pulya* elnevezését is. Csakhogy a szedő nyilván megbotlott, elhagyta a zárójelet, és így *tacskó* (*pulya*) helyett két külön elnevezést kaptunk, a *tacskó*-t meg a *pulyá*-t.

tiaja“ (új kiad. 9) című munkájából való. Komáromi Thökölynek secretariususa volt, és 1697-ben urával Törökországba költözött. Ebből az esztendőből való naplójának alábbi részlete: „Értünk egy Bresa vagy Hads-Pisman nevű török palánkot, kibn tévedvén az előtt való nyáron az én kedves német *puđlim*, kinek mását nem láttam . . .“ — Azt kell tehát mondanunk, hogy jól lehet Mária Terézia idejében történt meghonosításával vált nálunk közönséges juhterelő kutyává, mint az egyéni kedvtelés kutyája már előbb is ismert volt. Erre mutat Komáromi jelzője is: „német *puđlim* . . . kinek mását nem láttam“. — Figyelemre érdemes, hogy a *Pudel* első adata 1678-ból való (I. MNy. XXXIX, 31), első magyar idézetünk tehát mindössze tizenkilenc évvel későbbi.

*

Ezek után áttérhetünk a kérdés hangtani részére.

Cikkemben rámutattam arra, hogy a *puli* alak a népnyelvből fejlődött ki. Példámat azonban BÄRCZI nem fogadja el, azt mondva, hogy más fonetikai helyzetben levő *d* kiesésére vonatkoznak.

Váló, hogy öt példám közül három: *furt und furt* > *furton-furt*, *Söldner* > *zsolner*, *Schildwache* > *silbak* azt a szabályt igazolja, mely szerint — ejtéskönnyítés végett — a *d*, miúta *t*, *k*, *g* is bármily mássalhangzóközi helyzetben kieshetik. A *Pudel* > *puli* ebbe a sorba nem tartozik bele. De két népnyelvi példám: *Feldübung* > *felibung*, *Radband* > *rapant* ettől a szabálytól eltérést mutat, azt, hogy a *d* kieshetik akkor is, amikor előtte vagy utána mássalhangzó áll. Ebbe a sorba bele illezhethető a *puli*, egy ilyen hangtani helyzetnek megfelelhet a *Pudel* (*puđl*) > *puđli* > *puli* fejlődés. MOLLAY i. h.¹ egy további megoldási lehetőséget mutat ki. Szerinte nehézség nélkül magyarázható a *puli* a fel-német „Stoss“ hangú *pu'ł*-ból.²

Az előbbieket szerint tehát két hangtani megoldás kínálkozik. De adódhatik egy harmadik is, olyan, amelyikről nem tudunk. Mert hiszen akkor, amikor német nyelvjárási hangalak magyar népnyelvi átvételéről van szó, az átvézők appercepciójának széles, utólag ellenőrizhetetlen fokozatával állunk szemben. Ilyen esetben hangtani megoldásaink csak azt mutatják, mily módon történhetik az átvétel, de nem azt, hogy valójában úgy is történt. Ha merev hangtani szabályokkal közeledünk újabb német jövevényszavaink népnyelvi átvételének kérdéséhez, olykor magunk akadályozzuk meg a megoldást. A „Stosston“ hangzása — láttuk

¹ MOLLAY módszertani tévedésnek tartja, hogy a német jövevényszókkal foglalkozók — magam is — a bécsi főnyelv és a felnémet nyelvjáráások helyett az irodalmi nyelv írásképeiből indulnak ki. Úgy vélem, megoldott hangtani kérdések esetében félreértés veszélye nélkül használható az egyszerűsítő irodalmi nyelvi írásképe.

² BÄRCZI szükségesnek véli annak az igazolását, hogy az ilyen *magánhangzó + 'l* is *-li*-vel helyettesítődik a magyarban, a nélkül, hogy a „Stoss“ hangnak bármi nyoma maradna akár az előző magánhangzó nyúlásában, akár a mássalhangzó geminálódásában. — Mivel nincsenek „Stosston“-os népnyelvi átvételeink, példát sem MOLLAY mellett, sem ellene nem hozhatunk föl. Amde a „gestossenes“ *l* természetete MOLLAY megállapítását erősíti meg.

— nyelvészek között is vitás. Miként akarjuk hát megállapítani, milyen volt, tesszem egy XVIII. századi dunántúli magyar appercepciója a *pu'l* „Stoss“ hangját-illetőleg? A *léság* < *Leibschaden*, *milimáré* > *Milimadl*, *lajbi* > *Leibl* (l. MELICH, DOLW.) népnyelvi átvételeinket sem tudjuk hangtanilag kielégítően megmagyarázni. Megtagadhatjuk ezért tőlük a német származást? Vagy miképen tisztázzuk hangtanilag a szavunkhoz közel álló korból, „gróf Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyve 1706—1709“ adataiból való alábbi változatokat? *Zeugwart*, *Zeughaus* > *czajbort* (691) ~ *czaikbort* (683) ~ *czajtház* (716) | *Schwarzenbach* (köznévvvel azonos helynév) > *Svarczenpok* (143) ~ *Svarczunpok* (137) ~ *Svarczonpak* (147) | *Neudorf* (köznévvvel azonos helynév) > *Najder* (143) (de: *Pandorf* > *Pandorff* 147). Nagyon találon mondja ZOLNAI GYULA (MNY. XXXIX, 152), hogy „a népi nyelvérzékét nem vezetik mindig olyan hangtörvények, aminőket a nyelvbúvár tud utólag megállapítani“.

Eddig minden idegen kutyafajtát (*agár*, *tacskó*, *paracskó*, *melák*, *spicc*, *mopszli*, *pincsi*, *pumi*, *buldogg* stb.) nevével együtt vettük át, egy sem kapott eredeti magyar nevet. Az elmondottak alapján azt hiszem, nem vétünk az adatok elfogulatlan és lelkiismeretes vizsgálatának kötelessége ellen, ha ebbe a sorba állítjuk be a *puli*-t.

LOVÁNYI GYULA.

Kótaj. E szabolcsmegyei falunév újkeletű. Hivatalos neve a múlt század közepén még *Keresztút*. Régebbi adataink: 1383: *Kereztoth*¹ (ZichyOkm. IV, 246) | 1447, 1454: *Kerezthut* (CSÁNKI I, 518) | 1456: *Kerezwth* (ZichyOkm. IX, 525) | 1461: *Keresutth* (i. h. X, 137) | 1589: *Kerezwth* (KárOkl. III, 457). Azért nevezték így, mert itt keresztelte a Rétköz peremén haladó és a Tisza szabályozása előtti időben igen forgalmas tokaj—nyírbogdány—kisvárdai utat a Rétből jövő paszab—ibrány—nyíregyháza—nagykállói út. A mai név első előfordulását 1799-ből ismerem: „Keresztút, vagy Kótaj“ (VÁLYI, Magyar országnak leírása). LIPSZKY Kótaj-nak írja.

A *Kótaj* név fejtésekor,² mivel új névről van szó, legtermészetesebb kiindulásnak a népnyelv látszik. Neve szerintünk a *kótog* 'pulso, klopfen' igéből származik, és az ú. n. falucsúfoló nevek közé tartozik. A *kótog* igét nemcsak Szabolcsban ismerjük, hanem a magyar nyelvterület majdnem minden részén használják 'ütögetéssel zajt üt, kopog, kopácsol, kalapál' jelentéssel. CzF. szerint *kótogás* = *kót-kót* hangon szólás (MTsz., SzamSz.). Érdekes, hogy a köznyelvbe nem jutott be, pedig régi előfordulásai is közönségesen használnak mutatják (NySz. II, 336). Olyan képzés a *kótog* hangutánzó alapszavából, mint *zsvaj*, *robaj*, *kacaj*, *dobaj*, *moraj*, *röhej*, *dörej*, *zörej* stb. a *zsvog*, *robog*, *kacag*, *dobog*, *morog*, *röhög*, *dörög*, *zörög* igéből. A név a falu, illetőleg lakói zajosságára vonatkozik, és valószínű, hogy a környékbeli lakosok kezdték először így nevezni.

Cikkem megírásakor kérdést intéztem RADVÁNYI SÁNDOR úrhoz — akiről folyóiratunkból tudtam, hogy kótaji (MNY. XXIX,

¹ A. m. *Keresztouyt*? (vö. PAIS: MNY. XXXVII, 194, 1. sz. jegyzet).

² Hibásan: NYÁRÁDY: Szabolcsi Szemle X, 151.

62) — a falu nevét illetőleg. Szíves válaszának idevágó része: „*Kótaj*, szülőfalum neve, tényleg régebben *Keresztút* volt. Hogy miért lett *Kótaj*, erre nézve írásos emlék nincs, csak szájhagyomány. Állítólag, mikor 1848-ban az oroszok bejöttek a faluba, a kollátokon, kerítésekben *kótoztak*, verték azok oldalát: innen eredne a falu neve. A régi írások a hadműveletek folytán elpusztultak, így semmi néven nevezendő írásos emlék idevonatkozólag nem maradt fenn. Annyi azonban megállapítható, hogy *Kótaj Keresztút*-ból 1879-ben lett.“

MIKESY SÁNDOR.

Eped, epeszt, epekedik. Ilyen című, folyóiratunk legutóbbi számában (MNY. XLI, 87—91) közzétett cikkemmel kapcsolatos mulasztásomat akarom itt első sorban jóvá tenni.

A fenti szócsoporthoz az *epe* főnévvel való összefüggését fejtegettem benne. Ezt a magyarázatomat lényegében már néhány év óta a fejemben forgattam, és főbb pontjaiban nemcsak magamnak rögzítettem meg, hanem az Ó-magyar Mária-siralmat tárgyaló egyetemi óráimon ismételtelen jeleztem is. A MNY.-ben való közlés céljára az elmúlt télen dolgoztam ki, a romlás, rendetlenség, fagyosság időszakában, tehát nem éppen a legeszményibb munkalehetőségek mellett. — Vagy előbb kerülte el a figyelmemet, vagy valami rejtélyes módon munka közben nem jutott eszembe, hogy a Nép és Nyelv III. évfolyamának 1943. márciusi keltezésű 3. számában (56—8) „Az »Ó-magyar Mária-siralom« betűjének értelmére vezérlő kalauz“ című tanulmányában a magyarázó jegyzetek során foglalkozott az *epedek*-kel Mészöly GEDRON. Hogy pedig ez az elsiklás megtörtént, annál kevésbbé értem, mivel Mészölynek az ÓMS.-ra vonatkozó munkálatait nagyon is számon szoktam tartani, hiszen a nagyszerű emléket illető észrevételeimnek rendszeres megjelentetését jó tizenöt éven át azért halogattam, mert ezen a téren nem akartam elébe vágni Mészölynek. — Megjegyzem, Mészöly barátom szíves jóvoltából a szerkesztésében megjelenő folyóirat számai mindig eljutottak hozzám, ha többnyire jóval később is a címlapokon jelzett időnél, s könyvgyűjteményem el nem pusztult részében, sajnos, hozzáférhetetlenül, cikkem megírásakor tulajdonomban voltak.

Miután cikkem napvilágot látott, az ÓMS. egyetemi megbeszéléséhez néztem utána a téli hónapokban használhatatlan Magyar Nyelvtudományi Intézet-beli Nép és Nyelv-példányban, hogy mit írt újabban az emlékekkel kapcsolatban Mészöly. Ekkor ért a kellemetlen meglepetés, hogy nemcsak tárgyalta az *epedek*-et, hanem az *epe* szó tartozékaként fejtegette, amint én is. — Készségesen nyugtázom, hogy az ilyen származtatásnak nyomatásban való nyilvánosságra hozatalában Mészöly előttem jár. Ha cikkem létrejöttekor ezt tudtam volna, természetesen éppen úgy feltártam volna, mint ahogy SZABÓ DÁVID vagy KASSAI ilyen irányú felfogására is hivatkoztam (Mészöly mellőzi ezeket az elődeinket). Tudniillik ezt a cikkemet Mészöly közleményének ismeretében is megcsináltam és közrebocsátottam volna, mégpedig igen csekély alakítás- és fogalmazásbeli változtatással. Aki cikkeinket összehasonlítja, remélem, nem tartja így sem feleslegesnek az enyémet.

Némi megjegyezni valóm volna Mészöly cikkéhez.

Hogy jelentéstani alapot szolgáltatasson az *epe*: *eped* rokonításhoz, az *epe*: *keserűség*, *keserű* jelentéskapcsolat példaként idézi a Mózes V. 32:32.: „uva eorum uva fellis et botri amarissimi“ bibliai helynek ezt a magyarázatát: KulesK. 284: „Vv zelewk *merkes eppew zelew* es keserwes zelew kerezd“ ilyen olvasással, illetőleg értelmezéssel: „Ű szélük [=szőlőjük] mérges *eppő-szélő* (=epe-szölő) és keserves szélő-gérezd“. Kár, hogy nem kapunk felvilágosítást arra, nézve, hogy mi volna ez az *eppő* forma. Talán azt gondoljuk, hogy a Mészölytől előtte idézett JordK. 264: *epee* olv. *eppé* a. m. *epe* változata? De akkor mi ez az *eppé* alak? Hogyan viszonylik az *epe* formához? Úgy, mint eredetibb hosszú *é*-t hordozó egyes 3. személyű birtokos személyragos forma? Ha ez, akkor hogyan felel meg neki az *eppő* a maga ő végződésével? Amíg ezekre a kérdésekre nincs felelet, nem látom okát az *eppő* forma felvételének, különösen, amikor *eppéü* olvasat és ennek *-ü* képzős melléknévül való felfogása is lehetséges, úgyhogy — amint az EtSz. I, 1582 — *mérges epéjü szőlő*-re gondolhatunk. Az ellátottságot kifejező melléknév a kódexben hol így jelenik meg: 279: *newew* olv. *nevő* a. m. *nevü*, hol így: 222: *menemw* olv. *minemü* a. m. *minemü*, vagyis *ő*-z és *ü*-z változatban egyaránt előfordul,¹ tehát ezen az alapon sem lehet kétségbe vonni, hogy a kódex nyelvében egy *eppé(j)ü* alak létre jöhetett.

Mészöly az *epedek*-kel foglalkozó cikkének utolsó bekezdésében ezt írja: „Páriz-Pápai a *bú*-val kapcsolatban nemcsak azt a szólást jegyzi föl, melynek ígéje *epedni*, hanem azt is, melynek ígéje *el-aszni*: tehát századokat megélt régi magyar szólás volt a '*búval aszni, epedni*'. Páriz-Pápaiban az *aszik*-kal szólássá kapcsolott *bú* az »intabesco« ígével kapcsolatban lévő »*dolor*«-nak felel meg: tehát az OMS. »*búol oszuk, epedék*« sora a Planetus e sorának fordítása: »*crucior dolore*«. Ez így nem világos, mégpedig azért nem, mivel hiányzik belőle — nyilván kifelejtődött az elejéről — az a Páriz-Pápai adat, amely egy szólásban mutatja be a *bú* meg az *eped* szókat. Az adat közelebbi hollétére: PP. „Angor“ címszavára Mészöly „Az Ó-magyar Máriásiralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata“ című tanulmányában (Universitas Franciscus-Josephina. Kolozsvár. Acta Philosophica 8. 1944. 32) utal abban a szakaszban, amelyben az OMS. *bu-thuruth* kifejezésével összefüggésben azt bizonyítja, hogy a latin „*dolor*“ megfelelője az ó-magyar nyelvben a *bú*, amely ekként a *keserűség, sérelem, fájdalom, bánat* szók előzménye. — PP. 1708., PPB. 1767. „Angor“ címszava alatt ez van: „Angoribus confici: *Búval epedni*.“ Ugyanott „Intabesco“ alatt meg ez: „Dolore intabescere: *Elaszni a' sok búban*.“ Az előbbire mehet vissza a cikkem egyik jegyzetében „Nb.“-vel idézett KASSAI V, 93: „*Teprenkedik*: Verb. reciprocum magát tepeszti: Angitur syn. *Búval eped*.“² — A két PÁRIZ-PÁPAI adat

¹ A kódexben általában *ü*-z alakok mutatkoznak. Így: 266: *ehezv*, 300: *ywuendw*; 278: *Tyz hurw hegedwen*, 281: *kefellw*.

² A *búval aszik*, illetőleg *búval aszott* szólás régebbi életben volta mellett felhozható a *búval* elemmel alliteráló igenevet tartalmazó kifejezés.

alapján Mészöly úgy vélekedik, hogy az ÓMS. szerzője a latin „Crucior dolore“ megfelelőjéül egy ó-magyar *búval aszni, epedni* szólást alkalmazott. Ezt én egy kicsit sokalloom. Ellenben — különösen, ha számba vesszük az *aszik*-nak meg *eped*-nek cikkemben kiemelt ilyen együtt szereplését: CAL. 21: „adareo: *Meg azok, meg epedők*“ és a nyilván ezzel összefüggő MA. 1611., 1621.: „Adareo: *Megafzoc, Elepedóc*“ — szerintem is bizonyára joggal következtethetjük, hogy 1300 körüli kitűnő egyházi költőnk a maga *buol ozuk epedek* fordulatában két-ösi magyar szólást olvasztott össze.

Puli. IMPLÓM JÓZSEF: MNy. XXXIX, 139 egy 1728-i szegedi boszorkánypörből idéz adatot a *puli*-ra, illetőleg *puđli*-ra: „Mónosnak pedig egy vörös *puđlija* volt, azon járt“ (REIZNER, Szeged tört. IV, 387). LOVÁNYI GYULA fentebb közölt cikkében (MNy. XLII, 71) Thököly secretariusának, Komáromi Jánosnak a diariumából egy 1697. évi „német *puđli*“ adatot közöl és megjegyzi, hogy ez mindössze tizenkilenc évvel későbbi, mint a szerinte a német *Puđel* kutyanevre idézhető első, 1678. évi adat (vö. LOVÁNYI: MNy. XXXIX, 31).

Úgy látszik, ezeknél korábbi az alábbi adat, amelyre TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEFnek „A tótágast álló világ“ című képzettörténeti tanulmánya (EPHk. 1943: 337 kk.) nyomán bukkantam.

A Radvánszky-könyvtár egyik kódexe tartalmazza az „Az világhoz szabott ének“ című verset. Kiadta THALY KÁLMÁN „Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból“ című kötetében 360—1. THALY a szerinte „antidemokratikus“ éneket a verses könyvben előtte álló azonos írású pasquillus évszámához igazodva 1675-re keltezi, azonban BAROS GYULA „Radványi verseskönyvek“ című kiadványában¹, ahol (92—4) újra közli a verset, azt jegyzi meg, hogy a feltevés nem valószínű, de csak feltevése (24). — Az ének 8. versszaka a BAROS-féle közlés szerint: „Az szabó törvinyt szab, tímár armálist ír. | Mint az puđli farka, olyan az nemes vör, | Kovács boeskort esinál, ötves nagy vasat vér, — | Mind az kettő, higyjed, egy jó batkát nem ér!“

Az ének másik változatát a körmöcbányai levéltár limbusában ERNYEY JÓZSEF fedezte fel és ismertette meg az EPHk. e számának szerkesztőjével, nyilván ECKHARDT SÁNDORRAL. Mivel az utóbbi egy jegyzetben (i. h. 338) azt írja, hogy a körmöcbányai emlék majdnem szóról-szóra egyezik a Radvánszky-félével, s minthogy az idézett versszakhoz nem közöl változatot, azt gondolhatjuk, hogy a *puđli*-val kapcsolatos rész bizonyára előfordul abban is.

Az ének harmadik változatában, amelyet az esztergomi Helischer-kódexben talált meg TURÓCZI-TROSTLER, a versszak így van meg (i. h. 339): „Az Szabó törvényt szab, Tímár armalist ír, Boeskort paskol eötvös, Serka is voxal bír, Mint az puđli farka szintén olly nemes vér², Mind a' ketteő hidgyed edgy is

¹ Erre ALSZEGHY ZSOLT hívta fel a figyelmemet.

² A *szintén olly nemes vér*-re vonatkozólag vö. PP. 1708., PPB. 1767. „Inhumanus“ al.: „Non adeo inhumanò fum ingenio: Nem vagyok *szintén*

Bakot nem ér.“ — TURÓCZI-TROSTLER szerint az utóbbi változat egészében az előző kettőnél eredetibb hatást tesz.

Az idézett részlet az első az ének közjogi vonatkozású, ilyen természetű képtelenségeket magában foglaló négy versszaka közül. Hogy a „pudli farká“-val kapcsolatos mozzanat miként illeszkedik bele az összefüggésbe, a nyilvánvaló szövegromlás következtében nem világos. Az aligha kétes, hogy a *pudli farka* valami csekély értékűt akar kifejezni, de hogy a Radvánszky-változatban a *nemes vér* vagyis 'nemesség' értékét, becsületét jelenti-e, vagy pedig az esztergomiban ama bizonyos Serka nevű voksolónak nemességre való illetékességét mértékeli-e, kérdéses.

Az 1675-ös évszámot nem merném az ének számára is eltulajdonítani, azt azonban valószínűnek tartom, hogy ez „Az világra szabott ének“ és benne a *pudli*-ra vonatkozó adat valóban az 1675 körüli időszakból származik.

KLUGE-GÖRZE, EtWb.¹¹ 459 ezt írja: „Nach dem zugehörigen Ztw. *pudeln* 'im Wasser plätschern' ist der auf Wasserjagd abgerichtete *Pudelhund* (so seit Krämer 1678) benannt, dessen Name seit Beginn des 18. Jh. zu *Pudel* gekürzt erscheint.“ Vagyis a németben a *Pudelhund* tűnik fel 1678-ban s nem — ahogy LOVÁNYI mondja — a rövidült *Pudel*. Annál érdekesebb, hogy nálunk ebben az időben ismételten is a rövidült *Pudel* formának megfelelő *pudli* jelenik meg. PAIS DEZSŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Szótörténeti pótlékok a Szófejtő Szótárhoz.

Három, betű szerint való közlésre törekvő kiadás anyagát vettem össze BÁRCZI GÉZA kitűnő Szófejtő Szótárával = B. Ezek: ECKHARDT SÁNDOR, Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. sz. végéről. Bp., 1944. = T. — BUDA JÁNOS, Szentsei-dalokkönyv. Bp., 1943. = Sz. — JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. = Gy.

Az első kettő, melyekből az adatok zöme származik, a Magyar-ságtudományi Intézet, a harmadik az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása.

alkalmasint B.: XVII. sz. m. f. — 1594: „Ezeken kívül köz leginjs *alkolmasint*“ T. 60.

alku B.: XVII. sz. e. f. — 1589: „(mert olyan leveleket) embernek mutogatnj údon[ek el]otth nem *alko*“ T. 71.

banya B.: XVIII. sz. e. — XVII. sz. v.: „néhul fut io *banyád*“ Sz. 134.

céda B.: XIX. sz. e. — 1590—1594: „*Czeda Peterne*“ csn. Gy. 10.

cipellő B.:? XVI. sz.; XVIII. sz. m. f. — XVII. sz. k.: „*Czipel-léjé* el el lopták szégeny nyavalyásnak“ Sz. 11.

csapkod B.: XVII. sz. e. f. — 1590: „Zekell Istwant zinte á kapuban *czjapkottak* le“ T. 183.

olly embertelen, paraftz.“ | Decsi Gáspár: Préd. 38: „*Szinte ollian szűksegés*“ (NySz. II, 1123 *szint-olylan* al.) | SI.: „*Szint olly, Szint ollyan*. Similis, Aequalis. — *Szint olly nagy*. Tantusdem, Aequé magnus, Pari magnitudine.“

- császármadár* B.: 1622., de SZIKSZFABR. — 1593: „Im tegnap hozanak 4 *chiafar madarat*, kj ittis vysag“ T. 133.
- cselekszik* B.: 1792. — 1592: „kgd zinten vgy *chielezkzik*“ T. 176; 1593: *chielekefem* T. 122.
- csikász* B.: 1808. — 1652: „az eleöt fele az *Czikaž[na]k* fele az Ur[na]k jart.“ Gy. 126. — A *csikász* igeként Sz. 85.
- csokor* B.: 1784. — 1591: „Im 3 *czokor* madaratis kvltem Azoniomnak“ T. 113.
- csorbul* B.: XVIII. sz. v. — 1697: „io hired és neved azzal meg *Csorbula*“ Sz. 38.
- dajkál* B.: *dajkál* XVIII. sz. e. f. — 1600: „senki *daikalása* ennekem nem kel“ T. 202.
- délután* B.: XVII. sz. e. f. — 1595: „Penteken három orakor montak kj az Sententiatt *del vthan* az Aszzonra“ T. 147.
- dohányoz* B.: XVII. sz. v. — 1697: „[kezd] koczkázása után az *dohányozáshoz*“ Sz. 38; XVII. sz. v.: „tsak ugy *Dohányozok* az midön éhezek“ Sz. 110.
- drágáll* B.: XVII. sz. e. f. — 1589: „nem *dragallia*“ és „*megh dragallia*“ T. 90.
- duskál* B.: *duskál* XVIII. sz. k. — XVII. sz. k.: „ejjel napal űzi az *duskálást*“ Sz. 77. és „az *duskás* ivásbul nem akar valnyi kárt“ Sz. 76.
- elidegenedik* B.: XVII. sz. e. f. — 1590: „udöuel se *idegeneggik* ell kdtull“ T. 160.
- familia* B.: XVII. sz. k. — 1590: „az batori *familianakis* lehetne reze benne“ T. 159; 1636: „Eszterházi *Familiát* kedvessen lássa“ Sz. 79.
- férjhez megy, ad* B.: *férjhez ad* XVIII. sz. — 1593: „es *firhez menne*“ T. 126; „hogj *firnek aggjak*“ T. 130.
- firkál* B.: XVII. sz. e. f. — 1595: „rajta kaptam hogj ream *firkall*“ T. 148.
- forgolódik* B.: 1792. — 1600: „*forgolodot* keözülettem“ T. 202.
- forspont* B.: XVIII. sz. e. — 1697: „*förspontot* kinszerit meg lennyi“ Sz. 38.
- gézengúz* B.: 1599. — 1594: „es az apro *gezen[guzok]*“ T. 55.
- gyalulatlan* B.: 1804. — 1727: „égy *gyalulatlan* fenyö fa *dejzkas*“ Gy. 241.
- habzsol* B.: XVII. sz. m. f. — 1666: „fogh hajmát vagy tormát igen *hapsollyá*“ Sz. 51.
- hajtóka* B.: XVIII. sz. e. 'ruha felhajtása' jelentésben. — XVII. sz. k.: „hajts fol egy *hajtokaban* az meg töltött kánnát“ Sz. 77.
- iramik* B.: XVII. sz. e. f. (*iram, iramodik, iramlik* al.). — 1592: „Bep *Iramo* paripa“ T. 115.
- kanász* B.: XVIII. sz. m. f. — 1589: „az *kanasnak* egj forinttjatth meg attam“ T. 83.
- gornyadoz* B.: XVIII. sz. — 1593: „az chech el ualaftasa *kornjadoftatia*“ T. 42.
- korog* B.: 1792. — 1600: „hasok penig éseg miát *korog*“ Sz. 49; 1666: „hasa *korog*“ Sz. 52; XVII. sz. k.: „[hasa] éhesség miát nem tenne annyi sok *korogást*“ Sz. 76.
- költözködik* B.: XVII. sz. e. f. — 1594: „sokaig lehet *költöz kódjsek* mert nagj ar uiz uagion“ T. 53.

lotyó B.: XVII. sz. m. f. — 1590: „de cigani ez *lotio*“ T. 157.

mácsik B.: XVII—XVIII. sz. — XVII. sz. m. f.: „mézes *mátsiknál*“ Sz. 143.

matat B.: 1784., de vö. *motoz*. — XVII. sz. k.: „mit *matosz* kebelemben te goromba Jánko“ Sz. 12.

méhész B.: XVII. sz. m. f. — 1652: „Bakk Leorinj *Mehez*“ Gy. 142; 1670: „Ban Marton Czürburo *mehesz* Bonezida[n]“ Gy. 185.

noha B. XVII. sz. e. f. — 1588—1595: T. 19, 112—3, 187, 192, 196—7.

perszóna B.: 1835. — 1679: „De ezeknekis tíz *Personája* megh irt *Azžony Jobbágyi*“ Gy. 218.

puliszka B.: XVIII. sz. m. f. — XVII. sz. v.: „Az hariska Tatár buza vaj ki io *puliszka*“ Sz. 135.

rákász B.: 1808. — 1666: „Finta Marton *Rákáfz*“ Gy. 157; 1670: „Finta Marton *Rakas*z egyebre sem io“ Gy. 187; 1737: „*Rákáfz* Péter *Rákáfz*“ Gy. I. sz. mell.

sajnál B.: XVII. sz. e. f. — 1595: „kit igen *sajnalnak*“ T. 147.

sántít B.: XVII. sz. e. f. — 1591: „*santitni* kezdé“ T. 191.

sérül B.: XVII. sz. e. f. — 1593: „te kğ igen megh *serót* uolt“ T. 133 (a *sérszik* igeneve is lehet).

sokall B.: XVII. sz. e. f. — 1594: „*sokalla* kegeld az en kelczegemett“ T. 143.

strázsál B.: XVII. sz. m. f. — 1666: „egi *Strasallo* defz kabol cžinalt erkelfeczke“ Gy. 162.

súlyos B.: XVII. sz. k. — 1591: „ez egjnell *sulliossab*“ T. 192.

szánka B.: 1706. — 1642: „egy *fzankaba* fogtak ket louat“ Gy. 81.

szólóngat B.: XVIII. sz. e. — 1594: „meg *šolongatuan* egjmast“ T. 59.

tagadhatatlan B.: XVII. sz. e. f. — 1589: „De *tagadhatatlanul* mongjak“ T. 69.

tokos B.: XVIII. sz. e. — XVII. sz. v.: „az *Tokosnak* rosz fatyunak nem álhottya kezét... nints buzája gabonája meg ette az *tokos*“ Sz. 134.

úton-útfelen B.: XVIII. sz. e. f. — 1702: „Az hol járok kelek *uton és ut félen*“ Sz. 81.

ürmös B.: 1827. — 1666: „Tíz hordoval až *Ürmes*sel egjüt“ Gy. 171.

vakol B.: XVII. sz. m. f. — 1594: „Immar cziak *vakolny* kell az kelseő (!) falt... kemencze körül valo *vakolas*“ T. 139.

vándor B.: XVII. sz. k. — 1638 k.: „*Vandor* Janole“ csn. Gy. 31.

vendégfogadó B.: XVII. sz. v. — 1591: „mas fell talleron wyzem à *Vendigfogadothwl*“ T. 192; 1640: *Vendégfogadó* Gy. 56; 1666: „Vagjon egy pulzta *Vendeghfogado*“ Gy. 147.

virradtig B.: XVII. sz. k. — 1591: „Vilagos *viratigh* megh a' zemeonket sem hűntüg be“ T. 105.

zsibong B.: XVII. sz. k. — 1594: „sok *sibongas* utan“ T. 58.

zsindelyez B.: 1593. — 1589: „ez niaron nem *sindelezteth* kegj:“ T. 81.

MIRESY SÁNDOR.

NÉPNYELV.

Szövegmutatványok Felső-Szigetköz nyelvéből.
Darnózseli.¹

Aprószentekezés.

Elmondta Karácsony Lajos 74 éves gazda 1936. augusztus 16-án.

Mikor elírkézett² aprószentek estije, a legínyek kilencágú vesszőbű csinátok² korbácsot, kígyóhátró, csinátok csomót a vígíre. Hét-nyóc legj emént a házokho³ sorábo. Mëkkocoktatták a ajtót, ótá mëkkírdésztk, hogy beméhetnek-ë. Akkor osztá ëköszöntöttik aprószentek estijit.

Nagyon köszönnnek dicsirtessikët. Ekkor ëkezdik:

Elírkézett aprószentek estije,
Akkiket a Heródes mëgöletett,
Ezër ontottak az ártotlanyok vért,
Mellért nyertek mënyországbo hasznos bért.

Bemënnnek. A ësö belíp, aszonygya: „Aggyon Istem bort, buzát, bíkessígët, hótunk utá örök üdvössígët!” Akkor osztán korbácsúnak.⁴ A lányok a szurdígba húzónnak, nyerítnek. A gyerekék a ágy alá búnak. A léám mos szallagot köt a korbácsro. A öregeb léányok pirossat kötnek, a fiatalabbak fehérret szoknak. Osztá akkor píszt annak. A húst, akkit kapnak, zságbo tészik, átá közakarátúá a kocsmábo mëgészik. Utánno a pízbu jót isznak. Két korbádzsbú koszorút csinánok, kettöt mëk körözbe raknak, autá főkötik a kocsmá pallásáro. Mos követkëzik a mulácesság. Aszt a léánt viszik ë táncúnyi, akki kötöt fő szallagot. Mikor jó berugnak, ësszeverekënnnek, nos osztá úty köll úköt hazavezetnyi.

Kisbodak.

Aprószentekezés.

Elmondta Czafik Ferenc 82 éves gazda 1936. július 24-én.

A korbácsot mindë legím mëkcsinátó aprószentek elöt való este. Aprószentek estijim van a köszöntís. Főkoszorúznak két

¹ Az itteni népszokás néprajzi leírását l. TIMKÓ GYÖRGY, Szigetközi leánykorbácsolás és legénycímer: NéprÉrt. V, 316—3. A szokás irodalmát l. NéprÉrt. XXXI, 115—6. De nem csak a lányokat korbácsolják!

² Az itt közölt szövegek olvasásával kapcsolatban megjegyzendő, hogy az á hangot tartalmazó szótag utáni rövid o hangok nyíltabbak a köznyelvinél; szó végén az ilyen o hang többször szinte a-nak hangzik. A hosszú í hang minden helyzetben nyíltabb ejtésű a köznyelvinél.

³ A szövégi o e szóban nem nyíltabb.

⁴ Ennek a népi szokásnak az egykori nagyszombati diákok körében is ismert voltára érdekes adatot nyújt Zrínyi Miklós öccsének, a 12 éves Zrínyi Péternek nagybátyjához, gróf Batthyány Ádámmhoz írt levele, melyben részleteket árul el diákéletéből. 1633. december 27-én többek között ezeket írja Nagyszombatból: „Írtam ez keueset rez szerent uigan, rez szerent szomoruan, mert hónap apro szentek napia vagyon“. Később pedig: „Az irasban ha mi fogyatkozás esset megh bochassa kegyelmed az en elmem mikor ezt írtamís ki tuga hon nyargalt, az apro szentekís igen forgottak elmembe“. (IVÁNYI BÉLA, A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Budapest, 1943. 58—9.) Úgy látszik, a kis fiú igen félt a korbácsolástól.

korbácsot. Minnyá, mikor küsszem vannak, eménnek a faluba köszöntennyi. Beménnek minde hászho.¹ Még is várgyák, āra rá is küssülönnek: vaty húst küssítnek le, vaty szalonnát, vaty píszt. A legínyek egy zsákot még éty pörsút visznek magukká. A ablak alá mēnnek, beköszöntennek, hogy „éty szíp dallot mondānnánk, ha még lenne engedve“. A két főpántlikázott, koszorús korbácsod bemutattyák a ablako. Ekkor énekülik eszt a dallot:

Elírkézett aprószenték estíje,

.....
Dicsírtessík a Jēzus Krisztus!

Beménnek, átām mēkkorbácsúják éty kicsit a családót, de csak mēkpēcēgetik, átām mēgzörgetik a pörsút, hogy „segícsük a tárházót“. Csak asz szokják mondānnyi, mikor korbácsúnak: „Egissiggē, mustármaggā, kellísēs nē légyēn a valagok.“ A léányok, akkiknek vam pántlikájok, aszt rátészik a koszorúra. Rígi üdőbe vótak mēnyescsik, szíp fíketőjök vót, ezék mikor mēgúnták a fíketőjököt, akkor aszt a pántlikát, akki rajta vót, adaútták ēre a korbácskoszorúra ē. Kivát, ha kaptak jó ajándíkot, szípēm mēkköszöntík: „Köszönnyük a ajándíkot!“ Most eménnek a másík hászho.¹ Mikor évígesztík a kerüllíst, eménnek a kocsmábo, mēkfőzetik a húst, akkít kaptak, a pízē még vésznek bort, osztām múlatnak. A koszorút főszögellik a pállásro, az ot marad, míg új nēm lész helétte.

A z o k a v a j k a i a k . . .

Elmondta Czafik Ferenc 1936. augusztus 15-én.

Valaki sallót tálátok a erdőbe. Ördögnek hittík, hád botókok hoztak. Éggyik rávágott, nos a salló fölugrott. „Íszē ez pokolbéli ördög!“ Ere agyomvertík, észetörött apróra. Ak köllöt nekije.

A Szent Jánost kivittík, hogy ossza el a rítet. Atām mind afféle szent, nēm illő János vót, hanēm csak csinát vót: há nēm csinát sēmmit. Asz hittík, hogy éhēs, há mēgētették alut téjjē. Osztá rítosztál méksē lett. Ere mēkharaguttak rá, nos osztá kitették a Duna pártýáro. Észekte a víz a Szent Jánost, mer az a Duna pártýám vót. Íty fokták ki a Piskiek.

Negyvennyódzba a katonákok igē szették. Úty fótoszták a katonákok! Há Bodakrú egy legí emenekút, hogy ē nē fogják. Átmenekút Vajkáro. Onnand osztām nēm vihették ē. Ez mesészte, hogy éggy úr ott asz parancsúta a cseléggyeinek, hogy a zsákokot rákják észse egyenésse, úty pakliba. Kérdésztk, hogy mivē billégűjék le. Kérte az úr, hogy hun a billég, ammivē a márhákok billégüllik: aszonta, hogy avvā billégűjék le. Azok még ammint észzecsomagútták a zsákokot helésse, mēktüzesítették a billégēt, nos köröszttúsütöttík a egisz tucad zsákokot. — A

¹ Az o zárt.

zsákokot szítszédik, ěpakúják. Mindě zsák, ammi hěre akárták raknyi, nity helěn köröszttú vót sűtve. Mikor hazaměnt a úr, monygyák ám neki: „Baj van ám!“ „Micsoda?“ Monygyák nekije, hogy mindě zsák nity helěn köröszttú lět sűtve. A úr měg aszonygya, něm baj, de hāgassanak vele, ně gyalāzzák. Adot někik ōt forintot.

Dunakiliti.

A boszorkányokról meg az igricról.

Elmondta Máté János 70 éves gazda 1936. augusztus 13-án.

Szeny György-nap ějjě beröpűnek a boszorkányok a istállóba, ōtām měkfejik a tehenyekět. Něhogy beröpűjenek, Mária-nyukta-bukor¹ hājtasávú betűszkōttik a sōvínkaput.

Ety helěn a szōga aszonta, hogy ú maj měkfogja a boszorkánt, vagyis měk fogja asztot tunnyi, hoty ki az a boszorká. Az a legi odatamosztotta a sōvím-boronát a falnak, alájo bűt, nos onnět leste ěfélbe, hogy mikor měgy a boszorká. Hogy az a legi ászttá těnyleg látto-ě vaty sě, de gyōtt mondannyi, hogy a Gyulaině gyōtt ety fěfűlűvě, nos abba měg akarta fejnyi a tehenyet. Mikor beměnt a .istállóba fejnyi, a legin gatya-maddzaggā lekōttote a kilincsět, ōtā a boszorkán nem tudot kíměnnyi.

A baktěr a dārdávú csināt maga körě ety kōrt, hogy a boszorkányok ně fīrgyenek hozzā.

ěccěr is měgnyūkōsodott a kěnyerűnk. Aszonták, hogy valaki měgrontotta. A ōrek szōga fōvitte a kímimbe, nos belebōkōtt egy ōrek kěst azěr, hogy akki měgrontotta, az odaměgy, mer úgy ěrzi, hogy ūbele bōktěk a kěst. Szabodik, hogy věgyěk le a kěnyeret a kímimbū.

Azelōtt ěgě sog gyűge, gyalló vót a faluba. Eggyik asszonnak is vót egy ije ěgěny gyűge gyerěke. ěre asz monták, hogy ez vātod gyerěk, vagyis, hogy a boszorkányok a anyna mellū minnyā a szūletěsekor kěcsěrětěk. Ászttā hā asz javasullotta něki egy javasasszō, hoty fűccse ki a kěměncět izzōra, nos a gyerěkět ūtesse a sűtōlapātro, miha a keměncěbe be ākārni tōnyi: akkor a boszorkányok ě fogják kapnyi, nos visszatěszik a magāět.

Itt ety pásztor vót abba a ūdōbe. Szerětět vōna piz gyūtenyi. De hogya? Asz monták, hogy ety fekete tīk tojāsāt kōl kikōttěnnyi eggy emběrnek, de ojam fekete tīk lěgyěn az, akkibe ety fehěr tol sincs. Keritěttěk ety tojāsāt, nos osztā a pásztorhāznā a kímim mellet měgūtěttik a Tót Andrāst. A āpām, a kōssig kamorāso zavarta le esztět a emběrt a tojāsrū. Azěr, mer asz tartották, hogy ebbūl a tojāzsbū kōl ki a iglic, akki a pīszt zsākkū horja.

SZABÓ DÉNES.

¹ Tűskěs bokor.

KÖNYVISMERTETÉS.

Osztják hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. 1. kötet (= Reguly-Könyvtár 1.). Közzéteszi ZSIRAI MIKLÓS. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1944. XVII+487 l.

Az első világháború utáni gazdasági és politikai viszonyok sajnálatosan éreztették hatásukat a hazai finnugor tanulmányok terén is: a rokon népek anyagi és szellemi életének megismerésére irányuló helyszíni kutatásoknak végük szakadt, a régi gyűjtések feldolgozására és közzétételére megindult munka jóformán abbamaradt, sőt még a finnugor kérdéseket tárgyaló tanulmányok és értekezések száma is leapadt — egyebek közt azért, mert nyelvészeti folyóirataink sora is megritkult, illetőleg kötetek csak nagy időközökben követték egymást. Amikor a kedvezőtlen körülményekre nem lehetett már áthárítani a finnugor tudományok ápolásában beállt aggasztó szünetet, nem hiányoztak azok a hangok, amelyek a finnugor nyelv- és néptudományi munka újramegindítását sürgették, ezek azonban kevés visszhangra találtak s nagy ellenállást kellett leküzdeniök, hogy a finnugor tudományok iránti közönyt megtörjék. A szövegkiadás terén PÁPAY JÓZSEF északi-osztják medvénekeinek közzététele volt az egyetlen számottevő teljesítmény, amelyre két évtized alatt hivatkozhattunk (vö. NyK. XLIX, 388—90). Hogy BEKE ÖDÖN cseremisz szövegeinek egy része megjelenhetett, az különféle külföldi tudományos társaságok érdeme (vö. NyK. XLVIII. és LI.). Érthető, hogy ilyen előzmények után a finnugor tudományok hazai munkásai rendkívüli örömmel veszik most kezükbe REGULY és PÁPAY kéziratban maradt hagyatékának kiadásra került részét, a Reguly-Könyvtár első kötetét, amely — mint a címlapján látható kötetszám is jelzi — csak kezdetét jelenti egy nagyszabásúnak tervezett kiadványsorozatnak.

REGULY és PÁPAY elárvult hagyatékának már több mint egy évtizede ZSIRAI MIKLÓS a gondozója s egyben csüggedetlen, lelkes és harcos szószólója. Az ő jelentése (NyK. XLIX, 381—8) ismertetett meg bennünket azzal, hogy voltaképp mit is tartalmaz és milyen értéket jelent számunkra ez a hagyaték. Ő hirdette újra meg újra (MNy. XXXV., XXXVII.), hogy e hagyatékot kiadni a nagyérdemű hagyományozók és önmagunk iránti elsőrendű kötelességünk. Mindenki, aki előadásait hallotta és cikkeit olvasta, meggyőződhetett arról is, hogy a REGULY- és PÁPAY-hagyaték kiadásával nemcsak a kegyelet adóját rójuk le két nagy tudósrunk iránt, hanem a legmagyarabb tudományok céljait szolgáljuk. S végül — most megállapíthatjuk — ugyancsak ZSIRAI MIKLÓS az is, aki a hagyaték kiadását megindította, az első kötet közzétételével kapcsolatos problémákat megoldotta s a sajtó alá rendezés fáradságos munkáját elvégezte.

A Reguly-Könyvtár első kötete — PÁPAY kiadás-tervezetét követve — REGULY gyűjtésének két terjedelmes darabját, a „Puling-aut eri. Nating jäch ar: Obdorszki ének vagy a Pul'-melléki hegyfok éneke" és a „Jeli us eri: Jeli város éneke" című hőséneket tartalmazza. Az előbbi az *oimát*-nép emberének viszon- tagságait és harcait beszéli el, az utóbbi pedig a „Bálvány-húsában

bővelkedő fejedelemlhős“-nek meg öccsének az utazását írja le a „fekete vizű táplálékos“ Szoszván, a „fehér vizű halas“ Obon és így tovább. Szerkesztet, meseszöveg szempontjából az első éneket eléggé nehézkesnek, kuszáltnak találom; a második jóval világosabb, gördülékenyebb. Mindkét ének — mint *REGULY* egész gyűjtése — egy más forrásból egyáltalán nem ismert, azóta teljesen ki is halt osztyják nyelvjárás emléke, s ez a körülmény még növeli nyelvi érdekességüket. Tollbamondójuk egy Szygvavidéki osztyják, *Ny i k i l o v M a x i m* volt, akinek nyugati-osztyják tájszólása lényegesen különbözik mind a *V O L O G O D S Z K I J*-féle evangéliumfordítás északi-osztyják nyelvjárásától, mind pedig a *C A S T R É N* tanulmányozta déli-osztyják tájszólásoktól.

REGULY eredeti (*PÁPAY*tól verssorokra tördelt) feljegyzésén kívül *PÁPAY* pontosabb fonetikai átírását is tartalmazza a kiadás, a szövegnek mind magyar, mind német nyelvű fordításával. Hogy a *REGULY*-féle, fordítás nélkül maradt feljegyzések megfejtésével és magyarra fordításával milyen rendkívüli képességeket kívánó munkát végzett el, s milyen magasrendű teljesítményt nyújtott *PÁPAY JÓZSEF*, az közismert tény. *PÁPAY* átírását és magyar fordítását változatlanul közli a kiadás gondozója. Hogy a nyelvi nehézségeken kívül még milyen más természetű nehézségekkel is meg kellett küzdenie mind *PÁPAY*nak, mind pedig *ZSIRAINAK*, annak a megállapítására érdemes egy pillantást vetnünk az előszóban közölt, *REGULY* kéziratáról készült hasonmásra. Mily veszélyes és időrabló lehetett ennek a nehezen olvasható kéziratnak a kibetűzése, majd összevetése a *PÁPAY*-féle átírással! Mennyi szemrontó munkát okozhatott a kiadás gondozójának a diakritikus jelekkel megtűzdelt *PÁPAY*-féle átírás kefelevonatának javítása! De mennyi önzetlenséget és tudomány iránti lelkesedést kívántak meg már e kiadás előmunkálatai is: évekgig, sőt talán évtizedekig tanulmányoznia kellett *ZSIRAINAK* egy bonyolult nyelvet, egy távoli nép múltját, jelenét, életkörülményeit, szokásait, hit- és természetvilágát, s mindezt azért, hogy a nagy elődök fáradozásának a gyümölcse megérlelődjék, hogy az ő munkájuk eredménye közkinccsé váljék, s az utódok számára hozzáférhető, értékesíthető legyen. A hatalmas kötetért már csupán terjedelménél fogva is külön köszönetet kell mondanunk *ZSIRAINAK* *MIKLÓSNAK*, akinek a munkája ez esetben az átlagosnál jóval több türelmet igényelt és több áldozatosságot követelt. — A német fordítást *PÉTERDI ÖRTÖ* tanár készítette nagy odaadással és lelkiismeretes gondal. Munkáját *FOKOS (Fucus) DÁVID* is átnézte. A német fordítás készítőjének is teljes elismeréssel adózunk, különös tekintettel arra, hogy munkája közben nem csupán azokat az akadályokat kellett legyőznie, amelyeket egy nehéz finnugor nyelvi szövegnek németre való átültetése támaszt, hanem még azokat a hatványozott nehézségeket is, amelyek az osztyják eredeti vers-volta és műfaji minősége okozott. Amíg a magyar fordítás általában hűen követi osztyják eredetijét, a német fordítás lényegesen szabadabbnak látszik, éppen ezért az utóbbi helyenként könnyebb olvasmány, mint a magyar fordítás.

Azokat a nélkülözhetetlen előismereteket, amelyek az osztyják szövegek olvasásához szükségesek, a tömör, de minden fontos

kérdésre kiterjeszkedő előszóban adja meg a kiadó, ZSIRAI MIKLÓS. Szól a finnugor nyelvek és népek tanulmányozásának általános, történelmi és nyelvtudományi jelentőségéről, — arról a sajátos ellenérzésről, amellyel a finnugor nyelvészet hazai művelőinek kell állandóan küszködniök, — a Magyar Tudományos Akadémiának a finnugor kutatásokkal kapcsolatosan vállalt és vállalandó szerepéről, — a kiadásra váró, magyar nyelvészek gyűjtötte gazdag nyelvyagról, s ezek után tér rá a szorosabban vett osztják problémákra. Rámutat arra, hogy REGULY gyűjteményéből a vogul és az osztják nyelvyag a legterjedelmesebb és tudománytörténeti szempontból a legjelentősebb. Néhány lapon kitér REGULY osztjákföldi utazására s az osztják népről tett megállapításaira, a REGULY-féle osztják hagyaték sorsára, PÁPAYnak e körül szerzett nagy érdemeire, majd pedig számot ad arról, hogy REGULY osztják gyűjtéséből mi jelent már meg nyomtatásban, s mi vár még most is kiadásra. A legfontosabb kérdések egyike, amelyet részletesebben tárgyal, REGULY hangjelölése. Összefoglalva az erre vonatkozó általános tudnivalókat, elismeri, hogy REGULY írásában sok az ingadozás és a fonetikai fogyatékosság, hangsúlyozza azonban azokat a nehézségeket is, amelyekkel REGULYnak mint úttörőnek kellett megküzdnie. Megnyugtató számunkra az a megállapítása, hogy „...Reguly írása a formai kezdetlegesség ellenére is sokkal következetesebb és lényegileg megbízhatóbb, mint ahogy az újabbkori fonetikai hangjelölések finomságaihoz szokott szem az első pillanatban látni szokta... Ha a hajszott munka hevében közben-közben vétett is a pontosság vagy a következetesség ellen..., ingadozásai, elírásai általában könnyen észrevehetőek.” (XIII—XIV. l.) Örvendetes, hogy REGULY hangjelölését legújában STEINITZ, az osztják nyelv ma legavatottabb kutatója is védelmébe vette.

REGULY osztják hagyatékával kapcsolatosan a Reguly-Könyvtár 1. kötetének megjelenése után is sok még a teendő. Mindenekelőtt kiadásra vár még továbbra is hat osztják ének. A most kiadott két énekhez is szükség van még magyarázatokra, mert a PÁPAY-féle fordításban sok a kérdőjel meg a kérdőjel nélkül is homályos részlet. A legnagyobb örömmel fogadjuk ezért ZSIRAI MIKLÓSNak a tervét, hogy a teljes REGULY-féle osztják hagyaték kiadásának befejeztével közzé fogja majd tenni külön kötetben azokat a szövegkritikai megjegyzéseit, nyelvi és tárgyi magyarázatait, amelyeket munka közben írt össze. Ha a REGULY és PÁPAY-féle szövegek teljes kiadása elkészült, következhetik a kérdéses nyelvjárások hang- és szótani feldolgozása, szótára, az osztják hősénekek műfaji és stilisztikai vizsgálata, az összehasonlító néptani problémák megvilágítása és nem utolsósorban: kéziratok gyűjteményeink kiadásának folytatása. Maga a Reguly-Könyvtár első sorban az utóbbi teendőt helyezi előtérbe: „Abban a jelen kötetünkkel meginduló új akadémiai kiadványsorozatban, amely a leglelkesebb rokonságot kutató magyar tudós, REGULY ANTAL nevét viseli homlokán, az uráli népek között régebben gyűjtött, illetőleg majd ezentúl gyűjtendő nyelvi, néprajzi, történeti, régészeti és egyéb természetű anyagainkat szándékozunk közzétenni” — olvassuk az előszóban.

A Magyar Tudományos Akadémia nagy szolgálatot tett a tudománynak, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával a most ismertetett kötet megjelenését lehetővé tette, s nagy áldozatot hoz akkor, amikor az iménti idézetben jelzett feladat elvégzésére vállalkozik. Hogy viszonyainak gyökeres jobbra fordultával ezt az áldozatot mihamarább vállalhassa is, kívánjuk és reméljük, mivel ZSIRAI MIKLÓSSAL együtt valamennyien valljuk, s ezt tartja a külföldi tudományos közvélemény is, hogy „a rokonnépek minél tökéletesebb megismerése saját érdekeinket szolgáló elemi tudományos kötelesség, a genetikus magyarságtudomány nélkülözhetetlen előfeltétele“.

LAKÓ GYÖGY.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Titkári jelentés 1944-ről.

Tisztelt Közgyűlés!

Az országunkat végigsöpítő háború, főleg azonban a német megszállás és az annak védelme alatt megbújó kormányzati rendszer nemzetgyilkos politikája a mi Társaságunk életében is szörnyű nyomokat hagyott. Nemcsak megbénította a Társaság működését, hanem különböző intézkedéseivel már a létét is fenyegette. Mindenekelőtt súlyosan érintette Társaságunkat a gyűléstiltalom, amely nemcsak a politikai pártokra, hanem a tudományos társaságokra is vonatkozott. Ennek következtében Társaságunk 1944 márciusa óta nemcsak a havi felolvasó, hanem a választmányi üléseit sem tarthatta meg. A választmány ennek ellenére mégis összegyűlt, hogy megvitasson néhány a Társaság életére fontos rendeletet és döntson az így előállott helyzetben szükséges intézkedésekről. Így pl. az ú. n. zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban úgy határozott, hogy zsidó tagjainkat továbbra is tagoknak tekinti, és nekik a tagilletményt, a Magyar Nyelvet továbbra is megküldi. Úgyszintén legelsőik között állást foglalt a magyar nyelvtudomány terén érdemeket szerzett zsidó kutatók mentesítése érdekében és megbízta az elnökséget, hogy ez ügyben az illetékes helyen járjon közbe. Az elnökség akciója annak idején teljes sikerrel is járt.

Egy másik intézkedés, az időszaki folyóiratok betiltása, illetőleg megjelenésüknek olyan súlyos feltételekhez való kötése, amelyeknek sem a Társaság, sem a folyóirat szerkesztője nem vethette alá magát, a Társaság folyóiratának további megjelenését veszélyeztette. Hogy a MNy. 4. száma mégis elkészült, sőt az ötödik nyomdába is került, az a kormányintézkedéssel való szembeszállást, illetőleg az intézkedés figyelembe nem vételét jelentette. Az elnökség és a szerkesztő vállalta az ezzel járó esetleges megtorlásokat.

A legsúlyosabb csapás azonban a német megszálló csapatok parancsnokságának és a német szellemű magyar hadvezetőségnek minden kultúra iránti érzék hiányáról tanúszkodó intézkedése következtében érte Társaságunkat. A német parancsnokság ugyan-

is a Bölcsészettkar kétségbeesett tiltakozása ellenére nemcsak ágyúállásokat állított fel a Bölcsészettkar ú. n. Trefort-kertjében, hanem itt nagy mennyiségű benzines hordót is halmozott össze, amelyek az ostrom során kigyulladva, az egész telepet végpusztulással fenyegették. Legsúlyosabban éppen a C) épületnek az a szárnya szenvedte meg ezt a barbárságot, ahol Társaságunk ügyeinek intézése folyt, és ahol kiadványainknak egy része is el volt helyezve. A tűzvész során elpusztult a Társaság irattárának legnagyobb része, valamint a folyóirat 1944. évi 1—4. számának szét nem küldött példányai, és nagyobb mennyiségű korábbi kiadványokon kívül a legutolsó három kiadványnak teljes készlete. A veszteség annál nagyobb, mert a MNY. októberi 4. engedély nélkül megjelent számát csak budapesti tagjainknak tudtuk kézbesíteni, vidéki tagjaink tehát nem kapták meg. Ugyancsak súlyosan érinti Társaságunkat a három kiadvány pusztulása is, mivel ezekből csak igen kevés példány — az is csak a szerzők tiszteletpéldánya révén — került forgalomba.

Hogy a háború tagjaink sorából milyen áldozatokat szedett, azt most még nem is tudjuk megállapítani. A súlyos postai és közlekedési viszonyok mellett még nem sikerült veszteséglistát összeállítanunk. Az eddigi jelekből azonban úgy látjuk, hogy a veszteség e téren hál' Istennek nem nagy. A Társaság elnöksége, választmánya, a folyóirat dolgozótársai és tudományunk művelői általában szerencsésen, épségben és egészségben vészelték át az elmúlt hónapok szörnyű megpróbáltatásait. Arra is remény van, hogy vidéki tagjaink is életben vannak, ha egyikről-másikról eddig nincs is megbízható hírünk. Veszteségeink azonban kétségtelenül vannak. Így a választmány tagjai közül elhunyt *Solyomossy Sándor*, a kiváló etnográfus, folyóiratunk buzgó munkatársa, a tagok közül pedig *Gombocz Endre*, *Horváth Endre* és *Virányi Elemér*. Mindhárman Budapest ostroma alatt értek tragikus véget. Emléküket kegyelettel őrizzük. — Mivel a Társaság mégis csak a tagjaiban él, minden anyagi veszteség és teljes elszegényedés ellenére biztosítékát látjuk annak, hogy a Társaság működése hamarosan a régi színvonalat fogja elérni.

A Társaság az elmúlt évben az előbb ismertetett okok miatt mindössze két felolvasó ülést tartott. Február 8-án tartott közgyűlésünkön *Zsirai Miklós* elnök „Szinnyei József emlékezete” címen méltatta volt elnökünk tudományos érdemeit. A március 14-i felolvasó ülésen *Melich János* olvasta fel „*Gara Miklós nádor vagy Garay Miklós nádor?*” című előadását, *Lovás Rózsa* pedig a magyar költői impresszionizmus stílusformáit vizsgálta. — Ezekre az ülésekre ezidén is a Magyar Tudományos Akadémia üléstermét vettük igénybe, amiért is az Akadémia vezetőségének ezúton is hálás köszönetet mondok.

Folyóiratunk terjedelmén és belső tartalmán az elmúlt hónapok nyomot nem hagytak. Legfeljebb az árul el valamit a helyzetről, hogy a tavalyi évfolyam utolsó füzeté még ma sem jelent meg, holott legkésőbb december végén már mindnyájunk kezében lett volna. Ez különben jelen esetben szerencsének mondható, mert hiszen elkészülte esetén ez a szám is az októberi sorsára jutott volna. Egyébként a szám megjelenése napokon belül

várható. Az évi ívszám az 1943. évfolyamával azonos, azaz a korábbi évfolyamokénál valamivel bővebb.

Kiadványaink sorozatát a múlt évben hárommal sikerült bővíteni: 70. sz. B. SIMOND RENÉE, Mutató a Murelius-féle latin-magyar szójegyzékhez. 71. sz. HADNAGY LÁSZLÓ, Fábchich József mint nyelvész. 72. sz. LOVAS RÓZSA, A magyar impresszionista költészet stílusformái. Sajnos, mint említettem, mind a három kiadványunk a tűzvész során teljesen elpusztult és így könyvészeti ritkasággá vált, ami különösen azért súlyos veszteség, mert ezek folyóiratunkban nem jelentek meg, legfeljebb — mint HADNAGY értekezéséből — mutatvány (MNY. XL, 199—215).

Nincs módomban beszámolni a tisztelt Közgyűlésnek arról, hogy az elmúlt évben kik részéről milyen anyagi támogatásban részesültünk. Az erre vonatkozó feljegyzések a pénztárkönyvvel és a Társaság irattárával együtt a tűzvész során elpusztultak. Emlékezetünk szerint a Magyar Tudományos Akadémiától 1000, a Beszkártól pedig 2000 pengő adományt kaptunk. Fogadják ezúton is hálás köszönetünket. Ugyancsak nem tehetek konkrét javaslatot az 1945. évi tagdíj összegére nézve sem. A választmánynak az az álláspontja, hogy tekintettel a nyomdaárak bizonytalanságára, az őszre tervezett idei MNY. nyomdai költségével arányban álló tagdíj összegét ma megállapítani nem volna észszerű. Hogy vagyontalan tagjainkat ne veszítsük el, a tavalyi 12 pengő tagdíjat nem emeljük, azonban a Magyar Nyelvet tagilletményként ezért az összegért nem adhatjuk.

Szomorú beszámolómmal végén úgy érzem, hogy a jövővel is szembe kell nézni. Nem azt nézni, mink pusztult el, hanem hogy mink van, és mi az, amire építhetünk. Feladataink nemhogy csökkentek volna, hanem még igen nagy mértékben meg is növekedtek. Anyagi eszközeink ugyan hiányzanak, azonban mégis csak vagyunk, munkakedvünk töretlen és hiszünk a jövőben. Lehetetlen, hogy a magyar nyelv ügye az új Magyarországon közömbös legyen, s azért remélem, hogy tudományunk újból fellendül, és Társaságunk ebben még fokozottabb mértékben fog vezető szerepet játszani, mint azt a múltban tette.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, hogy jelentésemet tudomásul venni, indítványomat pedig elfogadni szíveskedjék.

KNIEZSA ISTVÁN titkár.

Titkári jelentés 1945-ről.

Tisztelt Közgyűlés!

Az 1945. esztendő a Társaság életében a katasztrófa utáni erőgyűjtés jegyében folyt le. Sajnos, az ország gazdasági leromlása és a Társaság tagjainak teljes elszegényedése következtében ez a folyamat még lassabb volt, mint tavaly az ostrom után képzeltük.

Hivatalos úton mindent megtettünk a Társaság tevékenységének biztosítására. Az egyesületek működésének, politikai magatartásának felülvizsgálatáról kiadott s a Magyar Közlöny 1945. augusztusi folyamában megjelent miniszterelnöki rendelet értelmében Társaságunk vezetősége a kívánt jelentéseket a

kitűzött határidőre betérjesztette. A Társaság működésének végleges engedélyezése azonban még nincs elintézve. Reméljük, hogy ez az ügy most már hamarosan eldől. A Székesfőváros VIII. kerületi elöljárósága a közelmúltban megvizsgálta pénztárkönyvünket és jegyzőkönyveinket, s azokat rendben levőnek találta.

Múlt évi jelentésemben kifejeztem azt a reményünket, vajha a háború és az ostrom tagjaink sorából ne szedett volna sok áldozatot. E reményünknek az a körülmény adott tápot, hogy akkor még aránylag nem sok veszteségünkről volt értesülésünk. Sajnos, a vidéki tagjaink sorsáról azóta nyert értesüléseink reményünket szertefoszlatták. Bár valamennyi tagunk sorsáról nincs tudomásunk, már eddig is 28 tagunk elhunytáról kaptunk értesítést. Közülük négyről: *S o l y m o s s y S á n d o r* választmányi tagunkról, *G o m b o c z E n d r e*, *H o r v á t h E n d r e* és *V i r á n y i E l e m é r* rendes tagunkról már a múlt évi jelentésemben megemlékeztem. Az ostrom alatt és közvetlenül utána uralkodó megromlott egészségügyi viszonyok és nagy megélhetési nehézségek azonban még sok áldozatot szedtek sorainkból. Alapító tagjaink közül elhunytak: *B a l o g h J ó z s e f*, folyóiratunk munkatársa, *R a d ó A n t a l*, a magyar nyelvtisztaság buzgó ápolója, *V i k á r B é l a*, a Kalevala kiváló magyar fordítója, *B a r a n y a i B é l a* egyetemi tanár, *S i m o n G y ö r g y* prelátus-kanonok, *H o r g e r A n t a l*, a magyar nyelvtudomány fáradhatatlan és lelkes művelője, folyóiratunknak kezdettől fogva legszorgalmasabb munkatársa (sírjánál Társaságunk képviselőjében én búcsúztattam). Rendes tagjaink közül kidőlt sorainkból *B a l a s s a J ó z s e f*, a magyar fonetika megalapítója, a magyar nyelvtudomány kitűnő munkása, *E r n y e i J ó z s e f* ny. múzeumi főigazgató, folyóiratunk volt munkatársa, *G a r d a S a m u* múzeumi könyvtáros, *G r é b G y u l a* gimnáziumi tanár, germanista, *H a r e s á r M i k l ó s* egyetemi előadó, *H e i n l e i n I s t v á n* egyetemi tanár, az ókori történelem jeles tudósa, *K e m é n y i G y ö r g y* múzeumi főkönyvtárnok, *K e r e c s é n y i D e z s ő* egyetemi tanár, a magyar irodalomtörténet nagytehetségű kutatója, *M i k e e s L á s z l ó* gimnáziumi tanár, a moldvai csángók lelkes és — fiatalága ellenére — bámulatosan termékeny bűvára, *M o l e c z B é l a*, a magyar szórend legkiválóbb ismerője, báró *P e t r i c h e v i c h H o r v á t h E m i l* ny. államtitkár, *S z t r i p s z k y H i a d o r* ny. miniszteri tanácsos, folyóiratunk érdemes munkatársa, gróf *T e l e k i T i b o r n é*, *V i s k y K á r o l y* egyetemi tanár, a kiváló etnografus, aki a magyar népnyelv kutatásával kezdte pályáját és a magyar nyelvtudománytól sohasem szakadt el, *Z o m b o r i J á n o s* gimnáziumi tanár és *C s e n g e r i J á n o s* ny. egyetemi tanár, a klasszika-filológia közismert tudósa. Az egyik legfájdalmasabb csapás azonban éppen a Társaság elnökségét szította: *P a i s K á r o l y* pénztáros elhalálózásával. A legsúlyosabb időben vette át Társaságunk pénzügyeinek kezelését és fáradhatatlan lelkesedéssel vezette, míg a gyilkos kór meg nem akadályozta benne. E mellett tele volt tudományos ambíciókkal, melyekből azonban sorsa csak keveset engedett megvalósítania.

Drága halottaink emlékét kegyelettel őrizzük.

A tudományos munka az elmúlt évben sem szünetelt ugyan, de a különféle nehézségek miatt még távolról sem érte el a régi mértéket. Összesen hat felolvasó ülést tartottunk. Az 1945. évi június havában tartott közgyűlésünkön Tamás Lajos adta elő „A nyelvi hangok szociális és egyéni tulajdonságai” című tanulmányát. Októberben Czeglédy Károly olvasta fel a kálizok vallásáról írt munkáját. Novemberben Gáldi László adott tájékoztatást középkori szójegyzékeink külföldi mintáinak megvilágítására irányuló kutatásainak eredményeiről, 1946. januárjában Kniezsa István ismertette a magyar királyi kancellária helyesírásának kialakulását. Februárban és márciusban különféle okok miatt nem tarthattunk felolvasó ülést. Áprilisban Lakó György számolt be nyelvrokonaink helyzetének változásairól és művelődésének fejlődéséről a legutóbbi évtizedek folyamán. Májusban Ligeti Lajos értekezett „A török szókészlet története és török jövevényszavaink” címen, Fokos Dávid pedig a *-hat, -het* képzőről olvasott fel.

Folyóiratunk 1945-ben csak egy füzetben jelent meg, hat ívnyi terjedelemben. De hogy e szerény terjedelmű füzet megjelentetése is milyen nehézségekkel járt, azt mutatja az a körülmény, hogy a nyomdászámra felét még a mai napig sem tudtuk kifizetni. Remélhető azonban, hogy Társaságunk barátai segítségével nemcsak adósságunkat tudjuk majd kifizetni, hanem a jövő évfolyam kiadásához is meg tudjuk teremteni az anyagi alapot. — Az évben Társaságunk úgyszólván teljesen adományokból élt. Az adakozók között első helyen kell megemlítenünk a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, amely hatszor juttatott nagyobb anyagi segítséget Társaságunknak. Nagyobb összegű segítyt kaptunk a Nemzeti Banktól is. A Székesfőváros — Szoboszlay Ferenc tanácsnok és Rubinyi Mózes tagtársunk megértő közbenjárására — a Magyar Nyelvnek 200 példányban való előfizetésével könnyített jelentősen anyagi gondjainkon. Fogadják az adományozók e helyen is hálás köszönetünket. — E helyen fejezem ki köszönetünket Györke József választmányi tagnak, az Országos Széchényi-Könyvtár főigazgatójának is, — azért, hogy a tél folyamán a Társaság felolvasó ülései és heti összejevetelei számára felajánlotta és rendelkezésünkre bocsátotta a könyvtár fűtött helyiségeit. E nélkül a tél folyamán egyetlen felolvasó ülést sem tudtunk volna tartani, és a tudományos törekvések folytonosságának biztosítása szempontjából annyira szükséges személyes érintkezéstről is le kellett volna mondanunk.

Tagjaink számáról még ma sincs tiszta képünk. A folyóirat legutóbbi füzeteiért járó díjak befizetése lassan folyik, ami az általános elszegényedésnek természetes következménye.

Végül a választmány megbízásából két indítványt terjeszték a tisztelt Közgyűlés elé. Tisztelettel kérem először azt, hogy a tagdíjat az 1946. évre évi 5 alapárban, az előfizetést pedig 10 alapárban állapítsa meg, mely összeg a mindenkori könyvkereskedői szorzószámmal volna szorzandó. — Másodszor: indítványozom a Közgyűlésnek, mondja ki a 13.268 pengő 51 fillér összegű alapítványoknak és a 14.945 pengő 7 fillér összegű tartaléktőkének a Társaság vagyonából való törlését. Ezen összegek ugyanis

elértéktelenedett kötvényekben és a bankok által már nyilván sem tartott folyószámlán vannak elhelyezve.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, hogy jelentésemet és a benne foglalt indítványokat elfogadni szíveskedjék.

KNIEZSA ISTVÁN titkár

Jelentés az 1945. évi Szily-jutalomról.

Tisztelt Közgyűlés!

Amióta Szily Kálmán, a magyar természettudománynak ez az egyik úttörő kitűnősége, a Természettudományi Közöny megalapítója, négy évtizede múlt megindította és felvirágoztatta a Magyar Nyelvet, a folyóirat szerkesztésében sohasem a magyar nyelvészet tudománykörére elzárkózó céhbeliség szempontja érvényesült. Természettudományunk képviselői közül régebben pl. Herman Ottót, Magyary-Kossa Gyulát, Gombocz Endrét találjuk a Magyar Nyelv munkatársai között. A történettudósok sorából pedig pl. Karácsonyi János, Tagányi Károly, Nagy Gyula, Eckhart Ferenc említhetők, mint akik jeles közleményekkel gazdagították folyóiratunkat. Újabban szintén nem azon az alapon szoktuk megválasztani szerzőinket, hogy ki állta ki sikeresen magyar nyelvészetből az alap- és szakvizsgálatot, vagy kinek van magyar nyelvészeti doktorátusa.

Igy egészen természetesen tartottuk, hogy — sajnos — szűkre szabott terjedelmünk mellett is a legutóbbi időben ismételtelen helyet szorítsunk egy olyan fiatal tudósnak, aki a sémi filológiának megbízott előadója és magántanára a Pázmány Péter-Tudományegyetem bölcsészeti karán.

Ezen a helyen nem kell bővebben fejtegetnünk és különösen kiemelnünk, hogy a folyóiratunk körül csoportosuló tudósok és érdeklődők benső lelki ügyének, nyelvünk eredményes vizsgálatának érdekében mennyire fontos a magyarság őstörténete körül terjengő homály eloszlatása vagy legalább is ritkítása. De hogy ez valamennyire is sikerülhessen, ahhoz nem elég új — egyébként rendszerint csak váltogatott — elméleteket gyártani, hanem igyekezni kell új anyagot bevonni a kutatásba, vagy mivel új forrás ezen a területen már csak ritkán kerülhet elő, a meglévő forrásokat kell megfelelően feldolgozni.

A mohamedán forrásokkal, amelyekben a magyar őstörténetnek a honfoglalást megelőző szakaszára vonatkozólag értékesíthető adalékok mutatkoznak vagy lappanganak, magyar részről hosszú időn át inkább csak jószándékú és érdemes dilettánsok foglalkoztak. Ezért üdvözlünk néhányan örömmel az ifjú teológus Czeglédy Károlynak azt az elhatározását, hogy tudományos tevékenységének súlypontját a semitológia körén belül az arabisztikára, mégpedig ennek a magyar őstörténetet érintő oldalára billenti. Örömünk rohamosan fokozódott, amikor hamarosan szemlélhettük a csak életkorban fiatal, de ismeretekben élemedett, tudós magatartásban, módszerben teljesen kiforrott társunk eredményeit.

Amikor a Magyarágtudományi Intézettől tervezett és LIGETI LAJOSTÓL szerkesztett „A magyarság őstörténete” című gyűjtél-

kes mű néhány kényes fejezetének elkészítéséhez szerzőre volt szükség, a választás Czeglédy Károlyra esett. Czeglédy az őt jellemző bátorsággal, kötelességérzettel és szerénységgel vállalta is a feladatot. Az 1943-ban napvilágot látott kötetben az ő neve alatt megjelent három közlemény fölösen igazolta a beléje vetett bizalmat. — „A magyarság Dél-Oroszországban“ című dolgozatában (i. m. 100—22) túllendült az eléje kitűzött célon, ami az lett volna, hogy áttekintse és lehetőleg egyeztesse a Fekete-tenger feletti tájakon élt magyarsággal kapcsolatos véleményeket, állásfoglalásokat. A bizánci és főképen a mohamedán források átvizsgálása alapján több tekintetben új megoldások lehetőségét pendíti meg. A mohamedán tudósítások latba vetésével igen komolyan valószínűsíti, hogy a magyarok a IX. században, legalább is időnként, már a 889-i besenyő támadás előtt is a Fekete-tenger egész északi partvidékét hatalmukban tartották, s ezzel közelebb visz a Levedia- és Eteköz-kérdések megfejtéséhez is. — „Keleten maradt magyar töredékek“ című másik közleményében (154—77) különösen a baskiriai magyarok, illetőleg Magna Hungaria titkainak a felderítését viszi több ponton lényegesen előbbre. — „A magyar őstörténet írásos forrásai“ című fejezetben (240—2) ő a mohamedán forrásokról tájékoztat bennünket röviden, de igen szabatosan.

„Magna Hungaria“ című, a Századok 1943. évi évfolyamában (LXXV, 277—306; külön is) közzétett értekezése imént jelzett kezdeményéhez csatlakozik: annak bővített, több adat bevonásával, újabb szempontok felvetésével frissített és kiegészített feldolgozása. Ebben, amennyi tényt vagy valószínűséget csak lehetséges, azt kitűnő elmeállal csíholja ki a nyugati források legtöbbször talányos tudósításaiból vagy az ezeket tárgyaló irodalomból. Ahol azonban újdonságokkal lep meg bennünket, az a mohamedán földrajzi tudomány bányavidéke. Több termékeny észrevétele közül különösen jelentős a Dzaihānīnak tulajdonított tudósítás Ibn Rusta-féle változatabeli „első határ“ kifejezésnek az az értelmezése, hogy ez a ránk maradt alakban nem vonatkoztatható a magyarok egy külön területére, hanem egy magyar terület, a Fekete-tengerhez elnyúló magyar terület határvonalának „kezdő“ pontját jelöli meg. Másik fontos eredménye Ibn Fadlān úti jelentéséből adódik. Ez az arab szerző nemrég felfedezett teljesebb szövegében felsorolja, hogy a baskirok földjén az Urál és a Volga folyók között milyen nevű folyókon kelt át, amikor 922-ben a volgai bolgároknál járt követségben. A magyarázatokot és azonosításokat, amelyeket e folyónevekre nézve az új szöveg felfedezője és kiadója, ZEKI VALIDI adott, Czeglédy részben támogatja, részben rendkívül ötletesen kiegészíti vagy helyreigazítja. Így annak a megállapításával, hogy a baskir terület valamikor jóval délebbre és nyugatabbra nyúlik, mint ahogy eddig gondolták, érdemlegesen hozzájárul a magyar-baskir kapcsolatok és Magna Hungaria kérdésének a kibogozásához is.

Első cikke, amely nálunk jelent meg 1944-ben, az „Egy bolgár-török *yiltawār* méltóságnév“ című és „A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez“ alcímű dolgozat (MNy. XL, 179—86). Megint Ibn Fadlān egyik — a közel múlt-

ban előkerült kézirat szerint javítható — részletének új úton járó fejtegetése. E szerint a volgai bolgárok királyának nevét és címét jelentő formulában feltűnő *yiltawār* a király méltóságnéve. Korábban ismert romlott *b.l.ṭ.wār* formájában szlávból szokták magyarázni. Czeglédy szerint ez éppen úgy hiba, mint ahogy teljesen jogosulatlan a részletben a volgai bolgárokkal kapcsolatosan említett *malik aš-šaḡāliba* a. m. 'a szlávok királya' kifejezésből a volgai bolgárság szláv népi kapcsolataira következtetni, mivel a régebbi arab földrajzírók gyakran *szláv*-nak mondják a bizánci birodalomtól északra levő területek népeit általában, népi vagy politikai összefüggésekre való tekintet nélkül. A *yiltawār* méltóságjelölőt Czeglédy részben VALIDIVEL együtt a türk vagy ujjur *ältäbär*, illetőleg *iltäbär* méltóságnévhez vonja, mint prothetikus *j*-vel ejtett csuvasos alakváltozatot.

Az 1944—1945-i összeomlás előtti és utáni hónapokban elismerésre méltó belső szilárdságot tanúsítva, ismét munkarendjére vette azt az östörténeti kérdésesoportot, amelyikkel mint eléje szabott feladattal a kiadvány érdekében „A magyarság Dél-Oroszországban” című cikkében foglalkozott. Bővített és — szellemi rugékonyságának becsületére — több pontban lényegesen javított feldolgozásban fejt ki ezen a téren való állásfoglalását. A MNY. 1945. évi évfolyamát képviselő legújabb füzet (XLI, 33—55) bocsátja közre „A IX. századi magyar történelem főbb kérdései” címen ezt a tanulmányát, sajnos, a nagyon korlátolt befogadóképesség miatt több fontos részlet elhagyásával. Nálunk különösen hasznos a közlemény elején a mohamedán forrásokról adott rövid, de világos műfaji átnézet. A mohamedán adatokat fejtegető résznek az ad jelentőséget, hogy nem a nálunk forgalomban levő szemelvények körülbelül való ismeretere szigetelődik, hanem a források egészen átgökerező szerves tudásból nő ki. Lényeges mozzanatok szembeállításával tárja fel a források összefüggéseit, valamint eltéréseit, és így sok tekintetben úttörő módon állapítja meg egymáshoz való viszonyukat. Ennek köszönhetjük, hogy a bennünket érdeklő adatok most már nem lógnak a levegőben, hanem egy nagyobb együttesben sokkal jobban értékelhetők. Czeglédy vizsgálatai alapján kiderül, hogy a mohamedán kútfők megfelelő távlatból tekintve korántsem annyira zavarosak, mint amennyire szemellenzővet eddig látszottak. Így az eligazodáshoz eléggé biztos háromszögellési pontul szolgálhat annak a kimutatása, hogy a *n.n.d.r*—*w.n.n.d.r*—*w.l.n.d.r* népnevek azonosak az egyik bolgár-ág *onogundur* nevével. Nyomós érv ez t. i. a mellett, hogy a mohamedán források magyarjai a Fekete-tenger mentén az Atil-Dontól egészen a Dunáig laktak, és ekként délnyugat felé a dunai bolgárokkal meg a *m.r.wāt*-okkal, azaz bizonyos vélemények szerint a morvakkal szomszédosak. (Szerintem egyébként a *m.r.wāt*-okban inkább talán egy a balkáni, szerbiai *Morava* folyó táján élt népelemet láthatunk, amelyikből a mi hagyományaink *marót*-jai, vagyis későbbi bihari — mohamedánnak tetsző — kozárjai valók.) Fontos irányelve Czeglédynek, hogy a mohamedán adatoktól külön kell mérlegre vetni a Konstantinos-féle közléseket. Ha így teszünk, kiviláglik, hogy a mohamedán szerzők és a bizánci császár nem ugyanarról a magyar hazáról beszélnek.

Nagyon komolyan kell számolni Levediára: *Lève*di földjére vonatkozó azon felfogásával, hogy ez a földrajzilag egyébként aligha meghatározható vidék a 889-i besenyő támadást megelőzőleg nagyon is átmeneti tartózkodási helye volt a magyarságnak. Igazat adhatunk neki a tekintetben is, hogy *Etelköz*nek és az öt folyó területének az azonosítása terén is nem csekély tisztázni való van. -- A különböztetés s egyszersmind az egységben látás képessége, a bőséges és biztos anyagismeret, az irodalmi előzmények megbecsülése, de a tőlük való függetlenülülés kellő készsége: Czeglédy eme tudós erényei ebben, mint többi dolgozataiban is megadják neki a lehetőséget, hogy választott kutatási területének sivatagjain, ingoványain át sikerrel közlekedhessék, s tudományos és nemzeti szempontból értékes leleteket hozzon ki belőlük.

Az előadottak alapján azt javasoljuk a választmány útján a tisztelt Közgyűlésnek, hogy az 1945. évi Szily-jutalommal Czeglédy Károlynak „A IX. századi magyar történelem főbb kérdései” című dolgozatát tüntesse ki, mégpedig a jutalmat az elnökséggel való megállapodás szerint választható társasági kiadványokban jelölje meg. A magunk részéről a jutalomhoz még szeretnénk biztatást fűzni arra vonatkozólag, hogy a dolgozatot a legutóbbi füzet szerkesztésekor kénytelenségből félretett részekkel együtt hamarosan — amint terveztük — kiadványunkként át tudjuk adni a megújuló magyar tudományos élet nyilvánosságának. Ugyancsak szívesen méltányolnók a jeles szerző munkásságát a „Kalizok vallása” című 1945. október 16-i felolvasó ülésünkön bemutatott dolgozatának valamelyik közeli számunkban való közétételével.

Budapesten, 1946. május 21-én. ZSIRAI MIKLÓS elnök, LAKÓ GYÖRGY bizottsági tag, PAIS DEZSŐ előadó.

Jelentés az 1945. évi Szinyei-emlékéremről.

Tisztelt Közgyűlés!

A választmány határozata értelmében az 1944. évtől kezdődően a Társaság a Szily-jutalmon kívül egy másik jutalommal, a Szinyei-emlékéremmel tüntet ki évi közgyűlése alkalmával egy a Magyar Nyelvben vagy a Társaság kiadványai közt megjelent kiváló dolgozatot. Tisztelettel javasoljuk, hogy a Közgyűlés az elhunyt Pais Károly „Realizmus mint stílusjelenség Kisfaludy Sándor költészetében” című, folyóiratunk 1945-i évfolyamában (XLI, 71 — 9) megjelent dolgozatát tüntesse ki Szinyei-emlékéremmel,

Pais Károlynak ez a dolgozata, — amely tudomásunk szerint egy készülő terjedelmesebb tanulmánynak kiszakított fejezete lett volna, — nem első munkája ebből a tárgykörből. 1937-ben jelent meg „A két Kisfaludy Sándor” című értekezése, mely fordulópontot jelent a Kisfaludy Sándorra vonatkozó kutatásokban, s számos meglepő új adattal gazdagítja e tárgyra vonatkozó ismereteinket. Megállapításai közül különösen kiemelendők azok, amelyekre a korábbi kutatóktól eltérően az eredeti kéziratok beható vizsgálata alapján jutott: Kisfaludy Sándor 1807-ig írott

és kiadott munkáinak úgyszólván egyike sem tartozik az úgynevezett Liza-ciklushoz; e művei mind irodalmi fogantatásúak, irodalmi élmények ihlető és irányító hatása alatt készültek. A munkákból levonható belső érvek alapján biztos következtetést von le Kisfaludy művei fogantatásának sorrendjére; a megírás sorrendjének és időpontjának megállapításához pedig a Kisfaludy Sándor helyesírásában végbemenő változás egyes fázisainak beható filológiai vizsgálata vezet a helyes nyomra.

E sok jelességével kiváló tanulmányt szerencsésen egészíti ki, és Kisfaludy költészetéről való képünket újabb színekkel gazdagítja a kitüntetésre javasolt stílustörténeti értekezés. Pais szerint Kisfaludy a realizmusnak nem mint izlésirányzatnak a képviselője; az ő realizmusa a nyelvhasználatban, a költői fogalmazásban nyilvánul meg. Kisfaludy stílusának jegyeit vizsgálva találóan világít rá arra hogy az olvasmány-ihletei és a kor izlése miatt a sablonos formák mögé rejtőző költőnek egyéniségéből folyik a realitások, még a hétköznapi vaskosabb realitások iránti érzék is. Számos meggyőző példán mutatja be, hogy Kisfaludynak még ábrándozása, fellengzése is természetesnek, józannak érzik, s képes beszéde is reális. Mindamellett realizmusa nagyon is helyénvaló, s hűségével, hiteles, megmarkolható valóságával szemléletes és művészi. A stílusbeli realizmus egyik megnyilvánulásának tartja, hogy a költő a maga tájnyelvének szavaival tarkítja, színezi stílusát, s tudatosan is igyekszik népi elemekkel gazdagítani az irodalmi nyelvet.

Az említett eredmények valamint a kutatásban használt módszer világosan bizonyítják, hogy Pais Károlyban kitűnően képzett filológust veszítettünk el, aki a részletekbe menő aprólékos kutató munkával, a lelkiismertes filológiai akribiával és az áttekintő rendszerezéssel szerencsésen egyesítette magában a jótollú stilsztát és a lebilincselő előadót.

Midőn Társaságunk Pais Károlyt a Szinnyei-emlékérem odaítélésével tünteti ki, ezzel egyszersmind kegyeletének adóját igyekszik leróni a fiatalon elhunyt, sokat ígérő kutatóval szemben.

Budapesten, 1946. május 21-én. ZSIRAI MIKLÓS elnök, KNIEZSA ISTVÁN és LAKÓ GYÖRGY bizottsági tagok, HORVÁTH KÁROLY előadó.

*

A közgyűlés a javaslatok értelmében határozott.

Zsirai Miklós elnök üdvözlő beszéde Pais Dezső alelnökhöz születésének hatvanadik évfordulója alkalmával.

Az 1946. április 9-én tartott felolvasó ülésekből.

Tisztelt Társaság!

Mielőtt ülésünknek a meghívón jelzett tárgyára rátérnénk, álljunk meg egy szóra! Március 20-án töltötte be élete hatvanadik évét Társaságunk alelnöke, folyóiratunk szerkesztője, Pais Dezső egyetemi tanár. Azt gondoltuk, úgy terveztük, hogy ezt a szép évfordulót érzelmeinknek megfelelő s az ünnepelt egyéni-

ségéhez, érdemeihez méltó formában üljük majd meg, a *dura necessitas* azonban, sajnos, egyelőre meghúsitotta szerető gonddal szótt terveinket. Bár ilyen esetben szégyenlősen hallgatni szokás, Társaságunk nem akar, nem tud szó nélkül elmenni az esemény mellett. Üres kézzel, de nem üres szívvel üdvözölni kívánjuk Pais Dezsőt, a tudóst, a nevelőt, az embert.

Alkalmi túlzás nélkül elmondhatjuk Paisról, hogy egyetemi tanulmányai elvégzése óta megszakítás nélkül benne él a tudományos munkában. Érdeklődése eleinte megoszlott a latin filológia, a magyar irodalomtörténet és nyelvészet között, de mindegyik téren maradandót sikerült alkotnia. Ismeretes például, hogy Kemény Zsigmondról szóló irodalomtörténeti dolgozatai lényegesen hozzájárultak a nagy magyar író bonyolult egyéniségének megértéséhez, a „Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet” című értekezése pedig „kezdemény számba megy abban a tekintetben, hogy a kollektív lélektan szempontjait az irodalmi jelenségek magyarázatára alkalmazza”.

A kezdő évek után eltökélten a nyelvre szegezte kutató tekinetét. Munkáinak zöme a szófejtés és a névmagyarázat területére esik. Csodálkozva nézünk végig a teljesítményen, a másfélszázra rúgó tanulmány, cikk és magyarázat anyagának, valamint megállapításainak színes gazdagságán. Minden dolgozata elárulja Pais tudós egyéniségének uralkodó jellegzetességeit: a tárgy mélyeséges szeretetét, az elmélyedés komolyságát, a kidolgozás felelősségérző módszerességét és az értelmesség ötletességét. De egyebet is elárulnak e munkák: a nyelvi adatok, jelenségek rendesen nem önmagukért érdeklik, hanem történeti tanulságukat, művelődési vonatkozásait, lelki háttérüket is igyekszik kideríteni abban a kétségtelenül helyes meggyőződésben, hogy minden nyelvi változásban a beszélő közösség életének külső-belső eseményei tükröződnek vissza. A dolog természetéből folyik, hogy az ilyen fölfogású kutató nem merész nyelvbölcseleti elméleteket kíván fölépíteni, hanem a szétszórt tények összegyűjtését, megróstatását és kritikai értékesítését, a tudományos analízist tekinteti feladatának. Ennek ellenére nem esik bele Pais a szörszálhasogatás, a csip-csup adalékszerűség, az elhangyásodás vermébe, mert az anyagban a szellemet keresi, a részen keresztül az egészet, a nagy összefüggéseket figyeli. Számtalanszor be is bizonyította, hogy kellő pozitív adat birtokában, a nélkülözhetetlen részletkutatás elvégzése után egy-egy történeti korszak, nyelvi vagy művelődési kérdéskör összefoglaló tárgyalására is kiválóan alkalmas. Művei közül hadd utaljunk e helyütt csak úgy futólag, szinte találomra a „Színt jelentő melléknevek lapangó kicsinyítői” (MNy. VIII, 300), „Az *aszó* elhomályosult összetételei” (i. h. 391), „Régi személynéveink jelentéstaná” (i. h. XVII—XVIII.), „Fon” (NyK. XLVIII, 274), „Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád” (i. h. XLIX, 295), „Szilánk, szalu, szál” (i. h. I, 337), „Szerszám” (Melich Emlék), „A *hat* ige és a *-hat*, *-het* képző” (MNy. XLI, 19) című értekezéseire, a Szentpétery-féle *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. kötetében kiadott pompás *A non y mus*-tanulmányára és a „Veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék” című monografiájára. Nyelvünk és történetünk kutatói a becsesnél becsesebb adatoknak, a sokol-

dalú tárgyilagos megállapításoknak, valamint a megokolt következtetéseknek szívet-lelket gyönyörködtető bőségére bukkannak bennük.

A tudományos alkotásaiban kidomborodó erények jellemzik Pais hosszú nevelő munkáját is. Én mint egyik legrégebb — harmincöt évvel ezelőtti! — tanítványa állíthatom s az ifjabb nemzedékek jelenlevő tagjai is bizonyíthatják, hogy nem cifra szólamokkal kápráztatott el bennünket, nem fellegjáró páthosszal bombázta gyűlékony lelkünket, hanem az igazságkeresés alázataival, meggyőződése keresetlen férfiasságával, a munkateljesítmény tárgyilagos értékelésével és szava józan szabatosságával ragadott meg bennünket. Az ilyen egyéniségű tanító bizonyára nem hódít meg minden emberfiát, de a tudományos hajlamú, a komoly életigényű, az építő munkára hivatott növendékeinek szellemi iránytűt ad a kezébe, amely eligazítja őket az élet zűrzavaraiban és a magasabbrendűség eszményei felé vezető utak síkos fordulataiban.

Utoljára hagytam jellemének, emberi mivoltának egyik alapvonását, a tisztá jóindulatot, a szeretetreméltóságot: érzi ennek a fényét, melegét valamennyi tanítványa, minden munkatársa, egész környezete, érzi még akkor is, ha afféle atyáskodó dohogás felhői mögé rejtőzik. Olyannak látjuk ilyenkor, mint a lombon keresztül a templom falára vetődő napsugarat.

Üres kézzel, de nem üres szívvel köszönti ma Pais Dezsőt a Magyar Nyelvnek — a leg gondosabban szerkesztett magyar folyóiratnak — minden olvasója, a Magyar Nyelvtudományi Társaság minden tagja, a tudomány áldásainak minden élvezője. Éljen még soká örömünkre, díszünkre!

LEVÉLSZEKRÉNY.

P. K. A. írja: A *polgár* szónak egy új etimológiájára óhajtom felhívni a figyelmet, amely a székesfőváros 1946. augusztus 23-i közgyűlésén hangzott el, s amely a Fővárosi Közlöny 1946. szeptember 19-i (40.) számának mellékletében (14. l.) van egyelőre megörökítve. Ime: „Tessék a *polgár* szót magyar értelmében venni. — . . . IV. Béla a tatárjárás után a pesti vendégeknek, akik »szerecsen«, azaz bogumil bolgárok voltak, megadta a »bolgárjogot«. A magyar *polgár* szó fogalma semmi más módon nem magyarázható, csak ennek az eredetnek az elismerésével, amelyben azonban tartalmilag még sokkal mélyebb gondolatok rejlenek. Ezek a bolgárok ugyanis . . . forradalmárok voltak. Ezt ne felejtjük el. Az a fogalom tehát, amelyből a magyar *polgár* fogalma származott, forradalmi fogalom volt. Ezek a bolgárok manicheus menekültek voltak, akik éppen azért menekültek saját államukból, mert ott nem bírtak hitük és társadalmi szemléletük szerint megélni. Ide menekültek, magyar területre és itt megteremtették a *polgár* fogalmát. [Stb.]“ „Állítja“ SUPKA GÉZA. — A szófejtésben mindenesetre meglehetősen forradalmi, hogy a bajor-osztrákra jellemző „nyárspolgári“ *b* > *p* változás (ó-felnémet *burgári* > *purgári* ~ magyar 1333: *Purgar*; 1352, 1359: *Pargar*; 1641: *porgár*) suba alatt a magyarban is *polgár*-, azaz — bocsánat — bolgárjogot nyer, — továbbá forradalmi az a mód is, ahogy Billa és Boku népe, a pesti izmaeliták vagy szaracénok- adatok ellen és azok nélkül hirtelen bogumilok és manicheusok lesznek.

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ.

Felhívás a Magyar Nyelv Barátaikhoz.

Társaságunk az elmúlt súlyos időkben is kötelességének érezte, hogy folyóiratát, a Magyar Nyelvet a lehetőségek megszabta szűk keretekben megjelentesse. Néhány hónappal Budapest ostroma után kiadtuk az 1944. évi kötet befejező füzetét, ez év februárjában a XLI. évfolyamot képviselő hatíves füzetet, most pedig az 1946. évi XLII. évfolyamot.

Akik ismerik tudományos társaságaink és folyóirataink kiadási lehetőségeit, méltányolni fogják buzgalmunkat és erőfeszítéseinket. Nehézségeink vannak és lesznek. De vállaljuk a mai viszonyokkal együttjáró többletmunkát, a fáradozást és a kockázatot. Vállaljuk, mert erre kötelez Társaságunk több évtizedes hagyománya és nyelvünk búvárlatának és művelésének ügye. Vállaljuk, mert úgy véljük, hogy a Magyar Nyelv elnémulásával nem csupán nagymúltú nyelvtudományunkat, hanem általában a magyar tudományos élet folytonosságát is pótolhatatlan veszteség érné. Ehhez a vállalkozásunkhoz kérjük nyelvünk barátainak jóindulatú támogatását. Segítsenek bennünket új tagok és előfizetők szerzésével, valamint egyéb adományok juttatásával.

Társaságunk rendkívüli közgyűlése az 1946. évre a tagsági vagy előfizetési díjat magánosoknak 10, jogi személyeknek 15 forintban állapította meg. Tagjaink a Magyar Nyelvet illetményként kapják. Tekintettel arra, hogy tagjaink és előfizetőink jelentős részéről semmi hírünk sincsen, most megjelent füzetünket csak azoknak juttathatjuk el, akik azt a címükre megküldött válaszevelezőlapon a tagsági vagy előfizetési díj egyidejű beküldésével kérik. A XLI. 1945. évi évfolyamul szolgáló füzet ára 10 forint. — Társaságunk pénztárának címe: Budapest, VIII. ker. Múzeum-körút 4. C épület; postatakarékpénztári csekk számlájának száma: 18.144.

Budapesten, 1946. október 15-én.

*A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.*

Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Tisztikar:

Elnök: Zsirai Miklós, alelnökök: Pais Dezső és Bárczi Géza, titkár: Kniezsa István, szerkesztő: Pais Dezső, jegyző: Lakó György, pénztáros: Horváth Károly, ellenőr: Sági István.

Választmányi tagok:

A) Fővárosiak: Deme László, Eckhardt Sándor, Fokos Dávid, Gáldi László, Gulyás Pál, † Györke József, Horváth János, Laziczius Gyula, Ligeti Lajos, Moravcsik Gyula, Németh Gyula, Némethné Sebestyén Irén, Putnok Imre, Rubinyi Mózes, Szemerényi Oszvald, Szidarovszky János, Tamás Lajos, Tompa József, Trócsányi Zoltán, Viszota Gyula, Zolnai Gyula.

B) Vidékiek: Czegléd Károly, Csefkó Gyula, Juhász Jenő, Klemm Antal, Mészöly Gedeon, Mikešy Sándor, Nagy J. Béla, Sámson Edgár, Szabó T. Attila, Tompáné Lovas Rózsa, gróf Zichy István, Zolnai Béla.

Számvizsgáló bizottság:

Korompay Bertalan, Loványi Gyula, Réz Henrik.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

A sorozaton kívül megjelent kiadványok közül kaphatók:

Emlék Szily Kálmánnak nyolevanadik születésnapjára. 1918. 24.— frt.
Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója. 1931. 80.— frt.
Csűry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—1936. 120.— frt.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette Zsirai Miklós. 1942. 80.— frt.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál. Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglévő kiadványokat.